

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

О. О. Тихомиров

ПРАВА ЛЮДИНИ: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВИМІР

Монографія

Видавництво
«Юридика»
2023

УДК 342.7:004
Т46

Рецензенти:

І. В. Арістова – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного та інформаційного права Сумського національного аграрного університету;

С. Д. Гусарєв – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, перший проректор Національної академії внутрішніх справ;

В. В. Остроухов – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Навчально-наукового гуманітарного інституту Національної академії Служби безпеки України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національної академії СБ України
(протокол № 4 від 29 березня 2023 року)*

Тихомиров О. О.

Т46 Права людини: інформаційний вимір : монографія / О. О. Тихомиров. – Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. – 304 с.

ISBN 978-617-8263-30-0

DOI: 10.32782/978-617-8263-30-0

У монографії представлено осмислення інформаційних прав людини як комплексу в системі прав людини, зумовленого соціальною інформатизацією. Інформаційні права людини розглядаються в контексті їх генези, структури, типології, плюралістичних засад розуміння, визначеності в нормативно-правових актах міжнародного і національного рівня, актуальних і перспективних проявів, меж і обмежень, порушень і відповідальності за них.

Для практичних і наукових працівників, викладачів, здобувачів вищої освіти, Національної академії Служби безпеки України та інших освітніх і наукових закладів.

УДК 342.7:004

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	7
ПЕРЕДМОВА	8
ГЛАВА I	
ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	12
1.1. Стан досліджень сфери інформаційних прав людини в українській правовій науці	12
1.1.1. Дослідження прав людини в контентному вимірі	12
1.1.2. Юридичні наукові дослідження прав людини	14
1.1.3. Юридичні наукові дослідження інших правових понять сфери осмислення прав людини	18
1.1.4. Стан юридичних наукових досліджень інформаційної сфери	19
1.2. Теоретичні засади, методологічна основа, нормативно-правова та емпірична база дослідження прав людини в інформаційному вимірі	23
1.2.1. Теоретичні засади дослідження прав людини в інформаційному вимірі	23
1.2.2. Методологічна основа дослідження прав людини в інформаційному вимірі	26
1.2.3. Нормативно-правова та емпірична база дослідження прав людини в інформаційному вимірі	28
1.2.4. Емпірична база дослідження прав людини в інформаційному вимірі	32
1.3. Генеза концепту «інформаційні права людини»	33
1.3.1. Витоки та основні тенденції становлення інформаційних прав людини	33
1.3.2. Етапи еволюції інформаційних прав людини	37
1.3.3. Юридична наука і практика як чинники розвитку інформаційних прав людини	42

1.4. Плюралістичні засади розуміння права і прав людини в дискурсі про інформаційні права	45
1.4.1. Інформаційні права людини як об'єкт осмислення правовою наукою	45
1.4.2. Інформаційні права людини в парадигмі сучасного праворозуміння	48
1.4.3. Інформаційні права в контексті концепції поколінь прав людини	52
1.4.4. Місце і значення інформаційних прав в системі прав людини	54

ГЛАВА II

ТЕОРЕТИЧНА КОНСТРУКЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

ТЕОРЕТИЧНА КОНСТРУКЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ	58
2.1. Юридичні властивості інформації як «критерію» прав людини	58
2.1.1. Інформація в правових наукових дослідженнях	58
2.1.2. Загальна модель інформації в контексті інформаційних прав	63
2.1.3. Деякі аспекти галузевої інтерпретації інформації та її ознак	70
2.2. Поняття і юридичне закріплення інформаційних прав людини	80
2.2.1. Право на інформацію та інформаційні права людини	80
2.2.2. Інформаційні права в міжнародних стандартах прав людини	86
2.2.3. Інформаційні права людини в законодавстві України	89
2.2.4. Аспекти співвідношення і визначення інформаційних прав людини	99
2.3. Класифікація інформаційних прав людини	107
2.4. Інформаційні обов'язки людини	115
2.4.1. Засади доктринальної інтерпретації інформаційних обов'язків людини	115
2.4.2. Інформаційні обов'язки людини в міжнародних деклараціях з прав людини	122
2.4.3. Концепт «інформаційні обов'язки людини»	124

ГЛАВА III	
АКТУАЛІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ	131
3.1. «Цифровізація» прав людини	131
3.1.1. Концепт «цифрові права людини»	131
3.1.2. Каталог цифрових прав людини	138
3.1.3. Право на доступ до Інтернету як фундамент цифрових прав	142
3.1.4. Конституційний аспект цифрових прав	145
3.1.5. Перспективи розвитку концепту «цифрові права»	149
3.2. Межі і обмеження інформаційних прав людини	153
3.2.1. Особливості визначення меж інформаційних прав людини	153
3.2.2. Конституційні засади запровадження обмежень інформаційних прав людини	157
3.2.3. Види обмежень прав людини в контексті інформаційних прав	162
3.2.4. Проблеми обмеження інформаційних прав людини в умовах воєнного стану в Україні	165
3.3. Штучний інтелект і права людини	175
3.3.1. Штучний інтелект в правовому полі	175
3.3.2. Проблема «правосуб'єктності» штучного інтелекту в контексті прав людини	179
3.3.3. Перспективи дискурсу про визначення правового статусу штучного інтелекту	193
ГЛАВА IV	
ПРАВОПОРУШЕННЯ І ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В КОНЦЕПЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ	196
4.1. Ідея інформаційного делікту як порушення інформаційних прав людини	196
4.1.1. Інформаційний делікт: тенденції концептуалізації	196
4.1.2. Сутнісні і типологічні ознаки інформаційних деліктів	204
4.1.3. Юридичні ознаки інформаційного делікту	209

4.2. Правові детермінанти інформаційної деліктності	219
4.3. Юридична відповідальність у сфері інформаційних прав людини: інтерпретаційний підхід	225
4.3.1. Загальні засади відповідальності в інформаційній сфері	225
4.3.2. Адміністративна відповідальність	235
4.3.3. Кримінальна відповідальність	241
4.3.4. Цивільно-правова відповідальність	249
ПІСЛЯМОВА	262
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	269
ДОДАТКИ	299

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЕКПЛ	– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЄС	– Європейській Союз
ЄСПЛ	– Європейський суд з прав людини
ЗМІ	– Засоби масової інформації
ІТ	– інформаційні технології
КК України	– Кримінальний кодекс України
КУпАП	– Кодекс України про адміністративні правопорушення
МГП	– міжнародне гуманітарне право
МППЛ	– міжнародне право прав людини
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
РЄ	– Рада Європи
ЦК України	– Цивільний кодекс України
ІІ	– штучний інтелект
ІоТ	– Інтернет речей

ПЕРЕДМОВА

У ХХІ столітті входження інформаційних технологій (ІТ) у життя людства як ніякий інший чинник зумовлює загальний динамізм низки соціальних перетворень, що істотно впливають на загальну картину світу. Інформатизація, з одного боку, набула глобальних масштабів, а з іншого – прискорила глобалізацію різних сфер соціального життя.

Науково-технічний прогрес у галузі ІТ продемонстрував низку результатів, які принципово змінили щоденне життя значної частини людства, до яких слід віднести: комп'ютерні технології; робототехніку; Інтернет; соціальні мережі; цифрові технології; штучний інтелект (ШІ); Інтернет речей (ІоТ).

Нові формати існування людської цивілізації – інформаційне суспільство, глобальне інформаційне суспільство привнесли й нові загальноновизнані ціннісні орієнтири, пов'язані з інформацією і знаннями та необхідністю забезпечення вільного і всезагального доступу до них. Це супроводжуються відповідними когнітивними процесами, кардинально змінюючи темпи розвитку, індивідуальні простори, ціннісні орієнтири, ставлення до умов життя та векторів подальшої еволюції людини і соціуму.

Сучасні технологічні можливості розширюють інформаційні потреби людини та формують нові цінності, механізми й принципи соціальної комунікації, які для нинішнього покоління людей вже можуть розглядатися як невід'ємні, а отже мають бути осмислені правовою наукою у взаємодії з юридичною практикою, починаючи з відповідного розширення прав людини. Внаслідок чого майбутнє прав людини як засадничої ідеї сучасної юриспруденції вимагає не тільки осмислення того нового в них, що зумовлюється інформаційно-технологічним зростанням на сучасному етапі та ймовірних перспектив, а й переосмислення вже звичного і юридично оформленого в контексті перманентності інформаційного розвитку людства, який раніше не виявлявся як домінуюча тенденція.

Зазначені та інші обставини сучасного розвитку людства зумовлюють актуальність, наукову і практичну значущість осмислення інформаційного виміру прав людини та їх забезпечення в умовах глобалізації та інтеграції України у міжнародний та європейський правовий простір.

Метою дослідження є формування та розкриття змісту концепту (концептуалізації) інформаційного виміру прав людини, який ґрунтується на загальному та відмітному в системах прав людини та її інформаційних прав, розробка на цій основі теоретичної конструкції останніх, що відображає зміни у пріоритетах прав людини в умовах розвитку глобального інформаційного суспільства та цифрових трансформацій, в яких традиційне розуміння прав людини не тільки набуває нових обрисів, але й виникають і розвиваються нові права людини, наприклад, цифрові права.

Дослідження, результати якого описано в монографії, спрямовувалося на формування концепту (концептуалізації) інформаційного виміру прав людини, зумовленого розвитком процесів інформатизації та цифровізації людського життя, зокрема на вирішення таких дослідницьких завдань як:

- визначення його теоретичних, методологічних і нормативно-правих засад та визначення на основі їх застосування концептуальних властивостей, характеристик, параметрів інформаційних прав людини як перспективної ідеї, теоретичної конструкції, а також як явища правової дійсності й категорії, що вже має практичне юридичне вираження і значення;

- встановлення особливостей формування концепту інформаційних прав людини, зокрема, його генези, етапів становлення, тенденцій розвитку, зумовленість інформаційних прав людини умовами науково-технічного прогресу, розвитком концепції прав людини, міжнародного права, своєрідністю правових систем світу тощо;

- визначення концептуальних властивостей інформаційних прав людини та їх можливих правових вимірів на плюралістичних засадах розуміння права та прав людини, а також формування теоретичної конструкції інформаційних прав людини, що охоплює системні, структурні, категоріальні властивості, їх роль і місце в системі прав людини, взаємозв'язок з інформаційними юридичними, обов'язками, інформаційними деліктами та відповідальністю;

- осмислення впливу цифрових трансформацій на інформаційні права людини, стан їх наукової розробленості та перспективи розвитку, а також інші завдання;

- осмислення порушень інформаційних прав людини в межах категорії інформаційного делікту та інтерпретації особливостей

відповідальності за такі порушення в межах традиційного розуміння юридичної відповідальності.

Мета і завдання дослідження, результати їх реалізації зумовили й структуру подання його результатів в монографії, яка складається з чотирьох глав та 13 розділів.

Главу першу присвячено висвітленню теоретичних і методологічних проблем концептуалізації прав людини в інформаційному суспільстві, зокрема: стану юридичних наукових досліджень прав людини в інформаційному вимірі; теоретичним засадам, методологічній основі, нормативно-правовій та емпіричній базі дослідження прав людини в інформаційному вимірі; генезі концепту інформаційних прав людини; плюралістичним засадам розуміння права та прав людини.

Друга глава орієнтована на розкриття теоретичної конструкції інформаційних прав людини через: визначення юридичних властивостей інформації як критерію прав людини, загальної моделі та галузевих інтерпретації інформації в контексті інформаційних прав людини; юридичне закріплення інформаційних прав людини, зокрема, права на інформацію як інтегруючого елемента системи інформаційних прав людини, закріплення інформаційних прав людини у міжнародних стандартах та вітчизняному законодавстві, варіантів співвідношення традиційного розуміння прав людини та компонентів їх інформаційного виміру; класифікацію інформаційних прав за різними підставами; розкриття в контексті інформаційних прав людини основних положень інформаційних обов'язків людини.

Проблеми актуалізації інформаційних прав людини в сучасних умовах цифрових трансформацій розкрито у главі третій, в якій: подано авторську позицію щодо концепту цифрових прав людини, їх каталогу, розуміння права на доступ до Інтернету як фундаменту цифрових прав, виокремлено конституційний аспект останніх та визначено перспективи розвитку концепту цифрових прав; проаналізовано межі і обмеження інформаційних та цифрових прав людини, їх види, зокрема, питання обмеження інформаційних прав людини в умовах воєнного стану в Україні; окрема увага приділена проблемам розуміння та перспективам дискурсу правового статусу ІІІ.

У четвертій главі «Правопорушення та юридична відповідальність в концепції інформаційних прав людини» обґрунтовано та висвітлено:

ідею інформаційного делікту як порушення інформаційних прав, визначено його сутнісні та типологічні ознаки, особливості юридичного розуміння; правові детермінанти інформаційної деліктності; теоретичні засади юридичної відповідальності у сфері інформаційних прав людини, а також її галузеві інтерпретації.

У висновках сформульовані основні положення, які, за думкою автора, розкривають особливості концептуалізації інформаційного виміру прав людини та перспективи подальшого розвитку.

Додатки до монографії містять відомості щодо закріплення інформаційних прав та обов'язків людини в міжнародних документах.

Список джерел охоплює більш як 370 наукових публікацій, міжнародних та вітчизняних правових документів.

Автор висловлює слова щирої вдячності своєму наставнику – доктору юридичних наук, професору заслуженому діячу науки і техніки Костянтину Івановичу Белякову – за мудрість, підтримку, змістовні поради та пропозиції, висловлені в процесі здійснення дослідження, а також рецензентам Гусареву Станіславу Дмитровичу і Арістовій Ірині Василівні – за увагу до монографії, наукову підтримку та слушні методологічні поради щодо покращення її тексту.

Автор має надію, що викладені в монографії матеріали наукового пошуку у сфері інформаційного виміру прав людини, стануть в нагоді науковцям, представникам органів державної влади та громадських правозахисних організацій, викладачам, студентам, аспірантам та докторантам закладів вищої освіти, а також усім, хто цікавиться питаннями інформаційних прав, свобод та обов'язків людини.

ГЛАВА I

ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1.1. Стан досліджень сфери інформаційних прав людини в українській правовій науці

1.1.1. Дослідження прав людини в контентному вимірі

Проблеми прав людини, їх генези, класифікацій, особливостей процесів і механізмів захисту та забезпечення тощо осмислюються науковцями в межах різних юридичних наук, результати таких наукових розвідок оприлюднено в чисельних наукових монографіях і статтях, обговорюються на наукових конференціях і симпозиумах. Їх певною мірою втілено в пропозиціях і рекомендаціях щодо удосконалення вітчизняного законодавства і міжнародно-правових документів.

Вступний контент-аналіз англійського і українського сегменту Інтернету за допомогою Google показує, що тільки за пошуковими запитами за ключовими словами теми дослідження загалом можна отримати сотні мільйонів результатів. Немала частина з них є науковими публікаціями, порівняну кількість яких можна демонструють ресурси Google Scholar¹ (табл. 1).

Спеціалізований електронний каталог Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського щодо прав людини охоплює більш як 2 тис. наявних в бібліотеці документів.

Загальновідомо, що серед таких наукових публікацій за рівнем нормативно визначених вимог щодо їх підготовки, оприлюднення та визнання виокремлюються тексти дисертацій як кваліфікаційних наукових праць, які відповідають актуальним завданням сучасного

¹ У системі Google для отримання переліку найбільш релевантних результатів використовувалися точні пошукові запити (оператор «»), у системі Google Scholar для врахування всіх контекстів використовувалися поєднувальні запити (оператор +).

розвитку науки і практики, спрямовані на осмислення закономірностей природи і суспільства, підготовлені для захисту та одержання наукового ступеня. Основні наукові здобутки дисертаційних досліджень оприлюднюються у вигляді монографій або статей в окремо визначених наукових журналах, збірниках наукових праць, матеріалах наукових конференцій, набувають наукового визнання в процесі захисту дисертацій тощо.

Таблиця 1 – Кількісні результати пошукових запитів щодо прав людини, інформаційних прав, інформаційних прав людини

Пошуковий запит	Google	Google Scholar
«human rights»	539 млн	4,5 млн
«information rights»	5,5 млн	4,6 млн
«information human rights»	97,5 тис.	4,4 млн
«права людини»	1,5 млн	477 тис.
«інформаційні права»	4 тис.	171 тис.
«інформаційні права людини»	2 тис.	92 тис.

Окрім того, створений Державною науковою установою «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України» спільно з Управлінням планування та координації правових досліджень Апарату Президії Національної академії правових наук України Інтернет-ресурс «Правова наука», дозволяє аналізувати за допомогою засобів інформаційного пошуку стан і результати захищених дисертаційних досліджень в галузі юридичних наук, а також правових досліджень, які проводяться у різних наукових установах і навчальних закладах України через базу даних затверджених тем кандидатських і докторських дисертацій.

Зазначене вище обумовило вибір, з одного боку, предметного поля дисертацій з питань прав людини, зокрема інформаційних прав, а також інших пов'язаних з ними інформаційних та правових явищ, а, з іншого – здійснення його проблемного та кількісного аналізу станом на 23 січня 2023 року з використанням бази даних «Правова наука»¹.

¹ Правова наука. Електронна база даних Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України». URL: <http://db.ipri.org.ua> (дата звернення: 02.02.2023).

Слід підкреслити, що ця база даних охоплює дисертації починаючи з 1991 року, тобто здійснених до оприлюднення у 2018 році примірного переліку та опису предметних напрямів досліджень в межах спеціальності 081 «Право», затвердженого наказом МОН України¹, тому структуризація описання результатів аналізу цього предметного поля здійснена за чинними той час переліком наукових спеціальностей в галузі юридичних наук² та паспортами відповідних спеціальностей³.

1.1.2. Юридичні наукові дослідження прав людини

Найбільшого поширення дисертаційні наукові дослідження прав людини та їх забезпечення набули у сферах наукових досліджень спеціальностей 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень», 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право», 12.00.11 «Міжнародне право».

Так, в межах спеціальності 12.00.01 досліджувалися:

загальнотеоретичні (доктринальні) та історичні проблеми прав людини і громадянина, зокрема: актуальні проблеми загальної теорії прав людини (С.П. Добрянський, 2003); особливості доктрини прав людини в романо-германській правовій системі (В.Ю. Васецький, 2006); становлення ідеї прав людини у політико-правовій думці України у період ІХ – початку ХХ століття (С.П. Мороз, 2002); проблеми захисту прав людини (О.І. Наливайко, 2002) та обмежування здійснення прав людини (І.М. Панкевич, 2000);

особливості діяльності держави та її окремих органів щодо забезпечення прав людини стосовно: позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини (Г.О. Хримова, 2019); ролі органів державної влади у забезпеченні прав людини (Б.І. Стахура, 2016) та органів внутрішніх справ у реалізації функції захисту прав людини (І.В. Берестовський, 2012); забезпечення

¹ Примірний перелік та опис предметних напрямів досліджень в межах спеціальності 081 «Право» : наказ МОН України від 28.12.2018 № 1477. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS31369.html (дата звернення: 02.02.2023).

² Про затвердження Переліку наукових спеціальностей : наказ МОНмолодьспорт № 1057 від 14.09.11 р. URL: https://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/23852/ (дата звернення: 02.02.2023).

³ Паспорти спеціальностей : постанова президії ВАК України від 8 жовтня 2008 р. № 45. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS9158> (дата звернення: 02.02.2023).

реалізації загальнолюдських стандартів прав людини в діяльності міліції (Є.О. Гіда, 2000); судових гарантій прав людини (Є.О. Качанов, 2019);

міжнародні стандарти у сфері прав людини в аспекті: національної імплементації міжнародних договорів щодо прав людини (Н.М. Рада-нович, 2000); теоретичної характеристики ролі цих стандартів в розвитку правової системи України (О.М. Руднева, 2011);

питання загальнотеоретичного осмислення практики європейського суду з прав людини відносно: становлення та формування прецедентного права в Україні в контексті практики європейського суду з прав людини (С.М. Величук, 2014); правових позицій Європейського суду з прав людини щодо права на повагу до сімейного життя (М.М. Слабан, 2017);

особливості реалізації окремих прав людини в площині: захисту прав пацієнта (В.О. Галай, 2010); прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні (Ю.І. Миколаєнко, 2019); права на життя в системі прав людини (О.Г. Рогова, 2006).

Серед наукових досліджень спеціальності 12.00.02 виокремлювалося осмислення:

– загальних проблем теорії і практики конституційного регулювання прав людини і громадянина, зокрема: конституційного механізму забезпечення прав людини і громадянина (О.В. Пушкіна, 2008); конституційно-правового регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав (Ю.В. Кириченко, 2018); прямої дії норм Конституції України у сферах реалізації та захисту прав людини (О.Д. Моткова, 2019);

– конституційні засади діяльності окремих державних і недержавних суб'єктів щодо захисту прав людини: Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини як суб'єкта забезпечення національної безпеки України (В.Б.Барчук, 2006); громадських об'єднань та їх місця в системі захисту прав людини (В.І. Дорофеева, 2018); судових гарантій конституційних прав людини (В.В.Остапенко, 2018), а також гарантій прав людини при здійсненні негласних слідчих дій (А.А. Гринь, 2018);

– інші аспекти реалізації окремих прав людини: права на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини (Л.М. Липачова, 2002); розвитку економічних прав людини і громадянина в Україні (О.М. Гончаренко, 2006); права особи на доступ до публічної інформації та його забезпечення (І.В. Кушнір, 2018).

У дисертаційних дослідженнях спеціальності 12.00.11 увага акцентувалася на:

– особливостях діяльності та статусу міжнародних установ у сфері прав людини: Комітету ООН з прав людини (А.Є. Зубарева, 2015); міжнародного контролю у сфері прав людини (В.Ф. Кавун, 2008); механізму захисту прав людини в рамках ООН (О.О. Мережко, 1996);

– ролі держави у сфері прав людини: зобов'язання України щодо прав людини у зв'язку зі вступом до Ради Європи (М.Ф. Анісімова, 2001); відступу держав від міжнародних зобов'язань у сфері прав людини (Є.Є. Борисов, 2020); співробітництва України з Радою Європи у сфері прав людини (Л.Ю. Гіждіван, 2001); відповідальності держав за порушення міжнародних зобов'язань (Л.Г. Гусейнов, 2000); концепції «обов'язку захищати» (В.І. Любащенко, 2017);

– організації та діяльності Європейського суду з прав людини: його юрисдикції (Д.М. Супрун, 2002; О.В. Базов, 2016); характеристики інституту дружнього врегулювання (С.К. Бурма, 2015); практики захисту права власності (Н.Г. Горобець, 2018); впливу на формування національних правозахисних систем (В.А. Капустинський, 2006); звичаєвої природи прецедентного характеру його рішень (В.П. Кононенко, 2009); звернень до цього Суду як реалізації права на правосуддя (Н.І. Севостьянова, 2011);

– міжнародних стандартах щодо захисту прав людини та їх імплементації: статусу і функціонування національних установ із захисту і заохочення прав людини (О.В. Бурлак, 2010); становлення договірних та інституційних засад міжнародно-правового захисту соматичних та репродуктивних прав людини (К.В. Ксьондзик, 2018); особливостей міжнародно-правового захисту прав людини при здійсненні екстрадиції (С.С. Нестеренко, 2010), а також громадянських і політичних прав людини в арабському світі (Саад Зайнаб, 1994); значення Європейської соціальної хартії (Н.С. Сидоренко, 2003) та Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод (А.Л. Федорова, 2003).

У порівнянні з вищезазначеними науковими спеціальностями дещо менше уваги проблематиці власне прав людини та їх забезпечення приділялося в дисертаціях зі спеціальностей 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право», 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право».

Зокрема, у сфері наукових досліджень спеціальності 12.00.03 основою наукових досліджень було переважно вивчення практики Європейського суду з прав людини щодо: цивільно-правового захисту прав пацієнтів (О.В. Дроздова, 2017); виконання його рішень (І.П. Іванець, 2016); застосування відповідної практики при розгляді цивільних справ (Н.А. Ляшенко, 2017); захисту зазначеним Судом права власності (Д.В. Новіков, 2018).

Подібним чином у дисертаціях спеціальності 12.00.07 також переважно осмислювалася практика Європейського суду з прав людини: місця його рішень у системі джерел адміністративного права (К.Ю. Солодова, 2020); використання під час вирішення податкових спорів (О.Й. Бучинський, 2019); питання забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні (О.Ю. Кайдаш, 2017).

Натомість, в інших сферах наукових досліджень вивчалися лише окремі питання прав людини та їх забезпечення. Так, в межах спеціальностей: 12.00.05 «трудове право; право соціального забезпечення» – правове регулювання захисту соціально-економічних прав людини в сфері праці (Р.С. Веприцький, 2009); захист конституційних соціальних прав людини і громадянина в Україні (О.В. Епель, 2020); 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально – виконавче право» – реалізація практики Європейського суду з прав людини у кримінальному праві України (О.О. Сорока, 2015); 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» – презумпція невинуватості в кримінальному процесі України та практиці Європейського суду з прав людини (Г.Ю. Юдківська, 2008); 12.00.12 «Філософія права» – роль соціальної справедливості у забезпеченні соціально-економічних прав людини і громадянина в Українській державі (Н.І. Мозоль, 2010).

У межах інших юридичних наукових спеціальностей питання прав людини та їх забезпечення в ці роки взагалі не були предметом спеціальних дисертаційних наукових пошуків.

Таким чином, доцільно зробити висновок, що, з одного боку, власне проблеми інформаційних прав людини як своєрідного комплексу здебільшого залишаються поза межами дисертаційних досліджень з прав людини в різних галузях юридичних наук, проте, з іншого, останні створюють досить широкий контекст для осмислення прав людини саме в інформаційному вимірі.

1.1.3. Юридичні наукові дослідження інших правових понять сфери осмислення прав людини

Слід зазначити, що права людини та їх забезпечення вивчалися й в межах досліджень інших взаємопов'язаних з ними правових понять і явищ таких як правовий статус, гарантії, правове регулювання, реалізація права тощо. Проте, враховуючи чисельність таких дисертацій, доцільно обмежитися переважно їх кількісним аналізом, результати якого дають уявлення щодо питомої ваги таких досліджень в науковому осмисленні прав людини.

Так, різноманітним аспектам правового статусу різних суб'єктів права присвячено 253 дисертації, а з них правовому статусу людини і громадянина лише 9. Набагато менше уваги приділялося юридичним характеристикам різних варіантів правового стану – 17 дисертацій, а правового стану людини, громадянина, особи лише 1 дисертація. Тоді як близьке, пов'язане з ними поняття правового положення людини і громадянина взагалі спеціально не досліджувалося.

Юридична проблематика різноманітних гарантій досліджувалася у 46 дисертаціях, тоді як гарантій прав людини і громадянина у 19.

Звертає на себе увагу те, що постулати «кожен суб'єкт має права та обов'язки», «права одного забезпечуються обов'язками інших», «немає прав без обов'язків, а обов'язків без прав» та їм подібні є загальноновизначними. Багато інших правових явищ пов'язані з розумінням цих взаємозв'язків і повинні розглядатися з використанням поняття «юридичний обов'язок», проте останнє досліджувалося лише у 7 дисертаціях. Утім набагато більше уваги в окремих юридичних науках приділялося близькому поняттю «зобов'язання» – у 90 дисертаціях, зокрема в сферах наукових досліджень цивільного і міжнародного права, що пов'язано з вивченням ними договірних відносин, у тому числі відповідно у 62 та 10 дисертаціях.

Як здається, подібна диспропорція спостерігається й у дослідженні проблем правового регулювання, реалізації права та правового регулювання прав людини і громадянина та їх реалізації. Так, юридичним аспектам правового регулювання присвячено більш як 911, а реалізації права – 220 дисертацій, тоді як правовому регулюванню прав людини і громадянина – 5, реалізації прав людини і громадянина – 0.

Юридичні питання забезпечення правових явищ були предметом вивчення 529 дисертацій, а забезпечення прав людини і громадянина – 50, з них охороні їх прав – 16, захисту – 49.

1.1.4. Стан юридичних наукових досліджень інформаційної сфери

Осмислення своєрідності інформаційних прав у зіставленні з іншими правами людини нерозривно пов'язано з дослідженнями різноманітних правових аспектів явищ інформаційної сфери, які здійснювалися в площині знову таки різних галузей юридичних наук.

Зокрема, в дисертаціях за спеціальністю 12.00.01 увага акцентувалася на: інформаційній функції українського права (І.В. Антошина, 2015); правовому забезпеченні інформаційної політики сучасної України (Л.М. Арнаутова, 2014); ролі преси у правовому інформуванні громадян (О.С. Денісова, 2003); ролі відомчих ЗМІ у формуванні правосвідомості (Ю.О. Легеза, 2005); забезпеченні інформаційної безпеки України (Ю.Є. Максименко, 2007, О.О. Тихомиров, 2011); правових засадах інформаційного суспільства (І.В. Мукомела, 2016; В.А. Ромащенко, 2018); суб'єктах інформаційних правовідносин (О.С. Рождественська, 2009).

Поле наукових досліджень в межах спеціальності 12.00.02 окреслено питаннями: конституційних засад правового регулювання інформаційної сфери (Т.В. Чубарук, 2010); доступу до інформації в Україні та країнах ЄС (Ю.В. Богдан, 2019; О.В. Нестеренко, 2008; Є.П. Тептюк, 2018); захисту інформації про особу (А.В. Кардаш, 2019); статусу ЗМІ (О.І. Поклонська, 2018; М.Р. Чалабієва, 2019); права особи на доступ до публічної інформації та його забезпечення Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини (І.В. Кушнір, 2018).

У сфері спеціальності 12.00.03 інформаційні аспекти правових явищ осмислювалися в контексті досліджень: інформаційної функції цивільного права (М.В. Матійко, 2009); цивільно-правових проблем інформаційних відносин в Україні (О.В. Кохановська, 2006); регулювання зобов'язальних інформаційних відносин (А.О. Кодинець, 2017); правового режиму конфіденційної інформації (А.Г. Дідук, 2008); цивільно-правової охорони авторських прав в умовах розвитку інформаційних технологій (І.І. Ващинець, 2006); особливостей авторського права у сфері функціонування всесвітньої інформаційної мережі Інтернет (О.М. Пастухов, 2002);

правочинів та їх недійсності в інформаційному суспільстві (І.В. Давидова, 2018); інформації (Є.В. Петров, 2003), інформації з обмеженим доступом (О.О. Кулініч, 2006) та інформації про особу (О.О. Серебряник, 2016) як об'єктів цивільних прав.

У площині таких наукових галузей як адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право (спеціальність 12.00.07) здійснено більш як 60 дисертаційних досліджень, які присвячено:

- фундаментальним основам правового пізнання процесів інформатизації в Україні (К.І. Беляков, 2009);

- інформаційній політиці: державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України (І.В. Арістова, 2002); державна інформаційна політика України (Ю.О. Мосенко, 2011);

- функціонуванню електронних інформаційних ресурсів: державних електронних інформаційних ресурсів (Е.Е. Аблякимов, 2010); електронних інформаційних ресурсів судового засідання (П.Л. Коляденко, 2016); використання інформаційного ресурсу підрозділами податкової міліції (В.Я. Мацюк, 2004); захисту інформаційних ресурсів України (О.В. Олійник, 2006); управлінню інформаційними ресурсами органів Державної податкової служби України (Т.О. Рекуненко, 2012) та органів внутрішніх справ України (О.В. Сировой, 2006);

- напрямам, факторам державної та іншої діяльності в інформаційній сфері: державного управління в інформаційній сфері (Ю.П. Бурило, 2008); систематизації інформаційного законодавства (В.А. Залізник, 2011); інформаційної функції Державної фіскальної служби України (Є.С. Бамбізов, 2017); взаємодії органів внутрішніх справ із ЗМІ (С.Л. Недов, 2009); ролі інформаційної культури в управлінській діяльності (Н.Б. Новицька, 2007); особливостям інформаційних відносин в сфері державної служби (І.А. Пахомова, 2015); моніторингу паспортних даних в системі єдиного інформаційного простору правоохоронних органів (О.М. Петровський, 2018); отриманню органами державної влади України інформації (І.М. Сопілко, 2010); реалізації права громадськості на доступ до публічної інформації про діяльність Служби безпеки України (І.Г. Фурман, 2014); інформаційної діяльності друкованих ЗМІ (О.В. Харенко, 2016); регулюванню інформаційних відносин в сфері банківської діяльності (Т.О. Чернадчук, 2012); інформатизації навчального процесу у вищих навчальних закладах Міністерства внутрішніх справ України (Р.М. Шевчук, 2009);

– інформаційному забезпеченню різних суб'єктів та видів діяльності: законотворчого процесу в Україні (О.П. Маруженко, 2009); управління в органах внутрішніх справ (О.Г. Фролова, 2002); антикорупційної діяльності в Україні (Н.П. Голота, 2020), адміністративної діяльності у сфері справляння податків (О.О. Косиця, 2014), діяльності органів державної фіскальної служби України (Д.Я. Семир'янов, 2004, І.С. Стаценко-Сургучова, 2008, Н.А. Литвин, 2019); обігу інформації в органах прокуратури України (В.В. Лушер, 2014); кадрової політики органу публічної адміністрації (І.О. Чухлебов, 2017); діяльності недержавних громадських організацій (М.С. Цьвок, 2016);

– особливостям функціонування окремих видів та засобів інформації: інформації з обмеженим доступом (В.Ю. Баскаков, 2012; О.О. Коренюк, 2019); аудіовізуальних ЗМІ (О.А. Вознесенська, 2012); податкової інформації (О.А. Мандзюк, 2014); інформації в галузі реклами (І.Б. Тацшин, 2009); технічному захисту інформації (О.В. Шепета, 2011); інформаційним правовідносинам (Д.Ю. Шпенев, 2012);

– правам громадян на інформацію: їх обмеженням на екологічну інформацію (Ю.В. Дика, 2008); реалізації права громадян на доступ до інформації, що перебуває у розпорядженні суду (І.В. Костенко, 2016); регулювання права громадян на інформацію в сфері державного управління (Л.В. Кузенко, 2003); права громадян на інформацію (Лопатін С.І., 2010); реалізації права на інформацію (О.Г. Марценюк, 2009);

– протидії негативним впливам інформатизації суспільства: інформаційним війнам в Україні (В.М. Абакумов, 2011); адміністративної деліктології (О.А. Заярний, 2018); захисту суспільства від шкідливої інформації (О.О. Лисенко, 2011); інформаційним правопорушенням (С.М. Правдюк, 2015);

– питанням інформаційної безпеки: людини (О.О. Золотар, 2018); держави (М.М. Мирошніченко, 2018); цивільної авіації (О.О. Золотар, 2011); безпеки мореплавства (Д.А. Іванов, 2008); політики інформаційної безпеки України (Б.А. Кормич, 2004); регулюванню інформаційної безпеки України (Г.М. Линник, 2010); інформаційній безпеці органів виконавчої влади (О.В. Логінов, 2005); механізму забезпечення інформаційної безпеки в Україні (Т.С. Перун, 2019); інформаційній безпеці людини як споживача телекомунікаційних послуг (Д.В. Сулацький, 2011).

Поле наукових розвідок зі спеціальності 12.00.08 окреслюється переважно кримінально-правовими та кримінологічними аспектами

використання ЗМІ, охорони інформації в комп'ютерних системах та телекомунікаційних мережах та іншими подібними, зокрема питаннями: кримінально-правової політики забезпечення інформаційного суспільства в Україні (Н.А. Савінова, 2013); кримінальної відповідальності за злочини у сфері комп'ютерної інформації (Д.С. Азаров, 2002); використання ЗМІ для запобігання злочинів серед неповнолітніх (О.І. Бугера, 2006); характеристикам ЗМІ як кримінологічного феномену (М.О. Д'ячкова, 2018); кримінально-правової охорони інформації в комп'ютерних системах та телекомунікаційних мережах (С.О. Орлов, 2004); незаконного збуту та розповсюдження комп'ютерної інформації з обмеженим доступом (М.В. Рудик, 2007); кримінально-правової характеристики передачі або збирання відомостей, що становлять конфіденційну інформацію (О.С. Самойлова, 2006).

Проблематика дисертаційних досліджень спеціальності 12.00.09 охоплювала:

– проблеми інформаційного забезпечення розслідування злочинів (Є.Д. Лук'янчиков, 2005), зокрема, початкового етапу досудового розслідування (С.О. Бухонський, 2017); використання комп'ютерних технологій для фіксації криміналістично значимої інформації (В.В. Бірюков, 2001) та при розгляді кримінальної справи у суді (В.А. Дем'янчук, 2009); використання можливостей ЗМІ (Ю.В. Стеценко, 2006; І.В. Дубівка, 2017), оперативної інформації (Е.Д. Коваленко, 2007) та інформації, отриманої телекомунікаційним шляхом (Т.В. Михальчук, 2009); взаємодії слідчого з фахівцями під час збору інформації про особу (О.О. Волобуєва, 2006); інформаційного забезпечення судово-балістичної експертизи (Т.В. Тютюнник, 2008);

– питання особливостей розслідування: злочинів у сфері інформаційних комп'ютерних технологій (О.І. Мотлях, 2005); злочинів вчинених у банківській системі України з використанням сучасних інформаційних технологій (В.Д. Поливанюк, 2008); декларування недостовірної інформації (А.М. Черенков, 2020);

– аспекти отримання та використання: вербальної (Л.Д. Удалова, 2006) та антроподжерельної невербальної інформації в кримінальному провадженні (О.П. Ващук, 2018); інформації про зовнішність особи методами та засобами інформатики (І.В. Мартиненко, 2005); інформаційних систем в експертних підрозділах МВС України

(Ю.О. Пілюков, 2010); зняття інформації з каналів зв'язку (Д.Б. Сергєєва, 2008); особистісної інформації у процесі розкриття та розслідування злочинів (С.В. Томин, 2006).

Предметами дисертаційних досліджень інших наукових спеціальностей стали: 12.00.04 (господарське право, господарське процесуальне право) – правове регулювання використання інсайдерської інформації на ринку цінних паперів (В.В. Саєнко, 2002); 12.00.10 (судоустрій, прокуратура та адвокатура) – організаційно-правові засади інформаційного забезпечення доступності правосуддя (С.Ю. Левицька, 2018) та роботи суду (В.А. Раца, 2018); 12.00.11 (міжнародне право) – міжнародно-правове забезпечення, регулювання та захист: міжнародної інформаційної безпеки (О.О. Грицун, 2017); розвитку глобального інформаційного суспільства (О.В. Кирилюк, 2017); права людини на приватність персоніфікованої інформації (А.В. Пазюк, 2004); регулювання інформаційної сфери (А.В. Пазюк, 2016) та діяльності ЗМІ в європейському інформаційному просторі (Т.А. Терехова, 2018); 12.00.12 (філософія права) – філософсько-правові засади становлення і розвитку інформаційного суспільства в Україні (Н.В. Кушакова-Костицька, 2019); взаємодії права та моралі в умовах інформаційного суспільства (І.В. Сердюк, 2018).

Серед напрямів досліджень спеціальностей 12.00.05 (трудове право та право соціального забезпечення), 12.00.06 (земельне та аграрне право, екологічне та природоресурсне право), на правових аспектах інформації увага дисертантів окремо не акцентувалася.

1.2. Теоретичні засади, методологічна основа, нормативно-правова та емпірична база дослідження прав людини в інформаційному вимірі

1.2.1. Теоретичні засади дослідження прав людини в інформаційному вимірі

Дослідження інформаційних прав людини та їх концептуалізація здійснювалася на основі та з використанням наукових положень викладених у наукових працях фахівців із загальної теорії права

та державознавства, філософії права, порівняльного правознавства, наук конституційного та адміністративного права, інформаційного та міжнародного права, які стосуються:

1. Сучасних тенденцій та особливостей розвитку юридичної науки (С.Д. Гусарев¹, В.В. Завальнюк², Ю.М. Оборотов³, Н.М. Оніщенко⁴, О.В. Петришин⁵) та зокрема:

– загальної теорії права (М.В. Цвік⁶, В.М. Косович⁷, М.І. Козюбра⁸, О.В. Мінченко⁹) та праворозуміння (С.І. Максимов¹⁰, М.І. Козюбра¹¹, Ю.М. Оборотов¹², П.М. Рабінович¹³)

¹ Гусарев С.Д. Актуальні питання сучасного розвитку юридичної науки в Україні. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2008. № 4. С. 35–40.

² Завальнюк В.В. Антропологізація права як тенденція розвитку юриспруденції сучасної України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 ; Міжнар. гуманітар. ун-т. Одеса, 2019. 40 с.

³ Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю.М. Оборотов та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю.М. Оборотова ; Півден. регіон. центр Нац. акад. прав. наук України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : Фенікс, 2019. 419 с.

⁴ Оніщенко Н.М. Юридична наука: ціннісно-комунікаційне. *Бюлетень Мін'юсту України*. 2019. № 4. С. 36–39.

⁵ Петришин О. Проблеми соціалізації правової науки. *Право України*. 2010. № 4. С. 133–141.

⁶ Проблеми теорії права і конституціоналізму у працях М.В. Цвіка : збірка / Нац. акад. прав. наук України; упоряд.: О.В. Петришин та ін. Харків : Право, 2010. 271 с.

⁷ Косович В. Сучасна загальна теорія права та держави: тенденції розвитку. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2020. Вип. 70. С. 3–9.

⁸ Козюбра М. Загальнотеоретичне правознавство в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2017. Т. 193. С. 3–11 ; Козюбра М. Переосмислення предметного поля вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції як одна з умов її включення в євроінтеграційні процеси в галузі науки і освіти. *Методологія в праві* / Безклубий І.А., Грищенко І.С., Козюбра М.І. та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : Грамота, 2017. С. 25–31.

⁹ Мінченко О.В. Юридико-лінгвістична теорія правознавства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2020. 36 с.

¹⁰ Максимов С.І. Основні типи праворозуміння: правовий позитивізм і природно-правове мислення. *Філософія права* / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.

¹¹ Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 9–21.

¹² Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права. *Право України*. 2010. № 4. С. 49–55.

¹³ Рабінович П.М. Інтегральність праворозуміння як методологічна проблема. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28. № 3. С. 47–55.

– державознавства (В.Ф. Погорілко, С.В. Бобровник¹), філософії держави (С.К. Бостан²), окремих теорій сучасної (Ю.М. Оборотов³), правової (Р.Ф. Гринюк⁴, А.П. Заєць⁵), постсоціалістичної (Н.Р. Нижник⁶) держави.

– філософії, теорії і історії прав людини (М.Г. Братасюк⁷, С.П. Головатий⁸, М.О. Єльнікова⁹, О.П. Кучинська, М.С. Іванов¹⁰, С.І. Максимов¹¹, П.М. Рабінович¹², О.М. Руднева¹³, Н.М. Оніщенко¹⁴, М.В. Савчин¹⁵, Д.А. Гудима¹⁶);

¹ Погорілко В.Ф., Бобровник С.В. Державознавство. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 2: Д – Й. 744 с.

² Бостан С. Філософія держави: проблеми наукової ідентифікації. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2(8) С. 3–9.

³ Оборотов Ю. Современное государство: от образа к реалиям. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 6–13.

⁴ Гринюк Р.Ф. Теоретична модель правової держави і проблеми її реалізації в сучасних умовах : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. Харків, 2007. 39 с.

⁵ Заєць А.П. Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1999. 36 с.

⁶ Нижник Н.Р., Лемак В.В. Постсоціалістична держава: теоретико-правові проблеми / Ужгородський національний ун-т. Ужгород : УжНУ, 2003. 104 с.

⁷ Братасюк М.Г. Сучасна концепція прав людини: методологія дослідження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. Вип. 4. Т. 1. С. 36–40.

⁸ Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу (частина третя: права людини). *Право України*. 2015. № 1. С. 13–92.

⁹ Єльнікова М.О. Сучасні концепції розуміння прав і свобод людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право, 2014. Вип. 28. Т. 1. С. 72–76.

¹⁰ Кучинська О.П., Іванов М.С. Загальнотеоретичне та праксеологічне розуміння прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 142–148.

¹¹ Максимов С. Дуальність права. *Право України*. 2010. № 4. С. 36–42.

¹² Рабінович П.М. Права людини та їх юридичне забезпечення (Основи загальної теорії права і держави) : навч. посіб. Київ, 1992. 100 с. ; Його ж. Основоположні права людини: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження та викладання. *Право України*. 2015. № 2. С. 9–23 ; Його ж. Універсальні стандарти людяності як концептуальні засади антропоцентричного праворозуміння. *Право України*. 2021. № 1. С. 76–87 ; Його ж. На шляху до формування доктрини основоположних прав людини. *Право України*. 2022. № 1. С. 23–38.

¹³ Руднева О.М. Розвиток концепції прав людини під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів. *Бюлетень міністерства юстиції*. 2010. № 11. С. 30–37.

¹⁴ Оніщенко Н.М. Правова доктрина, юридична наука та захист прав людини (коефіцієнт корисної дії). *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 11–15 ; Її ж. До питання про розвиток доктрини прав людини в Україні (роки незалежності). *Право України*. 2013. № 9. С. 176–193.

¹⁵ Савчин М.В. Права людини у світлі конституційної реформи. *Український часопис міжнародного права*. 2015. Спецвипуск. Конституція України та міжнародне право. С. 67–79.

¹⁶ Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати*. Вип. 20. Львів: Край, 2009. 292 с.

- інформаційного суспільства, електронного урядування (А.М. Новицький¹, Н.А Савінова², М. Кастельс³).
- правової інформології (К.І. Беляков⁴).

1.2.2. Методологічна основа дослідження прав людини в інформаційному вимір

Методологія дослідження інформаційних прав людини та їх концептуалізація формувалася на основі загальнометодологічних положень юридичної науки щодо: філософсько-методологічних засад юридичної науки (С.Д. Гусарев⁵, М.С. Кельман⁶, М.В. Костицький⁷, М.І. Козюбра⁸); загального розуміння юридичної методології та її структури (М.С. Кельман⁹), поліметодологічності наукових досліджень¹⁰;

¹ Новицький А.М. Правове регулювання інституціоналізації інформаційного суспільства в Україні : монографія. Ірпінь : НУДПС України, 2011. 444 с.

² Савінова Н.А. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти : монографія. Київ : ТОВ «ДКС», 2012. 342 с.

³ Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель : пер. з англ. Київ : Ваклер, 2006. 230 с.

⁴ Беляков К.І. Організаційно-правове та наукове забезпечення інформатизації в Україні: проблеми теорії та практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2009. 38 с. ; Його ж. Інформація в праві: теорія і практика / Державний НДІ Міністерства внутрішніх справ України. Київ : КВІЦ, 2006. 118 с. ; Його ж. Інформатизація в Україні: проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення : монографія. Київ : КВІЦ, 2008. 576 с.

⁵ Гусарев С.Д. Гуманізм як основоположна ідея сучасного правового світогляду. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 47–51.

⁶ Кельман М.С. Філософсько-методологічні засади юридичної науки. *Держава і право*. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. 2009. Вип. 43. С. 19–24.

⁷ Костицький М.В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції. Рута, 2009. 580 с.

⁸ Козюбра М. Право, наука та інші форми світосприйняття і методологія: лінії взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2018. Т. 2. С. 3–12.

⁹ Кельман М.С. Юридична наука: проблеми методології : монографія; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Тернопіль : Терно-граф, 2011. 492 с. ; Його ж. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2013. 35 с.

¹⁰ Костицький М.В. Філософські та наукознавчі проблеми юриспруденції (як науково-практичного комплексу) та окремих галузей юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 18–29 ; Кельман М. Методологія правознавства як світ організованих форм мислення та діяльності дослідника. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка»*. 2017. № 876. С. 61–67.

співвідношення методології, методики та методів (М.В. Костицький¹), принципів пізнання (В.С. Ковальський², А.М. Кучук³), методологічних підходів та методів (М.С. Кельман⁴); особливостей міждисциплінарного (С.К. Бостан, Л.М. Бостан⁵) та методологічних підходів, зокрема діяльнісного (С.Д. Гусарев⁶), герменевтичного (В.В. Дудченко⁷), аксіологічного (А.М. Кучук⁸), цивілізаційного (Н.М. Крестовська⁹, Х.Н. Бехруз¹⁰), компаративного (О.В. Кресін¹¹, Х.Н. Бехруз¹²), соціологічного (О.В. Сердюк¹³), системного (Б.П. Ганьба¹⁴), функціонального (О.М. Лоцихін¹⁵), семіотичного

¹ Костицький М.В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.

² Ковальський В. Принцип єдності історичного і логічного у сучасних правових реаліях. *Юридична Україна*. 2014. № 10. С. 4–7.

³ Кучук А.М. Принципи пізнання правових явищ як елемент методології. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. Вип. 4. С. 8–11.

⁴ Кельман М.С. Співвідношення методу і методологічного підходу у правовій науці. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 850. С. 204–211; Його ж. Осмислення методологічних підходів у сучасному правознавстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2018. Вип. 18. С. 24–30.

⁵ Бостан С.К., Бостан Л.М. Міждисциплінарний підхід при вивченні фундаментальних юридичних дисциплін. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2014. № 4(46). С. 180–184.

⁶ Гусарев С.Д. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 29–33.

⁷ Дудченко В.В. Про герменевтичний підхід до права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 11–16.

⁸ Кучук А. Аксіологічний підхід до дослідження правових явищ. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 116–120.

⁹ Крестовська Н.М. Цивілізаційний підхід у порівняльному правознавстві. *Правова держава*. 2016. Вип. 27. С. 443–449.

¹⁰ Бехруз Х.Н. Основы цивилизационного подхода в сравнительном правоведении. *Одеса : Фенікс, 2007. 64 с.*

¹¹ Кресін О.В. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології : монографія / Кресін О.В. (кер. авт. кол.) та ін. ; за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького Нац. акад. наук України. Київ, 2006. 256 с.

¹² Бехруз Х.Н. Методологические основы сравнительного правоведения: открытая лекция ; НАН Украины, Институт государства и права им. В.М. Корецкого [и др.]. Киев ; Симферополь : Логос, 2007. 31 с.

¹³ Сердюк О.В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: філософсько-правове дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2010. 40 с.

¹⁴ Ганьба Б.П. Системний підхід та його застосування в дослідженні України як демократичної, соціальної, правової держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2001. 19 с.

¹⁵ Лоцихін О.М. Функціональний метод у науковому інструментарії дослідження сучасної державності. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: Право. 2011. Вип. 1. С. 23–31.

(О.М. Балинська¹, О.В. Павлишин²) та інших (О.В. Мінченко³), а також окремих наукових методів (М.С. Кельман⁴); методологічного потенціалу предметних знань (М.В. Костицький⁵, М.С. Кельман⁶); формування понятійно-категоріального апарату (С.В. Бобровник⁷, М.С. Кельман⁸), зокрема правових дефініцій (Т.С. Подорожна⁹, В.М. Косович¹⁰).

1.2.3. Нормативно-правова та емпірична база дослідження прав людини в інформаційному вимірі

Систематизація та опис правової бази дослідження прав людини в інформаційному вимірі здійснені за видами правових актів, суб'єктами їх прийняття, а також за колом проблем, що розв'язувалися в дослідженні та предметами правового регулювання правових актів, які стосуються:

- сфер прав людини та їх забезпечення, зокрема інформаційних прав;
- інформатизації та цифрової трансформації України;
- повноважень суб'єктів правового регулювання, реалізації та забезпечення як прав людини, так й інформаційної сфери країни;

¹ Балинська О.М. Семіотика права : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с.

² Павлишин О.В. Методологічне значення семіотики права та її місце у структурі правового пізнання. *Право України*. 2014. № 4. С. 160–165.

³ Мінченко О.В. Використання феноменологічного підходу у правових дослідженнях. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 2(30). С. 13–17.

⁴ Кельман М.С. Використання методів моделювання при прогнозуванні державно-правових явищ. *Публічне право*. 2017. № 1(25). С. 136–145.

⁵ Костицький М.В. Нормативізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1(11). С. 18–29 ; Його ж. Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема в правознавстві). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 3–13.

⁶ Кельман М.С., Кельман Л.М., Романська І.В. Осмислення методології пізнання наукових теорій у правознавстві. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 1. С. 32–42.

⁷ Бобровник С.В. Методологічний інструментарій дослідження правових категорій. *Правова держава*. Вип. 29. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2018. С. 50–56.

⁸ Кельман М.С. Юридичні конструкції як елемент юридичної діяльності. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка»*. 2016. № 845. С. 390–395.

⁹ Подорожна Т.С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції : монографія; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. Львів : ПАІС, 2009. 195 с.

¹⁰ Косович В. Правові дефініції як засіб забезпечення створення досконалих нормативно-правових актів України. *Вісник Львівського університету*. Сер.: Юридична. 2013. Вип. 57. С. 43–52.

– стратегічного планування та перспектив розвитку сфер прав людини та інформатизації України.

Фундаментальне значення для всіх питань, що розглядалися в монографії мають: Конституція України, Декларація про державний суверенітет України, Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України», а також міжнародні та європейські правові документи.

Коло нормативно-правових актів та інших правових документів, які безпосередньо регулюють царину прав людини та їх забезпечення зокрема окреслюється:

– міжнародними, регіональними та європейськими правовими документами: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Американська конвенція з прав людини тощо;

– рішеннями Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ);

– Кодексами України: Кодекс адміністративного судочинства України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України;

– законами України: «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про правовий режим воєнного стану», «Про авторське право і суміжні права»; «Про всеукраїнський референдум», «Про захист прав споживачів», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про запобігання корупції», «Про телебачення і радіомовлення» тощо;

– рішеннями Конституційного Суду України;

– іншими нормативно-правовими актами України.

Проблеми правового регулювання інформатизації та цифрової трансформації досліджувалися на основі використання:

– міжнародно-правових документів: Хартія про партнерство заради інформаційних прав і свобод та захисту суспільної моралі, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Наслідки науково-технічного прогресу для прав людини», Програма ЄС «Цифрова Європа» (2021–2027 роки), Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку до 2030 року», Декларація РЄ про права людини та верховенство права в інформаційному суспільстві, Резолюція Європейського

парламенту з рекомендаціями до Комісії щодо норм цивільного права щодо робототехніки, Лісабонська декларація – Цифрова демократія з метою, Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття, Загальний регламент захисту даних ЄС (GDPR);

- законів України: «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про електронні комунікації» «Про звернення громадян», «Про захист прав споживачів» тощо;

- постанови Верховної Ради України «Про затвердження завдань Національної програми інформатизації на 2022–2024 роки»;

- указів Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 червня 2021 року «Щодо удосконалення мережі ситуаційних центрів та цифрової трансформації сфери національної безпеки і оборони»; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»;

- інших підзаконних нормативних актів законодавства України.

Основою для осмислення правового регулювання у галузі забезпечення, гарантування, охорони та захисту прав людини стали:

- документи ООН, ЄС та Ради Європи, зокрема, резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Права людини при здійсненні правосуддя», «Принципи щодо статусу національних установ, що займаються заохоченням та захистом прав людини», «Заохочення, захист та реалізація прав людини в Інтернеті», Декларація про право та обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати та захищати загальновизнані права людини та основні свободи, Конвенція про кіберзлочинність, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Резолюція Європейського Парламенту про дотримання законодавства щодо прав людини та запровадження базових стандартів ОБСЄ, Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних;

- закони України: «Про ратифікацію Протоколів № 15 та № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав

людини», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини»;

– постанови ВРУ: «Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод», «Про спеціальну доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Стан дотримання Україною європейських стандартів з прав і свобод людини», «Про проведення парламентських слухань на тему: «Проблеми виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини»;

– указ Президента України «Про Повноваженого Представника Президента України з питань додержання прав і свобод людини і громадянина»;

– постанови КМУ: «Деякі питання виконання рішень судів, що гарантовані державою, а також рішень Європейського суду з прав людини», «Про внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України щодо статусу Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини», «Про утворення Комісії з питань виконання рішень Європейського суду з прав людини»;

– накази: Офісу Генерального прокурора «Про організацію діяльності прокурорів з протидії порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах»; Уповноваженого ВРУ з прав людини «Про затвердження Положення про представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» тощо.

Дослідження проблем стратегічного планування та перспектив розвитку України у сферах прав людини та інформатизації України здійснювалося з використанням:

– законів України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про національну безпеку України», «Про засади державної регіональної політики», «Про засади державної мовної політики», «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», «Про державні цільові програми»; «Про Національну програму інформатизації»;

– указів Президента України про затвердження: Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, Національної стратегії у сфері прав людини, Стратегії національної безпеки України, Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України;

– постанов та розпоряджень КМУ щодо схвалення: Програми діяльності Кабінету Міністрів України, Концепції розвитку системи електронних послуг, Порядку розроблення та виконання державних цільових програм, плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки, Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні;

– наказу Мін'юсту України про затвердження «Методології та методики проведення моніторингу реалізації Національної стратегії у сфері прав людини до 2020 року та плану дій з її реалізації».

1.2.4. Емпірична база дослідження прав людини в інформаційному вимірі

Емпіричну базу дослідження склали різноманітні дані, що характеризують кількісні виміри стану прав людини в Україні та світі, зокрема, інформаційних прав, та їх забезпечення, приміром:

– міжнародні рейтинги за різні роки, які свідчать про динаміку змін в Україні у порівнянні з іншими країнами: рейтинг процвітання, глобальний рейтинг інновацій, європейський рейтинг відкритості даних, міжнародний рейтинг кібербезпеки, світовий рейтинг щастя, рейтинг економічної свободи у світі, індекси демократії, людського розвитку, процвітання, свободи преси, а також індекс розвитку електронного урядування, індекс онлайн послуг та їх компонентів, індекс телекомунікаційної інфраструктури та її компонентів, індекс участі в електронному урядуванні, що характеризують рівень впровадження електронного урядування в країнах світу;

– статистика щодо реалізації глобальних показників Цілей сталого розвитку України;

– статистичні дані Державної служби статистики України, Міністерства цифрової трансформації України, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства культури та інформаційної політики, Міністерства юстиції та інших центральних органів виконавчої влади;

– показники ратифікації Україною та іншими державами міжнародних документів з прав людини, статистичні дані діяльності Європейського суду з прав людини, зокрема й виконання Україною рішень цього суду;

– опитування громадян України та інших держав, що проводилися різними соціологічними організаціями.

1.3. Генеза концепту «інформаційні права людини»

1.3.1. Витоки та основні тенденції становлення інформаційних прав людини

Осмислення будь-якого явища у праві є неможливим без встановлення його історичних взаємозв'язків з іншими явищами, подіями, факторами, які чинили чи продовжують чинити вплив як на право в цілому, так і на його окремі компоненти і прояви.

Зважаючи на це генеза інформаційних прав людини, з одного боку, зумовлюється власне своєрідними інформаційними соціальними і правовими трансформаціями, а з іншого – є невіддільною як від становлення прав людини в цілому, так і від історичного поступу права (науки і практики), зміни його парадигм, домінуючих доктринальних течій, розвитку ідеологічного і соціокультурного базису.

Загалом розвиток концепції прав людини перебуває під впливом тенденцій, що сягають в глибоку історію правової організації суспільства у різних культурних цивілізаціях. Сьогодні це виявляється не стільки у юридичному змісті самих прав, скільки у їх сприйнятті як системи загально визнаних цінностей крізь призму національних традицій і світоглядів, зокрема уявлень про місце людини в природі, соціумі, світі.

Сучасне юридичне сприйняття прав людини як універсальних прав та принципів органічного співіснування людини, суспільства і держави, знайшло втілення в багатьох міжнародних домовленостях та національних законодавствах демократичних держав. При цьому ідея юридичного оформлення прав людини базується на поглядах західної правової доктрини з притаманними їй лібертанськими та індивідуалістичними акцентами, зумовленими своєрідністю формування поглядів про взаємодію людини і держави в європейській культурі.

Утім, існування у світі різних історично сформованих центрів правового розвитку з власними унікальними світоглядами не може не впливати на просування прав людини саме як загальносвітової універсальної ідеї.

Зародження концепції прав людини відбулося завдяки антропоцентризму античної філософії, з якої вийшли ідеї рівності, автономії людини як суб'єкта та пошуки витоків права в природі самої людини, що і стало

основою західної доктрини прав людини, на якій базується сучасне Міжнародне право прав людини (МППЛ).

Філософія Стародавнього Сходу спиралася на інші, до певної міри, протилежні західним уявлення щодо ролі людини у світі, людської природи і сутності. Даосизм і конфуціанство сприймали людину в єдності з природою, з позицій первинності внутрішнього, духовного самовдосконалення та необхідності виконання вимог, створених природою, вищою силою, державою. Людина тоді є більше виконавцем законів природи і держави ніж носієм власної волі.

Як зазначає Д.А. Гудима, «Давньосхідне природне право має на меті повне підпорядкування людини силам природи (природним явищам, Богу) і державній владі (вождю, фараону, царю, імператору), легітимованій через посередництво таких сил, а європейське природне право, навпаки, спрямоване або на добровільне самообмеження вродженої (природної) людської свободи через формування державної влади, або на обмеження такої влади з огляду на зазначену свободу»¹. Очевидно, що такий «антагонізм» з плином історії та збільшенням міжкультурної взаємодії розмивається, впливаючи, утім, на глибинні засади права як надбання людства.

Так, у середині ХХ-го століття глобалізаційні процеси зумовили формування ідеї прав людини як загальноновизнаного стандарту і поширення домінуючої «індивідуалістичної» західної доктрини прав людини у світі через декларації ООН. Але, під впливом давньої філософії, що зберігається і в наш час, це часто-густо приводить до певного дисонансу, передусім на сході, через наявні світоглядні і моральні розбіжності, зумовлені своєрідністю різних культур. Майже з моменту прийняття Загальна декларація прав людини піддається критиці щодо недостатньої наповненості тими положеннями, які поряд з автономією і рівністю, що транслюються через права, окреслювали б універсальну соціально-необхідну роль людини в своєму суспільстві і світі в цілому (обов'язки, відповідальність).

Однак не тільки східне світосприйняття зосереджується на відповідальності людини як засаді гармонії співіснування. В абстрактній формі правові

¹ Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України* / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 20. Львів : Край, 2009. С. 17.

наголоси на обов'язках людини перед собою, сім'єю і суспільством містилися зокрема і в регіональних американських деклараціях з прав людини¹.

Результатом універсалізації цих ідей стала, запропонована на розгляд ООН у 1997 році Загальна декларація обов'язків людини², підготовлена міжнародною організацією – Радою взаємодії колишніх глав держав і урядів (*InterAction Council*). І хоча згадана ініціатива не набула офіційної підтримки в ООН, вона є показником впливових доктринальних течій у сфері прав людини та свідчить про існування проблеми універсальних обов'язків людини, які у взаємозв'язку з правами утворюватимуть загально визнаний стандарт. Розвиток подібних ідей в умовах глобального інформаційного суспільства може доповнюватися новим інформаційним змістом.

Іншим вагомим чинником зменшення домінування індивідуалістичних акцентів у концепції прав людини, є виникнення нових, здебільшого когнітивних, концептів «колективних прав людини»³, які не маючи юридичного оформлення своєї загально визнаності широко обговорюються як права нових поколінь, або ж як права народу, нації⁴, людства⁵. Такими є право на мир, сталий розвиток, безпечне довкілля, користування спільним культурним спадком. Усі вони можуть набувати своєрідних інформаційних проєкцій на сучасному і подальших етапах становлення інформаційного суспільства.

У площині забезпечення колективних прав лежать також відповіді на основні виклики інформаційної епохи – подолання інформаційної нерівності, подальша демократизація через інформатизацію діяльності держави, створення безпечного інформаційного середовища, формування

¹ American Declaration of the Rights and Duties of Man. URL: <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic2.american%20declaration.htm> (дата звернення: 02.02.2023) ; American Convention on Human Rights “Pact of San Jose, Costa Rica” (B-32) URL: https://www.oas.org/dil/access_to_information_American_Convention_on_Human_Rights.pdf (дата звернення: 02.02.2023).

² A Universal Declaration of Human Responsibilities URL: <https://www.interactioncouncil.org/publications/universal-declaration-human-responsibilities> (дата звернення: 02.02.2023).

³ The evolution of human rights. COMPASS: Manual for Human Rights Education with Young people. URL: <https://www.coe.int/en/web/compass/the-evolution-of-human-rights> (дата звернення: 02.02.2023).

⁴ Римаренко С.Ю. Права нації та права людини: між Сціллою та Харібдою. Київ : Світогляд, 2005. 78 с.

⁵ Іванків І.Б. Права людства : монографія. Київ : Ваіте, 2020. 158 с.

національних інформаційних просторів як засад збереження національної ідентичності і суверенності тощо. У зв'язку з цим обговоренню підлягають можливі нові інформаційні прояви прав людини, такі як право на інформаційну безпеку, інформаційний розвиток, доступність ІТ, якісний і безпечний контент, послуги із застосуванням ІТ.

Виділення таких прав має прагматичний юридичний сенс передусім з позицій формування механізмів їх забезпечення та розвитку відповідного культурно-ідеологічного підґрунтя, що в глобалізованому світі вимагає консолідації зусиль міжнародних і національних організацій, державного і приватного сектору, суспільства і кожної людини. Тобто, «колективність» в контексті створення і підтримання сприятливого інформаційного середовища може розглядатися як іманентна властивість цих прав, а також багатьох інших прав людини, зміст і сфера реалізації яких трансформується під впливом сучасних ІТ.

В європейському правовому просторі «інформатизація» прав людини, окрім наукових дискусій, відобразилася в прийнятті декларативних документів міжнародного права, що засвідчують актуальні зміни суспільних пріоритетів, зумовлені розвитком ІТ – Декларація про права людини і верховенство права в інформаційному суспільстві¹, Лісабонська декларація (Цифрова демократія з метою)², Європейська декларація цифрових прав і принципів цифрового десятиліття³, а також у формуванні й удосконаленні етичних принципів професійних інформаційних агентів (ЗМІ, журналістів, провайдерів комунікаційних послуг)⁴.

¹ Declaration of the Committee of Ministers on human rights and the rule of law in the Information Society. CM(2005)56 final 13 May 2005. URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Public_participation_internet_governance/Declaration-Information-Society/011_DeclarationFinal%20text_en.asp (дата звернення: 02.02.2023).

² Digital Democracy with a Purpose. Lisbon Declaration. URL: <https://www.lisbondeclaration.eu/> (дата звернення: 03.02.2023).

³ European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade. Brussels, 26.1.2022 COM(2022) 28 final. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/declaration-european-digital-rights-and-principles#Declaration> (дата звернення: 02.02.2023).

⁴ Стандарти Ради Європи у сфері медіа. *Законодавчий бюлетень*. Київ : IREX UMedia, 2005. 88 с. ; Європейські стандарти у галузі суспільного мовлення / за ред. Шевченка Т.С., Сушко О.А. Київ : Тютюкін, 2010. 264 с. ; Recommendation CM/ Rec(2022)11 of the Committee of Ministers to member States on principles for media and communication governance. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a61712; Керівні принципи у сфері прав людини для інтернет-провайдерів. URL: <https://rm.coe.int/1680599368> (дата звернення: 02.02.2023).

Згадані вище тенденції «колективізації» та «інформатизації» прав людини, а також акценти на відповідальності і обов'язках, доповнюються багатьма іншими факторами, разом створюючи фон будь-яких новацій, зокрема тих, які ведуть до появи і розвитку інформаційних компонентів системи прав людини та механізмів їх забезпечення, а отже, і відповідної рефлексії в правовій науці і юридичній практиці.

Факторами не юридичного характеру є глобалізація, геополітика, економічні кризи і зростання, екологічні зміни тощо, а також, що найактуальніше, інформаційні протистояння та реальні військові конфлікти, формат реалізації і впливу яких істотно змінився в сучасному глобалізованому світі.

У праві ці чинники зумовлюють виникнення нових напрямів правового регулювання, конвергенції правових систем, формування міждержавних регіональних правових просторів, перегляд і формування нових механізмів міжнародного впливу, гарантування й захисту, створення додаткових міжнародних інституцій для вирішення актуальних проблем тощо.

1.3.2. Етапи еволюції інформаційних прав людини

Сьогодні вже є очевидним, що у становленні інформаційних прав людини є і власні тенденції, утворені найбільш впливовим напрямом науково-технічного прогресу за останнє століття – інформатизацією.

З огляду на це, хронологія розвитку і просування здобутків у галузі ІТ, які зумовлюють беззаперечні соціальні трансформації, може слугувати певним «мірилом» еволюції інформаційних прав людини.

У цьому значенні розгортання процесів інформатизації варто розглядати як послідовність етапів, визначених не стільки виникненням певних технологій, скільки охопленням ними життя людини, що дає змогу співвідносити використання ІТ з життєво-важливими потребами та загрозами в нових умовах, а також відповідними змінами у праві.

Для юриспруденції, зокрема в площині прав людини, важливими є насамперед наслідки впливу ІТ саме на людину і відносини між людьми, тобто – інформатизація суспільства, яку К.І. Беляков називає безальтернативним соціальним процесом, зумовленим наростанням використання ІТ. «...Результатом цього процесу є виникнення інформаційного суспільства, що знаменує радикальні перетворення не тільки у сфері виробництва і технологій, в галузі культури, духовному житті та побуті,

але й головним чином у соціально-економічних, адміністративних і правових відносинах»¹.

Водночас, асоціювання інформатизації суспільства суто із зростанням його комунікаційного потенціалу на базі новітніх ІТ буде хибним. Тому К.І. Беляков наголошує, що «соціальну інформатизацію в принципі треба трактувати як розвиток, якісне удосконалення, радикальне посилення когнітивних соціальних структур і процесів за допомогою ІТ»². На цій теоретичній позиції в процесі інформатизації суспільства можна виділяти електронізацію, комп'ютеризацію, медиатизацію та інтелектуалізацію³.

Утім, не всі з цих етапів вбачаються однаково визначними з точки зору формування концепту інформаційних прав людини, оскільки за сутністю свого впливу на суспільство на перших трьох інформатизація здійснила в основному нарощування технологічних засобів обміну та обробки інформації. В процесі електронізації, комп'ютеризації, медиатизації розвиток інформаційних прав людини відбувався фрагментарно – як вирішення окремих актуальних на той час проблем в інформаційній сфері, приміром, забезпечення засобами зв'язку, захисту таємниці телефонних розмов, автоматизованої обробки інформації особистого характеру (персональних даних), функціонування ЗМІ на основі нових ІТ.

Лише останній з названих етапів – інтелектуалізація, являє собою процес еволюції свідомості, що веде до більш ефективного отримання і продукування знань. Саме інтелектуалізація поповнює ціннісні орієнтири, змінює суспільні пріоритети, розширює простори людського життя. Зрештою в межах інтелектуалізації доцільно розглядати цифровізацію (*digitalization*) – поточну стадію актуалізації інформаційних прав людини і їх юридичного визнання в форматі «цифрових прав».

Основні віхи еволюції інформаційних прав людини як юридично оформленої ідеї безпосередньо пов'язані з усвідомлення і визнанням інформації як суспільної цінності. З огляду на це, виділяється певна межа, яка є зламом епох з різним впливом інформаційних процесів на суспільство. Таке розмежування зумовлено істотним зростанням динаміки прогресу ІТ

¹ Беляков К.І. Інформатизація в Україні: проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення : монографія. Київ : КВІЦ, 2008. С. 37–38.

² Там само. С. 41.

³ Там само. С. 39–42.

та означене проголошенням Резолюцією ООН у 1946 році «свободи інформації» як «основного права людини» і «критерію усіх видів свободи»¹. З цього моменту можна констатувати виникнення інформаційної парадигми прав людини, вплив якої надалі тільки посилюється.

Первинні прояви інформаційних прав виявляються і в період, який не пов'язаний з активним розвитком ІТ – до середини минулого століття. Тоді під впливом загальних історичних тенденцій становлення прав людини відбувалося також формування базисних засад інформаційних прав в їхньому сучасному розумінні. Право як виразник поточних соціальних пріоритетів, в інформаційному ракурсі, ще за відсутності визначального технологічного впливу, зумовлювалося переважно потребами забезпечення свободи волі щодо вираження поглядів і переконань (свободи слова). Про це відносно діяльності парламенту йдеться в англійському Білі про права (1689 рік)², вже як про одну з основних свобод людини – у першій поправці до Конституції США (Біль про права, 1789 рік)³ та як найцінніше право – у французькій Декларації прав людини і громадянина (1789 рік)⁴.

Згодом ще одним напрямом формування фундаментальних засад інформаційних прав став юридичний розвиток простору приватності, а також критична оцінка в цьому контексті доступних на той час можливостей обміну інформацією, таких як поштове листування, телефонний і телеграфний зв'язок.

Юридичне обговорення права на приватність започаткувала стаття американських юристів Самюеля Уоррена (*Samuel D. Warren II*) та Луїса Брандіса (*Louis Brandeis*), опублікована в *Harvard Law Review* у 1890 році⁵. Право на приватність у ній виправдовувалося тими самими мотивами, які

¹ United Nations General Assembly: Resolution A/RES/59 (I) (14.12.1946) Calling of an International Conference on Freedom of Information. URL: [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/59\(I\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/59(I)) (дата звернення: 02.02.2023).

² The English Bill of Rights, 1689. URL: <https://www.ssc.wisc.edu/~rkeyser/wp/wp-content/uploads/2015/06/English-Bill-of-Rights1.pdf> (дата звернення: 04.02.2023).

³ The Bill of Rights: A Transcription. America's Founding Documents. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/bill-of-rights-transcript> (дата звернення: 02.02.2023).

⁴ Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/contenu/menu/droit-national-en-vigueur/constitution/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> (дата звернення: 02.02.2023).

⁵ Samuel D. Warren, Louis D. Brandeis. The Right to Privacy. URL: https://www.jstor.org/stable/1321160#metadata_info_tab_contents (дата звернення: 02.02.2023).

роблять його актуальним і зараз – посяганнями на особисту інформацію з використанням нових технологій.

Саме права на свободу вираження поглядів і переконань та на приватність утворили базисний елемент системи прав людини з органічною інформаційною природою. Згодом вони формалізувалися в міжнародних стандартах прав людини, а в наш час, під впливом прогресу ІТ, їх компоненти продовжують розвиватися в межах окремих напрямів правового регулювання на міжнародному і національному рівнях, тим самим претендуючи на сприйняття їх як відносно самостійних інформаційних прав людини.

Початком утвердження інформаційних прав людини можна вважати визнання концепції глобального інформаційного суспільства як пріоритетної моделі суспільства майбутнього, що було задекларовано Хартією глобального інформаційного суспільства, прийнятою на саміті країн G7 в Окінаві у 2000 році¹. Цим документом проголошено бачення переходу до суспільства, в якому досягнення його інтересів зумовлюється інтелектуальним зростанням, можливостями людей використовувати знання та ідеї, та в якому ІТ служать «...цілям створення сталого економічного зростання, підвищення суспільного добробуту та сприяння соціальної згуртованості».

Хартія означила низку нових завдань, вирішення яких лежить в площині сучасних перетворень прав людини – подолання розриву в інформації і знаннях, розвиток людських ресурсів відповідно до вимог інформаційної ери, ІТ-грамотність та підвищення інформаційних навичок, освіта за допомогою ІТ тощо². Деякі з положень цього документу відображають ідеологічний базис прав людини в інформаційному суспільстві, його ключові принципи – інформаційну (цифрову) рівність, доступність інформації і знань, доступність і безпечність інформаційних технологій. Необхідність вирішення окреслених Хартією проблем продовжує визначати пріоритети сталого розвитку людства і в перспективах до 2030 року, визначених ООН³.

Наступним визначальним моментом утвердження ідей інформаційних прав стало усвідомлення єдності «віртуального» і реального життя з точки зору сприйняття прав людини. Збільшення швидкості Інтернету та його

¹ Okinawa Charter on Global Information Societ. URL: <https://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit/2000/documents/charter.html> (дата звернення: 04.02.2023).

² Там само.

³ Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda> (дата звернення: 02.02.2023).

загальнодоступність у більшій частині світу почали змінювати масштаби соціальної комунікації. Залежність від Інтернету стали набувати найважливіші сфери соціального життя – управління, комерція, освіта, медицина, транспорт, а разом з ними і приватне життя.

Визнаючи вектор таких змін беззаперечним, у 2012 та 2016 роках у своїх резолюціях Рада з прав людини Генеральної Асамблеї ООН наголосила на тому, що Інтернет-технології утворюють своєрідний простір, в якому, як і в реальному житті, мають місце права людини та потреби їх захисту¹. Цим фактично було визнано, що права людини в сучасному суспільстві мають інформаційний вимір, і цей вимір, так само як і звична реальність, охоплюється дією права. У той же час Парламентська асамблея Ради Європи закликала до визнання і легалізації права на доступ до Інтернету як «основного права»².

Зрештою поточний етап генези інформаційних прав, пов'язаний з розвитком концепції цифрової трансформації суспільства, та новим відбиттям прав людини вже у світлі цифровізації – як системи «цифрових прав», ключовим з яких залишається право на доступ до Інтернету.

В юридичному сенсі цифрова ініціатива щодо прав людини започаткована Португалією, яка головувала в Раді Європи у 2021 році, у вигляді Хартії прав людини в цифрову епоху³, а її розвитком стали загальноєвропейські декларативні документи з «цифрових прав», зокрема проект Європейської декларації про цифрові права та принципи цифрового десятиліття.

Отже, генезу концепту інформаційних прав людини можна представити таким чином.

До середини ХХ століття – «дотехнологічний» період – з акцентом на іманентних інформаційних потребах людини, що вимагають задоволення

¹ United Nations General Assembly Human Rights Council: Resolution A/HRC/20/L.13 (29.07.12) The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet. URL: http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session20/A.HRC.20.L.13_en.doc (дата звернення: 02.02.2023) ; United Nations General Assembly Human Rights Council: Resolution A/HRC/RES/32/13 (01.08.16). https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=a/hrc/res/32/13 (дата звернення: 02.02.2023).

² The right to Internet access. Parliamentary Assembly Resolution 1987 (2014). Final version. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=20870&lang=en> (дата звернення: 03.02.2023).

³ Carta Portuguesa de Direitos Humanos na Era Digital. Lei n.º 27/2021, de 17 de maio. URL: https://www.parlamento.pt/Legislacao/Paginas/Educacao_Carta-Portuguesa-de-Direitos-Humanos-na-Era-Digital.aspx (дата звернення: 03.02.2023).

за будь-якого рівня технологій, якими є можливість публічно висловлювати свої думки, спілкуватися, обмежувати втручання інших у свої життя.

Із розгортанням інформатизаційних процесів у другій половині ХХ століття інформаційні права людини просувалися передусім через розвиток окремих механізмів захисту визнаних прав людини в умовах проникнення ІТ в різні сфери суспільного життя. Таким шляхом є формування через правозахисну практику ЄСПЛ прав особи, пов'язаних з автоматизованою обробкою персональних даних, які є складовою права на приватність. У цей же період, утім, формуються юридичні обриси права на інформацію як базисного (ідеологічного) концептуального права і загальносоціальної цінності в інформаційному суспільстві.

З початку ХХІ століття вже можна констатувати виняткову технологічну зумовленість та динамічність розвитку інформаційних прав людини, що у зв'язку з процесами їх юридичного визначення дає змогу умовно виокремити три стадії:

1) «концептуалізація соціальної інформатизації» – відзначена декларативним закріпленням перспективи глобального інформаційного суспільства та проникненням його принципів і пріоритетів становлення у національні і міжнародні стратегії розвитку;

2) «інтернетізація» – пов'язана з визначенням на міжнародному рівні «права на доступ до Інтернету» як невід'ємної умови здійснення прав людини в сучасному суспільстві з відкритою дискусією щодо перспективи визнання його самостійним правом людини;

3) «цифровізація» – зумовлена безпрецедентним проникненням цифрових технологій як різновиду ІТ в усі царини життя, внаслідок чого, зокрема в європейському правовому просторі, на декларативному рівні, і не тільки, інформаційні права людини продовжують оформлюватися у своєму новому юридичному прояві – «цифрових правах».

1.3.3. Юридична наука і практика як чинники розвитку інформаційних прав людини

Разом із власними тенденціями становлення та загальними тенденціями розвитку прав людини ідея інформаційних прав та в майбутньому доктринальні положення, що її відображатимуть, формуються в просторі наукової і практичної юридичної діяльності.

Варто підкреслити, що динаміка соціальної інформатизації приводить до такого розвитку подій, коли правова наука не завжди ефективно проявляє себе у ролі провідника практики. Зокрема недовиконаними залишаються задачі прогнозування інформаційних перетворень у праві та розвитку й прагматизації теоретичного базису. Тому юридичні знання про інформаційні права людини продукуються часто-густо саме юридичною практикою, яка вирішує нагальні проблеми інформаційних відносин, створюючи тим самим відокремлені напрями з власними юридичними позиціями. Накопичення знань винятково таким шляхом негативно впливає на їх системність і структурованість, узгодженість і змістову інтерпретацію використовуваних термінів, але, водночас, надає широку емпіричну базу для наукового осмислення інформаційних прав людини як цілісності.

У практичній юриспруденції засади розуміння змісту і механізмів забезпечення інформаційних прав виявляються в процесі правового супроводження (регламентації) соціально важливої діяльності в інформаційній сфері або ж інформаційної складової діяльності в інших сферах. Таким чином інформаційні права і обов'язки різних суб'єктів (людини, держави, приватного сектору тощо) деталізуються, що втілюється в судовій практиці, нормативно-правовому регулюванні (законодавстві), корпоративних засадах інформаційних агентів (етичних принципах діяльності). В результаті утворюються своєрідні напрями інформаційно-правового регулювання до яких належать:

- засоби масової інформації, насамперед в контексті права на вільне вираження поглядів і переконань (свободи слова), неприпустимості цензури, захисту і відповідальності журналістів;
- обробка даних про особу (персональних даних);
- визначення концепту права на інформацію як універсального права різних суб'єктів інформаційних відносин;
- доступ до публічної інформації;
- електронне урядування і електронні послуги;
- впровадження ІТ (комунікаційних, комп'ютерних, цифрових технологій тощо, зокрема ШІ, ІоТ, блокчейн), а також етичні стандарти їх створення і використання;
- доступ до Інтернету, цифрових технологій і сервісів;
- формування національного інформаційного контенту як складової безпеки в глобалізованому світі.

Серед тенденцій, що зумовлюють подальший розвиток правової науки, відповідні доктринальні зміни та водночас безпосередньо впливають на формування концепту інформаційних прав людини (зокрема його змісту як нових прав, проявів вже визнаних прав, способів їх заохочення й захисту) особливо виділяються:

- удосконалення стандартів прав людини як універсальних і фундаментальних правових вимог відповідно до вимог часу;
- нові віхи інформатизації, що зумовлюють інформаційні новації в праві;
- становлення глобального інформаційного суспільства;
- утворення соціогуманітарної інформології – інтегрованого міждисциплінарного наукового напрямку забезпечення інформатизації¹.
- розвиток інформаційного права як своєрідного комплексного елементу системи права і законодавства та, відповідно, його інститутів, одним з яких доцільно вважати інформаційні права людини;
- трансформації міжнародного права у зв'язку з агресивною геополітикою та збройними конфліктами у новому тисячолітті;
- виникнення нових парадигм інформаційної безпеки, зокрема у зв'язку з потребами поєднання соціального, психологічного, юридичного і технологічного (О.О. Тихомиров², Р. Банк³), забезпечення інформаційного суверенітету (О.М. Солодка⁴), веденням війн нового типу (О.Ю. Рак⁵, О. Полтораков⁶).

¹ Енциклопедія соціогуманітарної інформології / коорд. проекту та заг. ред. проф. К.І. Беляков. Одеса : Вид. дім «Гельветика». 2021. Т. 2. С. 141.

² Тихомиров О.О. Інформаційна безпека: соціотехнічна парадигма. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2014. № 1. С. 13–20

³ Банк Р. Сучасна правова парадигма інформаційної безпеки України. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1. С. 56–61.

⁴ Солодка О.М. Інформаційний суверенітет та інформаційна безпека України: діалектика понять. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. С. 233–239 ; Ї ж. Забезпечення інформаційного суверенітету держави: правовий дискурс. *Інформація і право*. 2020. № 1(32). С. 80–87.

⁵ Рак О.Ю. Комунікативно-сугестивний вплив інформаційної війни на свідомість соціуму інтроформаційними методами. *Нова парадигма*. 2014. Вип. 122. С. 182–195.

⁶ Полтораков О. Гібридна війна в контексті асиметричного світоустрою. *Гілея : науковий вісник*. 2015. Вип. 100. С. 258–260.

1.4. Плюралістичні засади розуміння права і прав людини в дискурсі про інформаційні права

1.4.1. Інформаційні права людини як об'єкт осмислення правовою наукою

Досліджувані інформаційні права людини з їх природними властивостями та особливостями формування й розвитку належать до явищ правової дійсності. Звісно, для виокремлення інформаційних прав як самостійного об'єкту наукового сприйняття визначальними є глибинні трансформації людського життя, зумовлені соціальною інформатизацією, а також іншими змінами, які інформатизація посилює і прискорює. Але, як частина правової дійсності, інформаційні права виникають і розвиваються у нерозривному зв'язку з іншими правовими явищами, а також різноманітними визначальними для них тенденціями і чинниками.

Як правове явище інформаційні права поступово стають об'єктом наукового осмислення в системі прав людини (як своєрідний компонент, комплекс, вимір, вияв тощо) і у праві в цілому (як показник, орієнтир його розвитку в інформаційному суспільстві). Тому наукова інтерпретація інформаційних прав людини можлива в усіх аспектах, притаманних правовому науковому сприйняттю, зокрема в межах антропології, аксіології, феноменології, герменевтики, праксеології тощо.

У феноменологічному ракурсі, пізнання сутності права пов'язане з виділенням його ідеальної основи – «ейдосу», який відображає іманентний стан буття, вирізняє право серед явищ соціальної дійсності, зокрема серед інших соціальних регуляторів. Права людини у тому значенні, яке їм надається сьогодні, зокрема як першоджерела права, із впевненістю можна віднести до «ейдосу» права. Отже, будь-які зміни прав людини, зокрема їх інформаційний розвиток, мають сприйматися, оцінюватися і осмислюватися саме як сутнісні перетворення права. Згідно з цією ідеєю інформаційні права людини, якщо вже вони набули визнаної соціальної цінності та втілення у реальному житті, є логічним розвитком сутності прав людини в інформаційному суспільстві.

Складність осмислення інформаційних прав людини часто-густо схиляє дослідників до феноменології як однієї із базових методологічних засад їх пізнання. «Інформаційні права і свободи людини та громадянина становлять цілісний екзистенціальний феномен, який можна пізнати виключно

крізь призму їхніх системних властивостей...», зазначає І. Діордіца. Така думка дає автору змогу говорити про інформаційні права людини «...в екологічній сфері, економічній сфері, політичній сфері, управлінській сфері тощо, які корелятивно поєднані і в своїй інтегративній сукупності становлять систему інформаційних прав і свобод»¹. Загалом цю позицію варто підтримати.

Однією з найважливіших методологічних засад сучасного теоретико-правового осмислення правових явищ є праворозуміння. І в разі наукового формування концепту інформаційних прав людини праворозуміння забезпечує повноту й різноманіття знань, дає змогу уникнути обмеженого однобічного сприйняття, орієнтує на природну багатогранність, притаманну правовим явищам.

Дискусія щодо праворозуміння в цілому, та розуміння прав людини зокрема, у правовій науці належить до вічних. Напевно жоден з видатних теоретиків та філософів права, які не потребують додаткового представлення, у свій час не оминув увагою цієї дискусії у тому чи іншому контексті. Таким чином у науковій правовій думці закріпився плюралізм праворозуміння, який збагачує знання про право і його явища.

Ще в першій половині ХХ століття український учений Б.О. Кістяківський наголошував на незрівнянній суперечливості теорій у науці про право і запропонував визначати поняття права багатоаспектно.

Хоча дискусії щодо розуміння права точаться і зараз, в сучасній правовій науці, зарубіжній і вітчизняній, спостерігається відмова від намагань знайти єдине універсальне визначення праву. Французький правознавець Норбер Рулан (*Norbert Rouland*) пояснює це тим, що «право – це процес інтелектуальної кваліфікації, а не реальний об'єкт, наданий апіорі природою»².

Подібні підходи набули широкої підтримки, особливо в західному загальнотеоретичному правознавстві, та, на противагу універсальності, орієнтують на багатогранність права як феномену. Як наслідок, сучасне праворозуміння орієнтується на множинність правової дійсності – її вияв у суб'єктах і нормах права, правах і обов'язках, правосвідомості і культурі,

¹ Діордіца І. Класифікація інформаційних прав і свобод людини та громадянина. *Лід-приємництво господарство і право*. 2016. № 7. С. 117.

² Norbert Rouland. *Introduction historique au droit Droit fundamental*. Presses Universitaires de France, 1998. P. 30.

реалізації права тощо. Очевидно, що в умовах глобальної інформатизації компоненти та прояви права піддаються певним змінам не тільки формального, а й більш глибинного, сутнісного характеру. В результаті формується система своєрідних інформаційно зумовлених компонентів правової дійсності – інформаційно-правова свідомість і культура, інформаційні правовідносини, інформаційні правопорушення (делікти) та відповідальність тощо. Розвиток і взаємозв'язки цих явищ визначають динаміку утвердження нових своєрідних правових цінностей інформаційного суспільства, якими є інформаційні права людини, а також можливості їх праксеологічного вияву – у вигляді конкретних юридичних принципів, прав, гарантій тощо.

Проблема осмислення інформаційних прав людини зумовлена не тільки плюралізмом розуміння права як явища, а й багатозначністю сприйняття самих прав людини в межах цього плюралізму – в моральному чи юридичному вимірі, у взаємозв'язку з державою і нормами права, у співвідношенні з правами громадянина, в контексті впливу на право, і навпаки, багатьох інших чинників, передусім політичних, культурних, ідеологічних. Осягненню такого спектру кореляцій і варіацій прав людини безумовно сприятимуть антропологічні підходи у праворозумінні.

Навіть в уявленнях про те, які права вважати саме правами людини, єдності немає. Ключова проблема тут пов'язана з виділенням категорії «фундаментальні права людини», якою акцентуються права, належні людській істоті від її природи і з народження. Вважається, що такі права походять з особистісної сфери людини, є невідчужуваними та відображають передусім виміри свободи й гідного життя, наприклад, право на життя, право на особисту недоторканність.

Утім, це не означає незмінюваності фундаментальних прав людини. Вони дійсно є першоджерелом права, ядром ідеї прав людини. Але засади соціальної організації в різні часи, в різних умовах не були однакоvими. Із розвитком, уявлення про гідне життя ускладнюються, доповнюються новими невід'ємними змістовими елементами, якими у наш час є інформаційні блага. Тому, в антропологічному аспекті іманентність змісту фундаментальних прав людини логічно розглядати на конкретному етапі еволюції людства, а сьогодні, – в умовах глобального інформаційного суспільства, з його життєво важливими інформаційними цінностями й потребами та своєрідною інформаційною культурою, що знаходять своє відображення в засадничих елементах правової реальності.

1.4.2. Інформаційні права людини в парадигмі сучасного праворозуміння

Повертаючись до сприйняття інформаційних прав людини крізь призму сучасного праворозуміння, із властивою йому плюралістичністю, інтегративністю, варто звернутися до дефініції прав людини, наданої М.І. Козюброю: «права людини – це визнані світовим співтовариством блага й умови життя, яких може домагатися особа від держави і суспільства, в яких вона живе, та забезпечення яких реально в умовах досягнутого людством прогресу»¹. У цьому визначенні наголошується на розумінні прав людини не як суто моральних чи юридичних можливостей, які без належного ставлення нерідко залишаються номінальними, а на їх реальній цінності як певного блага, підкріпленого спроможністю людини вимагати його забезпечення.

М.В. Савчин, узагальнюючи підходи до обґрунтування прав людини у правовій доктрині, акцентує увагу на поєднанні трьох акцентів – морального, процедурного та сутнісного, який «примирює суперечливі аспекти морального та процедурного підходів і розкриває права людини в контексті людської гідності». У зв'язку з цим поняття прав людини осмислюється в низці контекстів, серед яких: розуміння свободи як здатності особи до вільного і відповідального вибору; нерозривного зв'язку прав людини та рівності і її рівного масштабу (стверджувальна рівність); недопущення дискримінації; гідності як фундаменту прав людини; юридичної техніки та прав людини у світлі основоположних конституційних цінностей².

Такі підходи ґрунтуються на природно-правовій доктрині, яка становить основу сучасної юриспруденції. Вихідні її положення – природні невідчужувані права людини, справедливість, рівність, свобода, гідність, а також зумовленість цих гуманістичних ідеалів самою природою людини та не залежність від держави і різниці в соціальних умовах.

В інформаційному суспільстві зазначені моральні й правові цінності в своїй основі залишаються незмінними, але набувають нових проявів і масштабів, з якими людство раніше не стикалося. Саме тому, документи ООН, ЮНЕСКО, РЄ про інформаційне суспільство у своїх перших рядках

¹ Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 50.

² Савчин М.В. Права людини у світлі конституційної реформи. *Український часопис міжнародного права*. 2015. Спецвипуск. Конституція України та міжнародне право. С. 67–79.

завжди наголошують на людиноцентричності, необхідності розвитку людини, інформаційній автономії особистості, що загалом мають підвищувати якість життя кожної людини і людства в цілому.

Так, повноцінна свобода в інформаційному суспільстві виявляється не тільки в її традиційних вимірах, а й в широкому залученні кожної людини до комунікацій, інформаційних обмінів, доступності інформаційних технологій і ресурсів, можливостях самовираження «он-лайн». Проблема досягнення рівності зумовлюється подоланням нової форми соціальної диференціації – так званої «цифрової нерівності» (*digital divide*), забезпеченням якості і доступності Інтернету та інших технологічних здобутків інформаційного прогресу. Життя в мережі, *on-line* або віртуальне життя, нерідко анонімне, із своєрідною свободою, сприяє формуванню «віртуальної особистості», що чинить істотний вплив на реальність та виводять на новий рівень проблеми соціалізації, самоідентифікації та гідності людини.

Інформаційні трансформації змінюють і саму людину – її життєві горизонти, ступінь автономії, прагнення до розвитку, бачення свого місця серед інших людей, що не може не вплинути й на уявлення про природні права. Як слушно зазначає О.О. Золотар, «умови дотримання прав людини в інформаційному суспільстві залежать не тільки від ступеня сприяння інформаційного середовища, але також від внутрішніх характеристик самого суб'єкта (наприклад, інформаційного потенціалу, когнітивності, здатності до саморозвитку)»¹.

Отже, нові невід'ємні інформаційні засади й цінності людського життя визнаються в інформаційному суспільстві тими природними благами, відображенням яких у правовому вимірі стають інформаційні права людини.

Підтвердженням останньої тези є не тільки природно-правовий ракурс інформаційних прав людини. В сучасному синтезованому праворозумінні природно правова доктрина закладає відправні світоглядно-ціннісні засади права. Водночас, відкидати надбання інших правових концепцій не варто, особливо якщо абстрагуватися від їх суперечливих світоглядних засад і зосередитися на тому, що відображає багатоманітність форм прояву права, його реальні грані і аспекти як цілісності².

¹ Золотар О.О. Права людини – від епохи Просвітництва до інформаційного суспільства. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* 38, nr 3. Wrocław, 2016. URL: <https://www.pl/sfzh/article/download/1279/1250/> (дата звернення: 12.02.2023).

² Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10–21.

Юридико-позитивістський підхід, попри всі його засадничі «вади», дає змогу здійснити нормативну інституалізацію інформаційних прав людини, розглянути їх як сучасний компонент правової системи, як реальний правовий інститут, що має не тільки ціннісний чи ідеологічний вимір, а й закріплення в об'єктивному (писаному) праві. Вважати сьогодні інформаційні права людини суто моральними, абстрактними установками інформаційного суспільства було б не правильно як с позицій теорії прав людини і практики їх забезпечення, так і з огляду на вже набуту інформаційними правами юридичну конкретизацію в актах міжнародного права та національного права різних держав, зокрема й України.

Починаючи з нормативного концепту «право на інформацію», визначеного Законом України «Про інформацію», інформаційні права людини стали даністю українського законодавства. Деталізацію їх компонентів можна знайти на галузевому рівні законодавства. Приміром такими є: права фізичної особи на таємницю особистого життя, на інформацію про стан свого здоров'я, на достовірну інформацію про стан довкілля, право споживача на інформацію про продукцію – у цивільному законодавстві; або ж права, що виходять з принципу гласності судочинства, – у процесуальних галузях, зокрема право на інформацію про розгляд своєї справи, на ознайомлення з відповідними процесуальними рішеннями тощо.

Утім, юридизація частини інформаційних прав людини наразі перебуває в фазі свого становлення. І тут раціональне позитивістське мислення багато в чому сприятиме удосконаленню зовнішнього закріплення правових норм, передусім набуттю інститутом інформаційних прав людини передбачуваності, визначеності, упорядкованості, гарантованості – тих необхідних якостей, які виступають сьогодні критеріями верховенства права.

Соціологічне праворозуміння орієнтує на сприйняття прав людини як певної соціальної дійсності, що зумовлює зміст правових норм. Дійсно, юридична інституалізація інформаційних прав людини не відбувається штучно, вона зумовлена розвитком своєрідного «живого» інформаційного порядку сучасного соціального життя. Інформаційні відносини, зумовлені технологічним розвитком, органічним чином вживлюються в усі царини людської діяльності та поступово стають звичною, невід'ємною їх частиною, формуючі й відповідні правові потреби.

Наприклад, вільний доступ до інформації не можливо уявити без Інтернету, навіть більше, сьогодні проблема полягає не стільки в його наявності,

скільки в якості, насамперед, у надійності, швидкості й безпечності. Реальні загрози безпеці людини зумовили відхід від романтичних ідей повної самоорганізації Інтернету. Прийшло усвідомлення того, що в Інтернет-середовищі, як і в будь-якому іншому, по-своєму виявляються проблеми прав людини, безпеки, правопорушень, відповідальності.

Загалом, нові обговорювані права людини, зокрема ті що відносять до третього і четвертого покоління, наприклад, право на інформаційну безпеку, значною мірою ґрунтується саме на засадах соціологічної юриспруденції, тобто на усвідомленні й визнанні того соціально-правового, що наразі не набуло юридичних обрисів у писаному праві. Окрім того, в соціологічному розрізі інформаційних трансформацій суспільства постають обговорювані сьогодні проблеми інформаційної та інформаційно-правової культури, інформаційної екології, інформаційної гігієни, існування і вирішенні яких також безпосередньо пов'язане з інформаційними правами людини.

У сучасній правовій науці природно-правовий, юридико-позитивістський, соціологічний типи праворозуміння нерідко називаються основними, оскільки саме на позиціях синтезу їх ідей – поєднанні в праві природно-людського, суспільно-правового й формально-державного, ґрунтується інтегративне праворозуміння. Однак, цінність сучасного праворозуміння виявляється у його змістовому плюралізмі в межах інтеграції основних ідей, що адаптується до потреб часу і простору. Тому, можливі варіації розгляду інформаційних прав людини крізь призму різних концепцій інтегративного праворозуміння. Приміром, в комунікативному напрямі інформаційні права людини відіграватимуть роль сутнісних правомочностей людини, опосередкованих новими природними інформаційними потребами соціальної комунікації, а в компаративному – потребують осмислення в контексті альтернативності соціальних регуляторів (лише одним з яких є право), що діють в конкретних суспільствах в умовах інформаційного зростання.

Зрештою, плюралізм та інтеграція концепцій розуміння права надають можливості розглядати перспективи доповнення системи правових уявлень інформаційним праворозумінням, яке базуватиметься на первинності інформаційної природи соціальних взаємозв'язків, сприйнятті права як інформації і знань, а механізмів його дії як потоків правової інформації, що здійснюють визначальний вплив на суспільство, в якому інформація і знання становлять фундаментальну цінність.

1.4.3. Інформаційні права в контексті концепції поколінь прав людини

Якщо аналізувати думки дослідників щодо позиціонування інформаційних прав серед поколінь прав людини, варто зазначити, що найчастіше, через зумовленість інформаційних прав досягненнями науково-технічного прогресу, такі права в комплексі асоціюються з правами нових поколінь – третього чи четвертого (О. Аврамова, О. Жидкова¹, О.О. Барабаш², В.В. Гайтан³, О.М. Селезньова⁴), подекуди з пропозицією їх об'єднання (С.В. Несинова, Ю.С. Князева⁵). Хоча зустрічається і безпосередня критика подібних підходів з акцентуванням саме на «індивідуальності» інформаційних прав людини (І. Діордіца⁶).

Водночас, у разі розгляду інформаційних прав більш конкретизовано, їх нові компоненти, приміром такі як «право на доступ до інформаційних мереж та електронних послуг», «право на суспільну комунікацію», можуть бути аргументовано віднесені до третього покоління⁷.

Причиною тому, по-перше, природні властивості інформаційних прав, реальне здійснення яких кожною людиною вимагає водночас колективних зусиль, міжнародної співпраці, чим забезпечується базисне середовище інформаційного суспільства – спільний безпечний інформаційний простір з рівним доступом до інформаційних ресурсів. А по-друге, – особливості ідеї

¹ Аврамова О., Жидкова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми. *Право України*. 2010. № 2. С. 101–107.

² Барабаш О.О. Четверте покоління прав людини: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 837. С. 213–217.

³ Гайтан В.В. Місце інформаційних прав у системі прав людини. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». Одеса : Юрид. л-ра, 2012. Вип. 68. С. 103–109.

⁴ Селезньова О.М. Теоретико-методологічні засади інформаційного права України як інтегрованої категорії : автореф. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ, 2015. 38 с.

⁵ Несинова С.В., Князева Ю.С. Нове покоління прав людини: сучасні проблеми класифікації. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Юридичні науки». 2015. № 2(7). С. 36–42.

⁶ Діордіца І. Класифікація інформаційних прав і свобод людини та громадянина. *Підприємство, господарство і право*. 2016. № 7. С. 119.

⁷ Rola Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych w rozwoju międzynarodowych stosunków gospodarczych i politycznych / pod red. A. Pawłowiej. Lublin : Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Administracji, 2009. S. 136.

прав третього покоління, які не мають визначення як власне суб'єктивні юридичні права. Існування таких прав Карел Васак (*Karel Vasak*) у своїй концепції поколінь розглядав в ракурсі результату «процесів історичної безперервності та зміни, а також як предмет кумулятивного досвіду»¹. Тому здебільшого вони відіграють роль орієнтирів забезпечення й захисту визнаних прав людини перших двох поколінь в нових умовах життя.

Такими зокрема є інформаційні права, визначені концептуально, – як засади існування глобального інформаційного суспільства. Вони важливі для його стійкості, мають бути забезпечені повсюдно та стимулювати розвиток кожної людини, що визначено Окінавською хартією глобального інформаційного суспільства². Ці права утворюють певний ціннісний, світоглядний і правовий базис, а отже, навіть не будучи фундаментальними у традиційному значенні прав людини, в функціональному аспекті, можуть вважатися фундаментальними для інформаційного суспільства.

Згідно з ідеєю прав людини третього покоління, інформаційні права, що належать до нього, відносно прав людини першого і другого поколінь, а також більш загальних прав третього покоління, можна розглядати в інструментальному аспекті. Йдеться, зокрема, про право на доступ до інформації і знань та право на інформаційну безпеку, які по суті є похідними від таких прав як право на мир і безпеку, на здорове довкілля, на сталий розвиток. Подібні права людини сьогодні пропонують об'єднати в окрему групу – права людства (*rights of humanity*) через їх відмітну властивість – вони «повинні бути гарантовані кожній особі, але можуть реалізовуватись тільки усіма»³.

Але, якщо в розумінні інформаційних прав людини не обмежуватись тільки їх концептуальним сприйняттям як нових прав інформаційної епохи, і враховувати всі властиві їм траєкторії юридичного просування в міжнародному праві⁴, а також можливі варіанти юридичної деталізації інформаційних компонентів визнаних прав людини національним

¹ Vasak K. A 30-year struggle; the sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights. The UNESCO Currier, November 1977. Page 29. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000074816> (дата звернення: 02.02.2023).

² Okinawa Charter on Global Information Societ URL: <https://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit/2000/documents/charter.html> (дата звернення: 04.02.2023).

³ Іванків І. Права людства : монографія. Київ : Ваіте, 2020. С. 31.

⁴ Див.: Підрозділ 2.2.2. Інформаційні права в міжнародних стандартах прав людини.

законодавством, то прояви інформаційних прав можна віднайти в різних поколіннях прав людини та галузях права.

Останнім часом усе частіше українські дослідники висловлюють думки близькі до такого підходу. Зокрема, А.О. Рябошапченко вважає, що кожній з груп прав людини, відповідно до найбільш поширеного їх розподілу на особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні права і свободи, «притаманний свій механізм реалізації, який із розвитком інформаційних технологій може набувати немислимі раніше форми»¹. В.В. Гайтан наголошує на міжгалузевому значенні інформаційних прав – «будучи галузевими правами, інформаційні права відіграють досить вагому роль у цивільному праві, господарському, кримінальному, адміністративному, трудовому та інших галузях»².

Продемонструвати фундаментальний і, водночас, проникний характер інформаційних прав людини дає змогу звернення до конкретних положень законодавства України, що буде здійснено далі³.

1.4.4. Місце і значення інформаційних прав в системі прав людини

Ще до прийняття Загальної декларації прав людини, у 1946 році резолюцією Генеральної Асамблеї ООН свобода інформації (*freedom of information*) була названа фундаментальним правом людини (*fundamental human right*), що являє собою критерій всіх видів свободи, які захищаються ООН⁴. Цим документом на світовому рівні де-факто було визнано початок епохи безпрецедентної інформаційної зумовленості ключових засад людського життя. Особливості і застереження щодо прав людини в умовах стрімкого поширення ІТ де-юре набули обрисів у низці міжнародних документів, серед яких: Женевська декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання у новому тисячолітті»

¹ Рябошапченко А.О. Права і свободи людини: філософсько-етичні та політико-правові засади. PhD Thesis. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 210.

² Гайтан В.В. Місце інформаційних прав у системі прав людини. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». Одеса : Юрид. л-ра, 2012. Вип. 68. С. 107.

³ Див.: Підрозділ 2.2.3. Інформаційні права людини в законодавстві України.

⁴ United Nations General Assembly: Resolution A/RES/59 (I) (14.12.1946) Calling of an International Conference on Freedom of Information. URL: [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/59\(I\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/59(I) (дата звернення: 03.02.2023)) (дата звернення: 03.02.2023).

(Всесвітній саміт Женева 2003 – Туніс 2005, 2003 рік)¹; Декларація Комітету міністрів з прав людини та верховенства права в інформаційному суспільстві, (РЄ, 2005 рік)²; Резолюція щодо заохочення, захисту і здійснення прав людини в Інтернеті (ООН, 2012 рік)³.

Ідеї, закладені в цих документах, ведуть до того висновку, що інформаційні права людини є доволі складним результатом правового поступу, детермінованого реаліями сучасного інформаційно залежного соціального життя – різновекторними (часто-густо хаотичними) потоками інформації, глобальними комунікаціями, динамічними технологіями, інформаційними трансформаціями світоглядних і культурних засад людської цивілізації тощо. І тому від визнання і належної юридикації інформаційних прав в інформаційному суспільстві визначально залежить реалізація багатьох прав людини, зокрема й фундаментальних.

У контексті такої глибинної кореляції з інформаційним суспільством, виявляється поліаспектна дуальність функціонального значення інформаційних прав людини. Його можна розглядати в системі прав людини в цілому, в структурі можливостей, що становлять конкретне право людини, в контексті концепції поколінь⁴, в системі соціальних благ і цінностей тощо. У кожному з ракурсів інформаційні права можуть відігравати як засадничу роль – фундаментальне значення, так і мати допоміжний, розвивальний чи забезпечувальний характер відносно інших прав, їх груп чи компонентів – інструментальне значення.

Наприклад, одне з визнаних фундаментальних прав – право на свободу вираження поглядів і переконань має іманентний інформаційний характер – являє собою інформаційну свободу людини, яка є атрибутом

¹ Declaration of Principles “Building the Information Society: a global challenge in the new Millennium”. URL: <https://www.itu.int/net/wsis/docs/geneva/official/dop.html> (дата звернення: 13.02.2023).

² Declaration of the Committee of Ministers on human rights and the rule of law in the Information Society. CM(2005)56. URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Public_participation_internet_governance/Declaration-Information-Society/011_DeclarationFinal%20text_en.asp (дата звернення: 13.02.2023).

³ United Nations General Assembly Human Rights Council: Resolution A/HRC/20/L.13 (05.07.12) The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet. URL: <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=A/HRC/RES/20/8&Lang=E> (дата звернення: 13.02.2023).

⁴ Див.: Підрозділ 1.3.3. Інформаційні права в контексті концепції поколінь прав людини.

гідного життя. У цьому разі можна говорити про власну інформаційну природу, тобто це право є інформаційним по суті і завжди таким було, хоча і не називалося інформаційним.

Або ж, дотримання права на повагу до особистого життя, що захищається ст. 8 ЄКПЛ, сьогодні неможливе без його новітніх компонентів – «інструментальних» прав, що забезпечують приватність людини в процесі автоматизованої обробки персональних даних (право на доступ до свої даних, право бути забутим, право на обмеження обробки даних тощо). Підтвердженням тому є численні рішення ЄСПЛ з цього приводу та істотне посилення окремого напрямку міжнародно-правового регулювання – захисту персональних даних. Його формалізацією в європейському правовому просторі сьогодні є Загальний регламент захисту даних ЄС (General Data Protection Regulation, GDPR), який деталізує відповідні права та вимоги до юридичних механізмів їх забезпечення¹.

Таким чином, унікальна природа інформаційних прав зумовлює своєрідну елементну розгалуженість комплексу в системі прав людини:

по-перше, як визнаних прав людини, які з моменту свого виникнення мають природний інформаційний зміст, але до введення категорії «інформаційні права» такими не називалися (фундаментальне значення в системі прав людини);

по-друге, як компонентів окремих прав людини, що забезпечують можливості їх ефективної реалізації в інформаційному суспільстві (інструментальне значення);

по-третє як відносно самостійних нових інформаційних прав людини, як сучасних ціннісних правових орієнтирів (фундаментальне значення для інформаційного суспільства).

З іншого боку, специфічна дуальність інформаційних прав людини виявляється і в площині взаємодії з різними елементами (структурами) системи прав людини. Відповідно, характер інформаційних прав може бути інтерпретований як проникний, що зумовлює певну «інформатизацію» змісту багатьох визнаних прав людини, а також – об'єднуючий, оскільки інформаційні права стають показником (критерієм) можливостей реалізації усіх прав людини в умовах постійного поглиблення соціальної інформатизації.

¹ General Data Protection Regulation. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016. URL: <https://gdpr.eu/tag/gdpr/> (дата звернення: 13.02.2023).

ГЛАВА I. Теоретичні і методологічні проблеми концептуалізації прав людини в інформаційному суспільстві

Отже, осмислення інформаційних прав людини має ґрунтуватися на його розумінні як цілості, як особливого, унікального, своєрідного складно інтегрованого (в аспекті змісту) і, водночас, інтегруючого (в аспекті механізмів здійснення) комплексу в системі прав людини. Це забезпечить усвідомлення його природних властивостей і взаємозв'язків, а також наявних і перспективних юридичних проявів і характеристик, задля формування ефективних політик, спрямованих на утвердження й захист основних цінностей всього людства в умовах глобального інформаційного суспільства.

ГЛАВА II

ТЕОРЕТИЧНА КОНСТРУКЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1. Юридичні властивості інформації як «критерію» прав людини

2.1.1. Інформація в правових наукових дослідженнях

Побудова теоретичної моделі інформаційних прав людини базується передусім на усвідомленні того, що зумовлює його унікальність, взаємозв'язки з іншими правовими і не правовими явищами, місце в системі світосприйняття, науці і практиці. Як для пізнання економічних прав первинними є знання про економіку, соціальних – про суспільство і його інститути, громадянських – про взаємодію людини і держави тощо, так і дослідження інформаційних прав не можуть оминати проблеми формування відповідних знань про ключову для них категорію – «інформацію».

Утім, поставити інформацію в один ряд з іншими згаданим видоутворюючими категоріями у сфері прав людини не можна, оскільки вона уособлює явище іншого порядку:

- інформація як така не є результатом розвитку соціуму, але є формою взаємодії людини з навколишнім світом та визначально впливає на всі соціальні процеси;
- можливість її існування не зумовлюється власне науково-технічним прогресом, але розвиток інформаційних технологій є рушієм в усіх його галузях;
- інформація не має фізично осяжної для людини міри, але від її обсягів у наш час стала залежною якість щоденного життя більшості людей;
- зрештою, інформація є основою світосприйняття і соціальної комунікації, але в практичній юриспруденції вона досі асоціюється здебільшого з відомостями про явища та події.

Правове регулювання суспільних відносин, пов'язаних з інформацією лише на перший погляд не має давньої історії, адже правовий фундамент інформаційних обмежень – «таємниць» почав закладатися ще в епоху античності інститутом представництва у римському праві.

Безпосередньо ж інформація як особливий предмет широкої сфери публічних і приватних правовідносин інституалізувалася із розвитком ІТ та актуалізацією проблем становлення інформаційного суспільства, зокрема з міжнародним визнанням його як пріоритету світового розвитку Окінавською хартією¹.

Сьогодні можна говорити не лише про існування в українській правовій доктрині парадигми інформації, а й про поступове формування вітчизняних традицій правого регулювання інформаційної сфери, яке має своєрідні, властиві тільки йому, унікальні механізми.

Виняткове суспільне значення інформаційної сфери зумовило й те, що майже кожна галузева правова наука, в межах свого предмету і методології, досліджує інформацію або інформаційні особливості відповідних правових і державних явищ. Таким чином у науковій думці юристів простежуються ознаки інтегрованої і, водночас, відносно відокремленої комплексної галузі правових знань – правової інформології, що вже визнається провідними науковцями². Цей напрям, утім, не є абсолютно самостійним і з розвитком наукових знань про зв'язки інформації з людиною і соціумом він стає частиною більш загального знання – соціогуманітарної інформології.

Соціогуманітарна інформологія (*sociohumanitarian informology*) – це «інтегрований, міждисциплінарний напрям наукових досліджень, що має поєднати групу галузей знань та спеціальностей, предметом дослідження яких є соціально значущі інформаційні процеси та явища, відповідні зв'язки та відносини в суспільстві»³. Логічною складовою в цьому напрямі вбачаються й інформаційні права людини.

Попри інтенсивний розвиток науки інформаційного права, для якої інформація та її властивості виступають ядром об'єктної сфери, дослідження інформації іншими правовими науками не втрачають своєї актуальності, чому сприяє надзвичайна динамічність і варіативність впливу інформатизації на суспільні відносини.

¹ Okinawa Charter on Global Information Societ URL: <https://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit/2000/documents/charter.html> (дата звернення: 13.02.2023).

² Беляков К.І. Інформаційно-правові дослідження: походження, становлення, стан та перспективи розвитку. *Інформація і право*. 2011. № 2(2). С. 4–12.

³ Енциклопедія соціогуманітарної інформології / коорд. проекту та заг. ред. проф. К.І. Беляков. Київ : Вид. дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 21.

Аналіз тематики захищених дисертаційних досліджень української правової науки щодо вивчення явища «інформація» дає змогу констатувати таке.

1. У межах теорії права як фундаментальної правової науки інформаційні дослідження не є численними і концентрується на проблемах осмислення права людини на інформацію¹, правової інформації², інформації як об'єкта інформаційних правовідносин³, інформаційної політики в умовах євроінтеграції⁴, діяльності ЗМІ⁵, інформаційної функції права⁶, інформаційного суспільства⁷, національної безпеки в інформаційну епоху⁸, інформаційної безпеки і суверенітету⁹.

¹ Політанський В.С. Право на інформацію як фундаментальне право людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016.

² Неліпович Г.І. Юридична конструкція як засіб структурування правової інформації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2017.

³ Стасюк С.В. Об'єкт інформаційних правових відносин : загальнотеоретичний аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Хар. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2012 ; Рождественська О.С. Особливий суб'єкт інформаційних правовідносин (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2009.

⁴ Арнаутова Л.М. Правове забезпечення інформаційної політики сучасної України в контексті європейської інтеграції (теоретико-методологічний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2014.

⁵ Погоріла Л.П. Недержавні засоби масової інформації як інститут громадянського суспільства (теоретико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2015.

⁶ Антошина І.В. Інформаційна функція українського права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2016 ; Корж Є.М. Реалізація інформаційної функції права в діяльності органів внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Запор. нац. ун-т. Запоріжжя, 2010.

⁷ Мукомела І.В. Правові засади інформаційного суспільства : загальнотеоретичний аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України. Київ, 2016 ; Ромащенко В.А. Правове регулювання інформаційного суспільства в Україні: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2018.

⁸ Доронін І.М. Національна безпека України в інформаційну епоху: теоретико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / НАПрН України, НДІ інформатики і права. Київ, 2020.

⁹ Максименко Ю.Є. Теоретико-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2007 ; Супрун В.М. Теоретико-правові основи інформаційного суверенітету : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2010 ; Тихомиров О.О. Забезпечення інформаційної безпеки як функція держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2011.

2. Галузеві дослідження інформації, через своєрідність предметної сфери, традицій кожної галузі права та особливостей методології відповідних напрямів правової науки, різняться за спрямованість. Найбільш об'єднуючий характер для всіх наукових напрямів мають низка аспектів. Вони, зокрема, спрямовують власне інформаційно-правові дослідження, а саме: діяльність ЗМІ¹, захист інформацію про особу (персональних даних)², доступу до інформації³, правове регулювання інформаційних відносин⁴, правопорушення (делікти)⁵ і відповідальність в інформаційній сфері⁶, інформаційна безпека⁷.

Разом із тим, окремо приділяється увага:

у конституційному праві – проблемам свободи масової інформації, інформування громадян, праву на інформацію і його реалізації, застосуванню новітніх ІТ у реалізації прав і свобод людини;

в цивільному – безпосередньо інформації як об'єкту цивільних правовідносин, правам фізичної особи на інформацію різного виду

¹ Харенко О.В. Правове регулювання інформаційної діяльності друкованих засобів масової інформації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана», 2017.

² Брижко В.М. Організаційно-правові питання захисту персональних даних : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національна академія державної податкової служби України. Ірпінь, 2004 ; Мельник К.С. Правові та організаційні засади захисту персональних даних в умовах євроінтеграції України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / НДІ інформатики і права, Нац. акад. прав. наук України. Київ, 2016.

³ Рудник Л.І. Право на доступ до інформації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2015.

⁴ Маріц Д.О. Теоретичні проблеми правового регулювання інформаційних відносин в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»». Київ, 2019.

⁵ Заярний О.А. Адміністративна деліктологія в інформаційній сфері: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2018 ; Правдюк С.М. Інформаційні правопорушення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2015.

⁶ Волкова А.О. Адміністративно-правова відповідальність за порушення в інформаційній сфері : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / МВС України, Донецький юридичний інститут. Кривий Ріг, 2020.

⁷ Довгань О.Д. Теоретико-правові основи забезпечення інформаційної безпеки України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2016 ; Ткачук Т.Ю. Правове забезпечення інформаційної безпеки в умовах євроінтеграції України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2019 ; Золотар О.О. Правові основи інформаційної безпеки людини : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2018.

(про продукцію, стан здоров'я тощо), правочинам в інформаційному суспільстві;

в адміністративному, інформаційному – проблемам правового забезпечення інформаційної сфери¹ та інформаційного суспільства², теорії інформаційного права³, інформаційної культури⁴, звернення громадян⁵, забезпеченню інформаційної діяльності⁶, наданню адміністративних послуг онлайн⁷, цифровим технологіям⁸, кібербезпеці⁹;

у кримінальному – питанням кримінально-правової політики забезпечення інформаційного суспільства, інформації з обмеженим доступом, негативного впливу ЗМІ;

в кримінальному процесуальному і криміналістиці – розслідуванню комп'ютерних злочинів, використанню інформації та інформаційних систем, протидії злочинності в інформаційній сфері, інформування учасників кримінального провадження, виявлення неправдивої інформації.

¹ Баранов О.А. Теоретико-методологічні основи правового забезпечення інформаційної сфери України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015 ; Новицька Н.Б. Правові основи захисту суспільної моралі в інформаційній сфері України: теорія та практика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Університеті державної фіскальної служби України. Ірпінь, 2016.

² Новицький А.М. Правові основи формування інститутів інформаційного суспільства в Україні: теорія та практика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Нац. ун-т держ. податк. служби України. Ірпінь, 2012.

³ Селезньова О.М. Теоретико-методологічні засади інформаційного права України як інтегрованої категорії : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Держ. НДІ МВС України. Київ, 2015. 38 с.

⁴ Онопрієнко С.Г. Правове забезпечення інформаційної культури в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Терноп. нац. економ. ун-т. Тернопіль, 2017.

⁵ Каменська Н.П. Інститут звернень до публічної адміністрації: теорія та практика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь, 2018 ; Котляревська Г.М. Адміністративно-правове забезпечення механізму звернення громадян в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя, 2020.

⁶ Литвин Н.А. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної діяльності органів Державної фіскальної служби України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Університеті державної фіскальної служби України, 2019.

⁷ Кравчук І.М. Правове регулювання надання адміністративних послуг за допомогою Інтернет-технологій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / НДІ інформатики і права НАПрН України. Київ, 2021.

⁸ Берназюк О.О. Цифрові технології у праві : тенденції та перспективи розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т». Ужгород, 2021.

⁹ Веселова Л.Ю. Адміністративно-правові основи кібербезпеки в умовах гібридної війни : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Одес. держ. ун-т внутр. справ МВС України. Одеса, 2021.

Необхідно відзначити, що в процесах формування правових інформологічних знань, особливо щодо осмислення інформації і пов'язаних з нею прав, одне з центральних місць займає цивільно-правова наука.

По-перше, як класична галузь цивільне право стало провідником перших історично сформованих ідей інформаційно-правової доктрини – різного роду приватних таємниць та прав особи з інформаційним змістом.

По-друге, інформаційне право як міжгалузеве утворення бере свої витоки зокрема й у цивільному праві, тому на початковому етапі формування інформаційного права деякими науковцями підтримувалася думка про те, що воно є підгалуззю цивільного, а інформаційні правовідносини мають переважно цивільно-правову природу. Наявність у них спільної природи доводить і нещодавнє затвердження Міністерством освіти і науки України давно очікуваного паспорту наукової спеціальності 12.00.13 «Інформаційне право; право інтелектуальної власності».

І, по-третє, саме цивільно-правове сприйняття зосереджується на інформаційних правах людини на рівні інституту цивільного права – серед немайнових прав фізичної особи та відповідних нематеріальних об'єктів цивільних прав, до яких належить безпосередньо інформація, а також в межах права інтелектуальної власності. При цьому, через характерні для цивільного права матеріалістичність пізнання і спрямованість на реалізацію і захист суб'єктивних прав, цивільно-правовим підходам до осмислення своєрідності компонентів інформаційних прав людини властиві раціональність і прагматичність.

Загалом сьогодні можна констатувати загальне підвищення інтересу учених до інформаційно-правових досліджень в нових умовах, що очікувано розширить їх тематику і поглибить отримані результати найближчими роками.

2.1.2. Загальна модель інформації в контексті інформаційних прав

У розумінні категорії «інформація» як природно міждисциплінарної важливі всі аспекти, оскільки безпосередньо чи опосередковано вони впливають або можуть впливати в перспективі на правові інтерпретації інформації та інформаційних явищ.

Зважаючи на значне розмаїття наукових підходів і дефініцій інформації, наданих не тільки правовими, а й іншими гуманітарними,

технічними і спеціальними науками, аналіз їх змісту не наводитиметься із роздумів раціональності.

В якості методологічної основи осмислення категорії «інформація» в контексті її сприйняття як «критерію» інформаційних прав людини, доцільним видається використання когнітивного підходу. Інформація тоді може розглядатися як певна «транспортна субстанція» на шляху від явищ реального світу до знань про них, що більш рельєфно проявляє її багатогранну роль у суспільній взаємодії і правовому регулюванні.

Когнітивне розуміння інформації закладено і в ключовий концептуальний документ щодо глобального інформаційного суспільства. Окінавська хартія майже не розділяє «інформацію» і «знання», використовуючи протягом усього свого тексту ці слова суміжно.

У 2003 році в Парижі на 32-й Генеральній конференції ЮНЕСКО було висунуто тезу про заміну терміна «інформаційне суспільство» терміном «суспільство знань». Про це говорив Коїхіро Матсуура (*Koichiro Matsuura*), наголошуючи на тому, що тільки плюралізм знань і розмаїття їх галузей, є джерелом розбудови сучасного світу¹.

У звіті ЮНЕСКО підкреслюється, що підхід, на якому ґрунтується суспільство знань, орієнтований на «розвиток людини» та «розширення прав і можливостей» та покликаний забезпечити більш ефективне здійснення загально визнаних прав і свобод людини. Серед основних прав, при цьому, особливе значення надається праву на свободу вираження переконань (свобода слова) як «фундаментальному постулату, на якому базується суспільство знань»². Іншими акцентами у побудові суспільства знань були названі освіта і наука та рівний доступ до них, доступність інформації та використання її як суспільного надбання, культурна і мовна різноманітність.

Як зазначає класик теорії інформаційного суспільства Е.Тофлер, в умовах цивілізації Третньої хвилі знання стають незамінним засобом – основним фактично не обмеженим ресурсом сучасної економіки, цінність

¹ Великосельська О.М. Наукова бібліотека в інформаційному суспільстві. URL: http://lib.khmnu.edu.ua/about_library/naukova_robota/2011/vel_nau.htm (дата звернення: 13.02.2023).

² Towards Knowledge Societies. UNESCO WORLD REPORT. UNESCO Publishing, 2005. P. 27–29. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000141843> (дата звернення: 12.02.2023).

якого постійно зростає; знання – єдине, що взагалі являє цінність для «кіберпросторової економіки», а інтелект людини стає головним засобом виробництва¹.

Наведене підкреслює, що інформація як така не є самоціллю, обмін нею передусім є засобом отримання знань. Отже кінцевий результат і реальна цінність – це знання, інформація має фактичне значення для людини і суспільства тільки формуючи знання.

Іншими словами, в антропологічному аспекті, інформацію можна назвати формою інтелектуальної взаємодії людини з іншими людьми, природними і неприродними об'єктами, навколишнім середовищем тощо. Інформація як така несе в собі певний формальний зміст, який у разі його обробки та інтерпретації інтелектом перетворюється на знання, які надалі визначають цінності, потреби, шляхи їх задоволення та життєдіяльність в цілому.

В юридичному сенсі такий підхід серед іншого орієнтує на адекватні шляхи забезпечення і захисту інформаційних прав, а в разі їх порушення – на механізми максимально результативного відновлення (компенсації), що передусім пов'язано з необхідністю надання (поширення) або зміни певних знань, які формуються через протиправні діяння суб'єктів в інформаційній сфері.

До того ж когнітивне сприйняття інформації сприяє виявленню взаємозв'язків з іншими «інформаційно-забарвленими» об'єктами правовідносин, приміром, з об'єктами права інтелектуальної власності.

Важливою віхою розвитку вітчизняної нормативної концепції інформаційних відносин стало прийняття у 2011 році Закону України «Про доступ до публічної інформації» та внесення суттєвих змін у Закон України «Про інформацію». Цими нововведеннями законодавець, зокрема, змінив легальну дефініцію інформації та фактично відмовився від нежиттєздатного концепту «права власності на інформацію» із «тріадою» правомочностей володіння, користування, розпорядження, притаманною в пандектній системі цивільного права – праву власності на річ. Інформація як об'єкт правовідносин з того часу в українському законодавстві не має безпосереднього зв'язку з інститутом власності в його традиційному розумінні. Але проблему «власності на інформацію» таким чином не можна вважати вирішеною, вона скоріш є відкладеною до невизначеної перспективи

¹ Тоффлер Е. Третя хвиля / пер. з англ. А. Євси. Київ : Всесвіт, 2000. 453 с.

усвідомлення суспільством шляхів матеріалізації цінності інформації, приміром в товарних відносинах або в інших ще не відомих форматах, та відповідної реакції правової системи.

Щодо вітчизняного законодавчого розуміння інформації, то видозміна його інтерпретації з «документованих або публічно оголошених відомостей про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі» (до 2011 року) на «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» (ст. 1 Закону України «Про інформацію», ст. 200 Цивільного кодексу України) загалом урахувала зауваження вчених та значно розширила можливості тлумачення поняття «інформація» у процесі правозастосування, проте не позбавила його визначення абстрактності, об'єктивно притаманної дефініціям законів концептуального рівня.

Водночас, як слушно зазначає Т.А. Костецька, відмічається певна непослідовність законодавця у використанні категорії «інформація» (зважаючи на її розуміння відповідно до закону) «...при визначенні видів інформації за її змістом, наявності яких, як правових інститутів, зумовлює низку інформаційних прав людини чи громадянина»¹. Йдеться про різні підходи, використані Законом України «Про інформацію», щодо розкриття сутності видів інформації, визначених ст. 10 цього закону: інформації про фізичну особу; інформації довідково-енциклопедичного характеру; інформації про стан довкілля (екологічна інформація); інформації про товар (роботу, послугу); науково-технічної інформації; податкової інформації; правової інформації; статистичної інформації; соціологічної інформації; критичної технологічної інформації².

Як і будь-яка законодавча абстракція, дефініція інформації апіорі не може бути абсолютно прагматичною, тобто не дозволяє умістити в собі всіх юридично значущих у тій чи іншій галузі права ознак інформації, безпосередньо важливих для правового регулювання. Тому нормативна дефініція інформації в роботах українських учених, предмет яких зумовлюється юридичними уявленнями про інформацію, продовжує піддаватися критиці.

¹ Костецька Т.А. Конституційно-правове регулювання інформаційних прав: деякі термінологічні аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 116.

² Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 13.02.2023).

Тут варто згадати як ще у 2000 році І.В. Арістова, аналізуючи властивості інформації в контексті дослідження державної інформаційної політики, яким де-факто розпочато в Україні напрям дисертаційних інформаційно-правових досліджень, писала: «Вважаємо за доцільне, що методологічно вірним буде визначити такий етап дослідження поняття інформації: аналіз її структури, змісту й особливостей»¹. Зважаючи на відсутність істотних змін з того часу в нормативно-правовому розумінні інформації, на фоні зростаючого розмаїття видів і форм інформаційної взаємодії в суспільстві, які стають базисом його існування, можна вважати, що означений І.В. Арістовою етап в українському праві наразі не завершено.

Щодо виділення окремих властивостей інформації в контексті потреб правового осмислення існує низка авторських підходів, зумовлених особливостями задач того чи іншого дослідження. Утім, у визначенні основних універсальних ознак інформації як об'єкта правової сфери думки учених здебільшого збігаються.

Узагальнення численних теоретичних підходів до висвітлення юридичного змісту категорії «інформація»² орієнтує наразі передусім на такі її властивості, що можуть вважатися елементом інформаційно-правової доктрини та, зокрема, орієнтиром в контексті осмислення інформаційних прав людини:

- нематеріальність (ціннісна самостійність інформації відносно носія);
- суб'єктивний характер (зумовленість інформації інтелектуальною діяльністю);
- кількісна вимірюваність;
- можливість безвартатного багаторазового використання;
- невід'ємність від суб'єкта (інформацію не можливо вилучити у суб'єкта, який її створив, передав, отримав тощо);
- здатність до легкого відтворення, копіювання, збереження;
- необхідність об'єктивації для включення в правовий обіг (у формі відомостей про навколишній світ, зокрема про явища, події, процеси).

Наведене становить загальну модель «інформації» в праві. Галузеві інтерпретації змісту її складових (ознак, властивостей) можуть мати свої особливості.

¹ Арістова І.В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки. Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. С. 15.

² Беляков К.І. Інформація в праві: теорія і практика. Київ : КВІЦ, 2006. С. 50–51.

З огляду на ентропію і міждисциплінарність змісту поняття інформації, недосконалість її наявного юридичного оформлення як об'єкта правовідносин, а також очевидність подальшого розвитку правової системи під впливом інформатизації, якщо розглядати інформацію в ракурсі критерію або узагальненого об'єкта комплексу інформаційних прав, необхідно визнати, що на нових етапах розвитку інформаційного суспільства українська законодавча концепція інформації (винятково як «відомостей про щось») не забезпечить розуміння усієї повноти, варіативності та перспектив комплексу інформаційних прав людини.

Як наслідок логічне об'єктне коло інформаційних прав, як і об'єктів інформаційних відносин, фрагментується залежно від поточних потреб і можливостей правового регулювання. Окрім власне «інформації» у її законодавчому розумінні, об'єктами домагань відповідно до змісту різних інформаційних прав стають інформаційні ресурси, інформаційні продукти й послуги, інформаційно-комунікаційні системи, інформаційні технології, інформаційна інфраструктура тощо. У цій сукупності О.М. Селезньова пропонує вважати інформацію «первинним, основним та пріоритетним об'єктом», а і інші – «похідними об'єктами»¹.

Утім, невпинні інформаційні соціальні й правові трансформації, зокрема на сучасному етапі цифровізації, разом з появою нових перспективних груп інформаційних прав людини (наразі цифрових прав) зумовлюють й розширення їх об'єктного кола. Так, в умовах домінування Інтернет-технологій серед перспективних об'єктів інформаційних прав простежуються: власне доступ до Інтернету; можливості використання цифрових технологій як в контексті їх доступності, так і з огляду на уміння й навички використання; безпечність цифрових технологій тощо.

Окремо необхідно виділити вживання в текстах європейських декларацій про цифрові права та інших документах такого характеру слова «контент» – приміром, «свобода контенту», «багатоманітність контенту», «безпечність контенту». Хоча «контент» не є загальновизнаним правовим поняттям, але, в разі подальшого впровадження в юридичні документи, вірогідно має перспективи таким стати.

¹ Селезньова О.М. Теоретико-методологічні засади інформаційного права України як інтегрованої категорії. 38 с.

Так, база даних «Законодавство України» (станом на 7 лютого 2023 року) налічує 210 документів, що містять у тексті слово «контент». Зокрема, Закон України «Про авторське право і суміжні права» вживає його 45 разів і навіть надає трактовку «цифрового контенту» як терміну, а саме: «цифровий контент (електронна (цифрова) інформація) – будь-які відомості чи дані в електронній (цифровій) формі, що містять об'єкти авторського права та/або суміжних прав і можуть зберігатися та/або поширюватися у вигляді одного або декількох файлів (частин файлів), записів у базі даних на зберігаючих пристроях комп'ютерів, серверів тощо у мережі Інтернет»¹. Наведена дефініція загалом відповідає нормативній концепції інформації, закладеній в українському законодавстві Законом України «Про інформацію». Водночас, ключовий інформаційний закон взагалі не оперує ні словом «контент», ні словосполученням «цифровий контент», і не виділяє такого виду інформації як «електронна (цифрова) інформація», що вкотре свідчить про його моральну застарілість на недоліки законодавчої техніки щодо системного удосконалення актів інформаційного законодавства.

Сам Інтернет, завдяки якому ввійшло в обіг слово «контент» (по відношенню до інформаційної сфери) та сформувалося певне усталене розуміння цього позначення, не дає його остаточного трактування. Семантично «контент» означає «вміст», тобто сукупність того, що уміщує певний Інтернет-ресурс. Контентом в Інтернеті є опубліковані документи, аудіозаписи, відеосюжети і фільми, вебінари, інфографіка, світлини, електронні книги, пости у соціальних мережах, тобто все те що призначене для сприйняття чи споживання (у своєрідному інформаційному значенні) безпосередньо людиною і може являти для нього певну цінність в контексті отримання знань, емоцій, привернення уваги, висловлення думок, спілкування тощо.

Тому на теренах україномовного Інтернету можна зустріти таке визначення, що претендує на багатоаспектність: «Контент – це сукупність інформації, ідей та повідомлень, які викладені в письмовий, візуальний або звуковий формі, через яку відбувається комунікація та взаємодія з іншими людьми, яка має на меті досягнення конкретних цілей»².

¹ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 12.02.2023).

² Що таке Контент та як правильно його використовувати? URL: <https://rozkrutka.site/shcho-take-kontent-tipi-pravilne-vikoristannya/> (дата звернення: 12.02.2023).

Англомовні сторінки сьогодні асоціюють «контент» с «медіа» і охоплюють в його розумінні вже не тільки онлайн аспект, а й інші джерела, що створюють аналогічний вплив на людину – «будь-яку інформацію в засобах комунікації спрямовану на кінцевого користувача або аудиторію в секторах видавництва, мистецтва та комунікацій»¹. Це включає Інтернет, кіно, телебачення, радіо, аудіо компакт-диски, книги, журнали, фізичне мистецтво, живий контент.

Цікаво й те, що відкриті словники в Інтернеті гіперонімом до слова «контент» часто-густо подають «інформацію», вважаючи його поняттям більш загальним, родовим, абстрактним відносно пояснюваного.

Таким чином, у значенні, поширеному в Інтернеті, «контент», будучи по суті орієнтованим винятково на людину, поєднує в собі властивості інформації в антропологічному, аксіологічному, когнітивному аспектах, саме тих, які є пріоритетними для її розуміння як об'єкту багатьох інформаційних прав людини.

2.1.3. Деякі аспекти галузевої інтерпретації інформації та її ознак

Аналіз опублікованих наукових робіт демонструє, що найчастіше безпосереднє дефініювання інформації стає завданням безпосередньо інформаційно-правових, а також цивільно-правових досліджень.

Сьогодні на фундаментальних позиціях української інформаційно-правової науки сформовано низку підходів до розуміння і науково-юридичної інтерпретації інформації та її властивостей. Не применшуючи вкладу усіх авторських пропозицій щодо цієї проблеми, наведемо деякі з них.

О.А. Баранов пропонує таку дефініцію інформації – «це відомості, представлені в будь-якій формі й вигляді, на будь-яких носіях, про події, явища або факти, які мали, мають або можуть мати місце»². На думку ученого цей підхід представляє інформацію більш всеохоплюючою категорією, вже не обмеженою просторами суспільства, державної юрисдикції чи інформаційних систем, межами часу, а також формами і видами інформації,

¹ Content (media). URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Content_\(media\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Content_(media)) (дата звернення: 12.02.2023).

² Баранов О.А. Правове забезпечення інформаційної сфери: теорія, методологія і практика : монографія. Київ : Едельвейс, 2014. С. 43–44.

видами і типами її носіїв тощо, що вигідно впливає на її властивості як об'єкта правових відносин.

Б.А. Кормич визначає інформацію як «відомості, що були організовані в такій формі, документовані, передані або оголошені таким чином, що можуть бути сприйнятими іншою особою»¹. При цьому «організованість, передавання та зрозумілість даних, які існують лише в свідомості окремого індивіда або всередині якого-небудь технічного пристрою, перетворюють їх на інформацію, роблять їх придатними для суспільного використання». До індивідуальних характеристик кожної конкретної інформації Б.А. Кормич відносить кількість, зміст, цінність та якість, а серед правових властивостей виокремлює фізичну невідчужуваність інформації, необхідність відособлення інформації, незалежність прав на інформацію та на її матеріальний носій, здатність до тиражування.

Більш структуровано характеристики інформації представлені в концепції К.І. Белякова, зокрема шляхом виділення «параметрів інформації» та «критеріїв», які їм відповідають. До параметрів інформації належать: зміст, охоплення, час, джерело, якість, унікальність, відповідність потребам, способи фіксації, мова вартість. А, наприклад, серед критеріїв якості виділяються – адекватність, вірогідність, своєчасність, цінність, актуальність, новизна, корисність, доступність, захищеність, економічність, фасцінація (привабливість), живучість².

Як видно, інформаційно-правова наука в трактуванні інформації тяжіє передусім до концептуального, загальнотеоретичного рівня, що логічно з огляду на інтегруючий характер інформаційного права, а також те, що інформація в інформаційно-правових дослідженнях є ключовим об'єктом вивчення, який зумовлює сутнісні особливості всіх інших досліджуваних явищ.

Осмислення інформації в цивільно-правових науках базується на інших методологічних посилах – виходить з ідеї інформації як особистого немайнового блага і одного з об'єктів цивільних прав. Тому, цивільне право і право інтелектуальної власності концентруються на актуальних, часто абсолютно нових, практичних проблемах цивільних інформаційних відносин.

Зокрема, згадане в попередньому підрозділі введення в законодавство України понять «контент», «цифровий контент» сьогодні відбувається саме

¹ Кормич Б.А. Інформаційне право : підручник. Харків : БУРУН і К., 2011. С. 10–15.

² Беляков К.І. Інформація в праві. С. 20–21.

у цивільному законодавстві – через чинну редакцію Закону України «Про авторське та суміжні права», а також в імовірній перспективі через Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги», проект якого обговорюється в парламенті. Останній закон своєю метою визначає регулювання «цивільно-правових відносин між виконавцем та споживачем з приводу надання на підставі договору цифрового контенту та (або) цифрової послуги»¹.

З огляду на орієнтованість цивільно-правових інтерпретацій інформації на потреби практики забезпечення і реалізації цивільних прав особи інформаційного характеру, які в контексті інформаційних прав людини по суті є цивільно-правовим відображенням, далі розглянемо їх більш детально.

У дослідженнях українських цивілістів поширений двоякий ракурс розгляду категорії «інформація» – як об'єкта цивільних прав та як об'єкта цивільних правовідносин. Глибока змістовна спорідненість цих аспектів очевидна, тому їх розмежування в контексті власне об'єкту як матеріального або нематеріального блага часто сприймається штучним, що веде до логічного ототожнення об'єкта цивільних прав і об'єкта цивільних правовідносин.

Однак з філософсько-методологічної точки зору вони перебувають дещо в різних «системах координат». Розгляд інформації як об'єкта цивільних прав орієнтує передусім на виявлення місця і властивостей інформації у вимірі можливої правомірної поведінки особи, яка забезпечується цивільно-правовими механізмами. Як об'єкт цивільних правовідносин (як об'єкт цивільного права особи, як цивільний інтерес) інформація з належними їй властивостями виступає підставою виникнення складної системи правової комунікації різних суб'єктів, із регулятивною і охоронною складовою, на основі відповідних прав і обов'язків. До того ж у разі порушення цивільного права, інформація як об'єкт первинних правовідносин щодо його реалізації транспонується в об'єкти інших правовідносин, які можуть вийти поза межі суто приватноправового регулювання.

Осмилюючи інформацію саме як об'єкт цивільних правовідносин, Є.В. Петров серед основних її властивостей виділяє: нематеріальність; інваріантність відносно носіїв; здатність до розмноження, розповсюдження; можливість реалізації у вигляді товару та послуги на ринку

¹ Верховна Рада України : проект Закону про цифровий контент та цифрові послуги. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=6576&conv=9> (дата звернення: 11.02.2023).

і, відповідно, мати вартість¹. Як додаткову до цих ознак А.І. Марущак розглядає «здатність власника (носія) інформації захистити відповідні права в судовому порядку»², з чим варто погодитись, зважаючи на виділення ст. 277 Цивільного кодексу України права на спростування недостовірної інформації. Цей перелік доцільно доповнити й здатністю інформації, на відміну від речі, виключно до морального, а не фізичного старіння (О.В. Кохановська³, О.О. Кулініч⁴).

Загалом як об'єкт правового регулювання інформація утворює інформаційні правовідносини з відповідним комплексом інформаційних прав і обов'язків. Цивільно-правовий зміст мають ті з них, які пов'язані з інформацією, що становить реальну чи потенційну «особистісну» (як інформація про особу) або «комерційну» (як інформація про майнове становище особи) цінність, тобто яка є об'єктом цивільного обороту і, відповідно, об'єктом цивільних прав⁵.

Оборотоздатність інформації – одна з фундаментальних і водночас неоднозначних її цивільно-правових характеристик. На відміну від нематеріальності, самостійності щодо носія та можливості безвартатного багаторазового використання й відтворення, оборотоздатність, яка по суті визначає «повноцінність» (обмеженість або необмеженість) інформації як об'єкта цивільних прав, залишається науково дискусійною.

Оскільки інформація є нематеріальним благом, а право на інформацію цивільним законодавством України віднесено до особистих немайнових прав, то проблема визначення оборотоздатності інформації лежить ще й у площині більш загального наукового дискурсу – щодо місця особистих немайнових відносин у предметній сфері цивільного права та можливостей застосування аналогій з майновими відносинами у їх регулюванні.

¹ Петров Є.В. Інформація як об'єкт правовідносин. *Вісник Національного Університету внутрішніх справ*. Спецвипуск. Харків, 2001. С. 249–252.

² Марущак А.І. Цивільні права на інформацію. *Юридичний вісник*. 2009. № 3(12). С. 33–36.

³ Кохановська О.В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2006. 34 с.

⁴ Кулініч О.О. Інформація як об'єкт цивільних прав. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3(15). С. 126–128.

⁵ Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України : підручник. Вид. 2-е, перероб. і доп. Київ : Істина, 2007. 816 с.

У зв'язку з цим окремі учені висловлюють думку про те, що інформація, будучи специфічним нетрадиційним і достатньо новим об'єктом цивільних прав, може набувати цивільної оборотоздатності як продукт споживання, товар, послуга тощо, тобто в якості окремого своєрідно відчуваного соціально-значущого нематеріального блага, право на яке певною мірою відповідає класичній тріаді правомочностей: володіння, користування, розпорядження (А.І. Марущак¹, О.М. Яриш²).

Основну специфіку «класичних» особистих немайнових відносин провідні українські вчені-цивілісти вбачають у тому, що їх об'єктом є нематеріальне благо, яке не є товаром, позбавлене вартісної оцінки і, відповідно, не може регулюватися аналогічно об'єктам речового права, а особисті немайнові права на нематеріальні блага лише проголошуються законом та прирівнюються до майнових прав за способами правового захисту³.

Очевидно, що в сучасних умовах тотальної інформатизації суспільного життя, порівняно із звичними для цивілістики нематеріальними благами (життям, ім'ям, честю, гідністю, діловою репутацією тощо), які теж набули інформаційної залежності і входять до об'єктної сфери інформаційних прав людини, інформації як самостійному об'єкту характерна певна нетиповість, що нерідко вимагає нетрадиційних підходів до цивільно-правового регулювання інформаційних відносин.

Наголошуючи на необхідності багатоаспектного цивільно-правового розуміння інформації, О.О. Мазіна зазначає, що «інформація в умовах інформаційного суспільства перетворюється на найважливіший товар і як нематеріальний об'єкт входить в економічні відносини і в якості фактора виробництва, і в якості самостійного об'єкта товарного обігу»⁴.

Такі уявлення відповідають «другій хвилі» правового інтересу до інформації – тепер вже не тільки як до особистого нематеріального блага, а й як

¹ Марущак А.І. Цивільні права на інформацію. С. 33–36.

² Яриш О.М. Правове регулювання цивільних відносин, об'єктом яких є інформація. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 9-2. С. 197–199.

³ Цивільне та сімейне право України : підруч. / за ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубевої. Київ : Правова єдність, 2009. С. 145 ; Цивільне право України : підруч. : у 2-х кн. / О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін. ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. 2-е вид., допов. і перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. С. 19.

⁴ Мазіна О.О. Поняття інформації як об'єкту цивільних правовідносин. URL: <http://www.stationline.org.ua> (дата звернення: 12.02.2023).

до ресурсу життєдіяльності сучасного суспільства, здатного перетворюватися на товар, послугу, об'єкт комерції тощо, утворюючи загалом інформаційний ринок, що відповідним чином повинно регламентуватися правом.

Однак, попри помітне зростання потреб інформаційної сфери у правовому регулюванні, суттєва видозміна наявної нормативно-правової концепції «інформації» не має абсолютної підтримки вітчизняних науковців, вірогідно через те, що досі не запропоновано виваженої, максимально прагматичної інтерпретації цих ідей, придатної для використання у правовому регулюванні.

Зокрема, О.О. Кулініч визначає інформацію як ідеальний компонент буття, як самостійний об'єкт, що існує окремо від технологічних рішень зберігання, передачі і обробки, отже не може бути об'єктом правовідносин окремо від матеріальних носіїв – фізичних об'єктів, безпосередньо з ним пов'язаних. Звідси, в цивільному обороті інформацію «безвідносно носія неможливо відчутти, тому вона опосередковує в результаті дій суб'єкта, здійснених під впливом прийнятої інформації або стає об'єктом цивільного права після її фіксації на матеріальному носії»¹.

Є.В. Петров також позиціонує інформацію самостійним об'єктом цивільного права із своєрідними ознаками, але «якщо вона відповідає таким вимогам: а) має товарну форму та комерційну цінність; б) може переходити у порядку правонаступництва; в) не вилучена з цивільного обігу (державна таємниця, службова тощо); г) не є невід'ємною від суб'єктів цивільного права; д) якщо її неправомірним поширенням завдано шкоди суб'єкту цивільного права»².

Отже, будучи достатньо неоднозначним специфічним нематеріальним об'єктом приватноправових відносин, інформація має різні прояви, які можуть не вкладатися в традиційну теоретичну конструкцію цивільних прав.

Так, О.В. Кохановська цілком логічно розглядає інформацію у трьох ракурсах:

– як особисте немайнове благо, яке охороняється цивільним законодавством;

¹ Кулініч О.О. Інформація як об'єкт цивільних прав. С. 128.

² Петров Є.В. Інформація як об'єкт цивільно-правових відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Харків, 2003. С. 16.

- як результат інтелектуальної, творчої діяльності;
- як інформаційну продукцію, послугу, ресурс, документ, тобто як об'єкт цивільних прав, «який може бути інформаційним товаром і предметом будь-яких правочинів, з урахуванням особливостей і специфіки його як об'єкту особливого роду»¹.

Дещо схожої концепції дотримується і Б. М. Гоголь, згідно з якою інформація у цивільних правовідносинах може виступати в якості відкритої інформації, інформації з обмеженим доступом, об'єкта права інтелектуальної власності (нематеріальних результатів інтелектуальної діяльності людини, що існують у будь-якій формі, доступній для сприйняття людиною чи технічним пристроєм) та особистого немайнового блага (честі, гідності, ділової репутації, імені особи тощо)².

Таким чином, в системі об'єктів цивільних прав, залежно від формалізації інформації, доцільно виділяти:

- 1) інформацію, як об'єкт особистих немайнових прав (особисте немайнове благо);
- 2) інформацію, як опосередкований об'єкт через об'єкти права інтелектуальної власності (твори, винаходи, корисні моделі, промислові зразки тощо);
- 3) інформацію, як самостійний об'єкт цивільних прав (відомості, дані та інші форми об'єктивації інформації).

У кожному з цих проявів, ступінь «фактичної оборотоздатності» інформації відрізняється як від традиційних нематеріальних, так і від матеріальних об'єктів цивільних прав. Механізм передачі інформації як самостійного блага не тотожний механізму передачі речей, майна (на відміну від фізичного носія інформації), оскільки сприйнята і трансформована в певні знання інформація стає невід'ємною від суб'єкта, який її передає (повідомляє). З іншого боку, залишаючись об'єктом особистого немайнового права однієї особи, інформація може своєрідно «відчужуватись шляхом дублювання, копіювання у свідомості», стаючи невід'ємною і від особи, до якої вона переходить, що апріорі унеможливило вилучення

¹ Кохановська О.В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні. С. 6.

² Гоголь Б.М. Право на інформацію в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2010. С. 9.

інформації з цивільного обороту. Таку варіативність оборотоздатності інформації наразі українське цивільне законодавство належним чином не відображає, залишаючи її перспективним напрямом правового регулювання і актуальним предметом наукових досліджень.

З метою визначення товарності інформації та типу зобов'язальних відносин щодо неї, її можна диференціювати зокрема таким чином:

- а) приватноправового – публічно-правового характеру;
- б) обігоздатна – необігоздатна;
- в) загальнодоступна – з обмеженим доступом;
- г) приватна – офіційна;
- д) для комерційного – для вільного використання¹.

При цьому більшість дослідників, аналізуючи аналогічні аспекти інформації, погоджуються з тим, що загальнодоступна інформація, завдяки особливостям свого виникнення і розповсюдження, не наділена всіма властивостями товару і тому не може бути об'єктом «інформаційного ринку».

Іншим предметом активної цивільно-правової наукової дискусії є комплекс правомочностей щодо інформації як особливого об'єкта приватного права. Застосування аналогій з інститутом «речового права власності» для врегулювання цивільних інформаційних відносин вважається безперспективним. Це спонукає до пошуку особливих правових конструкцій, які будуть відповідати унікальності інформації як об'єкта правових відносин.

Неоднозначність цивільно-правового розуміння інформації (розуміння її в контексті об'єкта цивільних прав і інтересів) наптовхує на розподіл цивільних інформаційних правовідносин на дві групи із суттєвими відмінностями у правомочностях.

Об'єкту сферу першої групи становлять «позитивні інформаційні свободи» з центральним правом на інформацію, що виходять із природних, об'єктивно притаманних інформації властивостей та особистих потреб в інформації – право на інформацію; право на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її збирання та поширення; право на інформацію про стан свого здоров'я тощо.

Для цієї групи основний зміст комплексу правомочностей найбільше відображає концепція, запропонована О.В. Кохановською, а саме: «тріада»

¹ Петров Є.В. Інформація як об'єкт цивільно-правових відносин. С. 6.

правомочностей щодо інформації полягає у можливостях створення (вироблення) інформації; передання і одержання інформації; використання інформації (включаючи її поширення і зберігання)¹. Як видно, в межах такого підходу правомочності щодо інформації корелюють із можливостями, через які законодавець розкриває право на інформацію у ст. 5 Закону України «Про інформацію» і ст. 302 Цивільного кодексу України.

Друга група правовідносин формується цивільними правами, які встановлюють «негативні інформаційні свободи» (право на таємницю особистого життя, право на таємницю про стан здоров'я, право на таємницю донорства тощо), чим забезпечується захист конфіденційності певної інформації про особу та її діяльність. Ознаки цієї групи мають і правовідносини щодо комерційної таємниці та ноу-хау.

Функція таких правовідносин полягає передусім у захисті охоронюваного законом інтересу особи, яку конфіденційна інформація ідентифікує або, яка фактично контролює конфіденційну інформацію.

Варто погодитися з В.І. Жуковим² і А.Г. Дідук³, котрі правомочності щодо конфіденційної інформації пропонують розглядати тільки в ракурсі надання доступу або обмеження неправомірного доступу до неї, згідно з концепцією «фактичної монополії», яка підтримується вченими і суддями країн континентальної правової системи. «Ознайомлення з конфіденційною інформацією відбувається не у вигляді «права на» інформацію, яке належить певній особі (суб'єктивне право), а у вигляді фактичного «права доступу», при умові збереження її конфіденційності, який надається обмеженому, чітко встановленому колу осіб»⁴.

Отже, в багатьох випадках саме в цивілістичних дослідженнях формується прагматичний сенс інформації і проявляються невирішені практичні проблеми, що необхідно для розуміння ідеї, спрямованості, механізмів реалізації, захисту, відновлення інформаційних прав. Крім того,

¹ Кохановська О.В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні. С. 15.

² Жуков В.І. Підстави для розширеного тлумачення терміна «інформація» в чинному законодавстві України. *Інтелектуальна власність*. 2006. № 9. С. 30–38.

³ Дідук А.Г. Правовий режим конфіденційної інформації: цивільно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Харків, 2008. 23 с.

⁴ Там само. С. 17.

на відміну від інших традиційних галузей права, крім конституційного, самі права людини в їх цивільно-правовому відображенні (як прав фізичної особи), становлять окремих інститут цієї галузі права з власними особливостями правового регулювання.

Спектр галузевих інтерпретацій інформації не обмежуються тільки інформаційно-правовим чи цивільно-правовим ракурсом. Дослідники в інших галузях права здебільшого не здійснюють розгляду «інформації» як загальнотеоретичної чи загальноправової категорії, а базуються на законодавчому визначенні інформації та зосереджуються на окремих її властивостях в контексті предмету і методології відповідної галузі права і задач того чи іншого дослідження. Водночас, такі спеціалізовані підходи можуть створювати акценти, важливі для розвитку уявлень про інформацію як універсальний об'єкт правовідносин, та сприяти їх актуальності.

Приміром, доволі змішане за характером і значне за обсягом визначення інформації пропонує Ю.О. Пілюков у розрізі проблем криміналістики та судово-експертної діяльності. «Інформація», на його думку, «...у широкому застосуванні цього поняття – це філософська категорія, яка нероздільно пов'язана із матерією та енергією, відображає різноманіття зовнішнього світу, відзначається організованістю відображення, характеризує різні аспекти людського спілкування, комунікативні явища у техніці, біологічних та інших процесах, основними атрибутами якої є якість і кількість, яка характеризується такими властивостями, як правдивість, вірогідність, повнота, глибина, точність, переконливість, доказовість, новизна, ефективність, оптимальність, оперативність, надійність та іншими, має чітко виражену структуру інформаційного процесу, що поділений на окремі стадії та фази і передається людьми усним, письмовим або іншим способом, а також за допомогою сигналів у тваринному чи рослинному світі, на міжклітинному рівні живих організмів та під час застосування людиною спеціальних технічних засобів»¹.

Не зважаючи на деяку надмірність цього визначення, варто відзначити, що в ньому, серед іншого, акцентується увага на ще одній не вирішеній і важливій для інформаційних прав людини проблемі – якості інформації і її адекватного юридичного відображення.

¹ Пілюков Ю.О. Формування поняття інформації у криміналістиці та судово-експертній діяльності. *Криміналістичний вісник*. 2017. № 1(27). С. 31.

2.2. Поняття і юридичне закріплення інформаційних прав людини

2.2.1. Право на інформацію та інформаційні права людини

Термін «інформаційні права людини» сьогодні дедалі частіше вживається в науковому і практичному професійному дискурсі, що пов'язано передусім із певним етапом розвитку правової системи, на якому акценти актуальності правового регулювання інформаційних відносин зміщуються від законодавчого декларування певних концепцій і стратегій до практичних проблем реалізації.

Наразі, не зважаючи на численність актів інформаційного законодавства та динаміку інформаційних трансформацій суспільства, проблема нормативної інтерпретації категорії «інформаційні права людини» та відповідної гармонізації законодавства залишається не вирішеною.

Водночас, основний інформаційний нормативно-правовий акт України – Закон України «Про інформацію» з 1992 року ввів у юридичну практику поняття «право на інформацію», нормативний зміст якого залишається незмінним протягом більш ніж трьох десятиліть стрімкого розвитку ІТ. У науковому сенсі це зумовлює завдання оцінки теоретичного і практичного значення законодавчої ідеї права на інформацію в контексті реалій і перспектив становлення інформаційних прав людини.

Сьогодні певна несистемність і подекуди фрагментарність українського законодавства щодо інформаційних прав, з огляду на їх новизну, варіативність, нестандартність і швидке набуття невідомих раніше форм, є логічною. При цьому, варто відзначити, що фундаментальні інформаційні можливості людини (визнані інформаційні права людини) завжди були предметом уваги провідних зарубіжних і вітчизняних учених, експертів – конституціоналістів, теоретиків і філософів права, передусім як елементи системи прав людини. Однак сучасні потреби реалізації людиною своїх інформаційних прав та відповідні їм невирішені правові проблеми свідчать про те, що назріла необхідність інтеграції усіх напрямів їх розуміння для формування відповідної доктринальної концепції та подальшого удосконалення інформаційного законодавства України. Це, зокрема, вимагає належного осмислення, формування відповідних правових наукових і практичних позицій щодо розуміння інформаційних прав та шляхів їх ефективної реалізації, а також виваженого, узгодженого понятійно-термінологічного апарату.

Тому одним із важливих напрямів формування теоретичної конструкції інформаційних прав людини є з'ясування співвідношення того змісту, що вкладається в це поняття з розумінням вже відомих, подекуди усталених і юридично оформлених понять, основним з яких є право на інформацію. Це може бути здійснено шляхом зіставлення процесів їх виникнення і розвитку юридичного закріплення.

На міжнародному рівні визнання значущості ідеї права на інформацію в максимально широкому сенсі пов'язано з прийняттям у 1946 році Резолюції 59(I) Генеральної Асамблеї ООН, якою проголошено: «свобода інформації є основним правом людини і являє собою критерій усіх видів свободи»¹. Далі ідея права на інформацію втілювалася в положеннях міжнародних стандартів прав людини – Загальної декларації прав людини 1948 року (ст. 19)², Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст. 10)³, проте не як «самостійне» право, а в контексті права на свободу вираження поглядів і переконань, що вже необхідно називати правом людини на інформацію.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про інформацію» у редакції 2011 року «кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів»⁴. «Кожен» в цьому разі означає, що право на інформацію може належати будь-яким особам. Саме так перелік суб'єктів права на інформацію презентувала перша редакція Закону України «Про інформацію» – «всі громадяни України, юридичні особи і державні органи...»⁵. Тож наявність суб'єктивного права на інформацію є первинною юридичною підставою для здійснення законної інформаційної діяльності – задоволення

¹ United Nations General Assembly: Resolution A/RES/59 (I) (14.12.1946) Calling of an International Conference on Freedom of Information. URL: [https://undocs.org/en/A/RES/59\(I\)](https://undocs.org/en/A/RES/59(I)) (дата звернення: 02.02.2023).

² Загальна декларація прав людини : міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 14.02.2023).

³ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : міжнародний документ. Протокол від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 12.02.2023).

⁴ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 12.02.2023).

⁵ Там само.

інформаційних потреб, ініціювання та контролю відповідних інформаційних процесів будь-якими суб'єктами інформаційних відносин.

Відмітним для нормативного визначення права на інформацію є й те, що його характер формується, виходячи із спрямованості винятково на свободу інформаційної діяльності. Усі компоненти цього права, перелічені в дефініції (ст. 5 Закону України «Про інформацію»), зокрема й захист інформації, віднесені до видів інформаційної діяльності (ст. 9). В такому ж контексті представлена охорона права на інформацію (ст. 7): «держава гарантує всім суб'єктам інформаційних відносин рівні права і можливості доступу до інформації», «ніхто не може обмежувати права особи у виборі форм і джерел одержання інформації, за винятком випадків, передбачених законом»¹. Тобто як право, що має діяльнісну сутність, право на інформацію є активним.

Нормативна ідея забезпечення цього права базована передусім на балансі презумпції відкритості й свободи інформаційних відносин та захищеності людини від втручання в її особисте життя. Утім встановити конкретні межі права на інформацію для усіх можливих ситуацій, які будуть індивідуальні в різних відносинах (з різними суб'єктами, щодо різних видів інформації, у різних формах інформаційної діяльності тощо) неможливо через їх необмежене розмаїття.

Тому, право на інформацію, визначене ст. 5 Закону України «Про інформацію», в українському законодавстві є правом концептуальним, що безвідносно суб'єктів (коло яких не обмежується) засвідчує сам факт юридичної можливості здійснення необхідної їм інформаційної діяльності. У наявній нормативній інтерпретації це право передусім підтверджує визнання законодавством особливої важливості задоволення інформаційних потреб та необхідності регулювання і охорони інформаційних відносин, які в процесі цього виникають.

Щодо власне права людини на інформацію, то його основи, у продовження міжнародних домовленостей з прав людини, визначені ст. 34 Конституції України.

Цивільно-правова деталізація права на інформацію здійснена у ст. 302 Цивільного кодексу України, згідно з якою фізична особа

¹ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 12.02.2023).

(а відповідно до засад цивільного права і юридична особа) має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Виняток становить інформація про особисте життя фізичної особи (персональні дані), збирання, зберігання, використання і поширення якої допускається лише за її згодою або на інших підставах, визначених законом.

Цивільно-правовий зміст права на інформацію вже не є таким абстрактним і, зокрема, містить певні гарантії якості поширюваної інформації: «особа, що поширює інформацію, зобов'язана переконатися у її достовірності, а в разі поширення інформації, отриманої з офіційних джерел, – зробити посилання на таке джерело»¹.

Разом із визначенням права на інформацію як своєрідного права суб'єктів інформаційних відносин законодавство України, регулюючи різні сфери суспільних відносин, закріплює низку прав, що виступають його конкретизованими складовими, наприклад: право на достовірну інформацію про стан довкілля та вільний доступ до неї; право на інформацію про стан свого здоров'я; право на інформацію про товар, роботу, послугу; право на комерційну таємницю, право на ознайомлення з інформацією в судових провадженнях тощо.

Отже, в умовах інформаційного суспільства право на інформацію становить комплекс гарантованих можливостей щодо інформації, притаманних усім суб'єктам права, які мають об'єктивні потреби у здійсненні певної інформаційної діяльності задля реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів.

У контексті інформаційних взаємозв'язків суб'єктів права на інформацію серед його найбільш загальних структурних складових, виходячи з положень Закону України «Про інформацію», можна виділяти:

- право на поширення інформації;
- право на доступ до інформації;
- право на обмеження доступу до інформації;
- право на зміну, знищення інформації;
- право на спростування недостовірної інформації.

Усі вони як вже зазначалося мають активний характер.

¹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 14.02.2023).

Баланс між названими складовими забезпечується комплексом спеціально-юридичних заходів, до яких належать:

1) встановлення правових режимів різних видів інформації: відкритої інформації, публічної інформації, інформації з обмеженим доступом (конфіденційної інформації, службової інформації, таємної інформації), персональних даних, правової інформації, науково-технічної інформації, статистичної інформації, тощо;

2) запровадження механізмів охорони й захисту прав і законних інтересів осіб у царині інформаційної діяльності (наприклад: право на відповідь і спростування інформації; право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням недостовірної інформації; судова заборона поширення певної інформації; відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері).

Межі, а також засади обмеження права інформацію Закон України «Про інформацію» визначає з абстрактністю, притаманною концептуальним актам, зокрема декларативним документам з прав людини, а також дублює відповідні положення Конституції України: «реалізація цього права не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб»; «право на інформацію може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам...»¹.

Розвиток уявлень про інформаційні права людини та їх нормативне закріплення відбувається дещо по-іншому.

На відміну від права на інформацію законодавство України не містить дефініції, тлумачення поняття «інформаційні права людини», а також їх переліку чи узагальнення. Однак, у відповідності до міжнародних стандартів прав людини, законодавством визначено низку прав інформаційного характеру, які з впевненістю можуть бути віднесені до інформаційних прав людини. Їх деталізація буде продемонстрована у наступних розділах².

Першим історичним фактом міжнародного визнання базових інформаційних прав людини стала Загальна декларація прав людини 1948 року,

¹ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 12.02.2023).

² Див.: Підрозділ 2.2.2. Інформаційні права в міжнародних стандартах прав людини, підрозділ 2.2.3. Інформаційні права людини в законодавстві України.

у ст. 19 якої виокремлено «свободу пошуку, отримання і поширення інформації та ідей будь-якими способами незалежно від державних кордонів»¹. Це положення заклало концептуальний правовий фундамент нової постіндустріальної епохи існування людської цивілізації – глобального інформаційного суспільства. Із підписанням Окінавської хартії воно вважається таким, що «дає змогу людям ширше використовувати свій потенціал та реалізовувати свої намагання» шляхом рівного і вільного обміну інформацією та знаннями².

Проте, інформаційні права людини виникли значно раніше безпосереднього визнання права на інформацію. Інформаційна сфера завжди посідала чільне місце в житті суспільства, а тому певні інформаційні можливості притаманні багатьом правам людини. Для окремих з них, як показало дослідження генези концепту інформаційних прав, «інформаційність» є іманентною ознакою. Це означає, що характер окремих інформаційних прав (або їх компонентів) може бути різним, зокрема, на противагу нормативному праву на інформацію, – і активним, і пасивним, та визначатиметься тими правами людини, в межах яких інформаційні права розглядаються як компоненти.

Загальне визнання і юридичне закріплення права на інформацію дали поштовх розвитку інформаційних компонентів усіх прав людини, що створило передумови для наукового компонування їх у відносно самостійну групу – інформаційні права людини.

У загальному ракурсі інформаційні права людини пропонується визначати як гарантовані можливості людини задовольняти потреби в отриманні, збиранні, зберіганні, використанні, поширенні, знищенні й захисті інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів, а також у збереженні власного простору інформаційної приватності. Для частини інформаційних права людини властива певна самостійність, але здебільшого вони є тими компонентами фундаментальних прав людини, які забезпечують їхню реалізацію в нових умовах інформаційного суспільства.

В Україні конституційні засади комплексу таких прав становлять взаємопов'язані положення ст. 32 і ст. 34 Конституції України, що фактично

¹ Загальна декларація прав людини : міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 14.02.2023).

² Okinawa Charter on Global Information Societ URL: <https://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit/2000/documents/charter.html> (дата звернення: 13.02.2023).

окреслюють дві базисні складові, баланс між якими повинен дотримуватися в процесі реалізації інформаційних прав людини:

1) кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір;

2) не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу (персональних даних) без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Очевидно, що введення в обіг терміна «інформаційні права людини» зумовлює необхідність його коректного позиціонування в термінологічній системі, зокрема у взаємозв'язку із близьким за змістом, загальноживим терміном «право на інформацію».

2.2.2. Інформаційні права в міжнародних стандартах прав людини

Аналіз змісту міжнародних домовленостей з прав людини, а також основних документів, які визначають зміни уявлень про фундаментальні правові й демократичні цінності в умовах інформаційного суспільства, свідчить про їх невинне масштабування щодо загального обговорення, а також поступового юридичного оформлення, деталізації, конкретизації, різних за характером інформаційних компонентів – засад, принципів, вимог, застережень, гарантій, окремих прав тощо. У результаті, в системі прав людини простежуються тенденції до формування комплексу інформаційних прав як відображення певного етапу еволюції прав людини в умовах стрімкого зростання соціальної інформатизації.

Про перспективи «інформатизації» прав людини сьогодні можна говорити безпосередньо ґрунтуючись на конкретних положеннях міжнародних актів, серед яких, з метою виявлення і аналізу елементів інформаційних прав людини, доцільно виділити такі групи.

1. Фундаментальні міжнародні акти з прав людини:

а) загальні:

- Загальна декларація прав людини (ООН, 1948 рік);
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ООН, 1966 рік);
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ООН, 1966 рік).

б) регіональні:

- Американська декларація про права і обов'язки людини (Організація американських держав, 1948 рік);
- Американська конвенція з прав людини (Організація американських держав, 1969 рік), Сан-Сальвадорський протокол (1988 рік);
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (РЄ, 1950 рік);
- Африканська хартія прав людини і народів (Банджунська хартія) (Африканські держави – члени Організації африканської єдності, 1981 рік);
- Хартія основних прав Європейського Союзу (ЄС, 2000 рік);
- Арабська хартія прав людини (Ліга арабських держав, 2004 рік);
- Декларація прав людини АСЕАН (Асоціація держав Південно-Східної Азії, 2012 рік).

2. Основні профільні міжнародні акти з проблем прав людини в умовах інформатизації, зростаючої ролі ІТ, розвитку інформаційного суспільства:

- Декларація про права людини та верховенство права в інформаційному суспільстві (РЄ, 2005 рік);
- Резолюція щодо заохочення, захисту та реалізації прав людини в Інтернеті (ООН, 2012 рік);
- Резолюція про право на доступ до Інтернету (РЄ, 2014 рік); Португальська хартія прав людини в цифрову епоху (Португалія, 2021 рік);
- Лісабонська декларація – Цифрова демократія з метою (ЄС, 2021 рік);
- Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття (ЄС, 2022 рік).

Результати дослідження змістового наповнення цих актів на предмет уміщення компонентного складу інформаційних прав людини¹, дає змогу виділити три домінуючі траєкторії їх юридичного просування, які визначають логіку формування структури інформаційних прав людини як комплексу.

1. Утворення базису інформаційних прав людини – виявляється в притаманності окремим визнаним правам людини іманентного

¹ Див.: Додаток А. Інформаційні права в міжнародних домовленостях з прав людини.

інформаційного характеру. Такі права пропонується називати природно інформаційними. В цьому контексті йдеться про:

- право людини на вільне вираження поглядів і переконань;
- право на приватність;
- право на освіту.

2. Похідний шлях – розвиток інформаційних прав в площині розширення змісту визнаних прав людини, як результат їх еволюції на нових етапах інформатизації. Такими зокрема є:

а) в контексті свободи інформації і комунікації:

- право на свободу контенту (мережевий нейтралітет);
- право на спілкування (свобода комунікації);
- право на підключення;
- право на свободу вибору он-лайн-сервісів і інформації;
- право на багатоманітність інформації і контенту;

б) в контексті приватності:

- право на захист персональних даних (в цілому);
- право бути забутим;
- право на захист від зловживання геолокацією;

в) щодо індивідуальності і самовизначення:

- право на цифрову ідентичність, ідентифікацію;
- право на цифрову волю спадщину (на розпорядження власним контентом, даними);

г) щодо розвитку – право на набуття цифрових навичок.

3. Самостійний розвиток – формування новітніх елементів комплексу інформаційних прав людини, що претендують на їх розгляд як своєрідних утворень, подекуди власне як нових прав людини. У цьому ракурсі виділяються:

а) права, пов'язані з доступом до технологій:

- право на доступ до Інтернету;
- право на доступність і надійність цифрових технологій;
- право на доступ до ключових державних послуг он-лайн;

б) права, зумовлені новими вимогами безпеки й захисту:

- право на кібербезпеку;
- право на використання і безпеку технологій III;
- право на безпечне цифрове середовище;
- право на захист від дезінформації і маніпулювань тощо.

Ідентифікація більшості з наведених інформаційних прав саме як прав людини наразі є дискусійною. Але система вже істотною мірою юридизованих ідей, які вони презентують, складає уявлення про інформаційні права людини як цілісний комплекс не тільки власне прав, а й принципів, гарантій, вимог, умов існування людини в інформаційному суспільстві.

2.2.3. Інформаційні права людини в законодавстві України

Частина комплексу інформаційних прав людини вже має закріплення та відповідну деталізацію в законодавстві України. Це буде продемонстровано далі насамперед на прикладах положень конституційного, інформаційного і цивільного законодавства, в яких безпосередньо визначається юридичний зміст основного масиву інформаційних прав людини та їх окремих компонентів.

Конституційне законодавство

Так, у відповідності до міжнародних домовленостей з прав людини, ратифікованих Україною, Конституція України в Розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» визначає зокрема визнані природно інформаційні права людини. Як вже зазначалося, такими є право на свободу вираження поглядів і переконань (ст. 34), право на повагу до особистого і сімейного життя або ж право на приватність (ст. 32). Окрім того, інформаційний зміст має право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), яке Конституцією виділено окремо, але є при цьому невід'ємною складовою права на приватність, а також право на освіту, що в когнітивному аспекті інформації визначає можливості отримання знань задля власного розвитку¹. Ці конституційні права і свободи є основою комплексу інформаційних прав людини і надалі деталізуються в законодавстві України.

Як приклад деталізації інформаційних прав в актах конституційного законодавства можна навести положення Виборчого кодексу України, зокрема щодо публічності і відкритості виборчого процесу, які уміщують права громадян на отримання інформації, пов'язаної з процесом виборів

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 15.02.2023).

(ст. 23), а також щодо використання інноваційних технологій у виборчому процесі (ст. 18), що зокрема спрямовано на забезпечення новітнього інформаційного права – на доступ до ключових державних послуг онлайн, без вказівки на таке.

Аналогічне положення щодо публічності і відкритості процесу містить ст. 14 Закону України «Про всеукраїнський референдум»¹.

Отже, Конституція втілює вимоги міжнародних стандартів прав людини щодо основних інформаційних прав. Але Україна наразі на не здійснює новаторських кроків щодо конституалізації і таким чином визнання в національному праві інформаційних новацій у сфері прав людини. Водночас, подібна практика вже існує у світі, зокрема в низці європейських держав², а також в Грузії³, які гарантування найбільш актуального сьогодні інформаційного права – на доступ до Інтернету⁴, останніми роками вивели на рівень національних конституційних актів.

Інформаційне законодавство

Предмет інформаційного законодавства становить широка сфера суспільних відносин в інформаційній сфері, суб'єктний склад яких на обмежується фізичною особою (людиною). Принципи і методи правового регулювання в інформаційному праві як правило є універсальними, завдяки чому досягається рівність суб'єктів регульованих інформаційних відносин. Водночас, у цих універсальних юридичних моделях деталізуються інформаційні права людини як одного з суб'єктів відносин шляхом визначення власне інформаційних можливостей (прав), а також встановлення меж недопустимої інформаційної діяльності.

У контексті гармонізації інформаційних прав людини, які можуть вступати в суперечність між собою, лейтмотивом основних актів

¹ Про всеукраїнський референдум : Закон України від 26.01.2021 № 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20> (дата звернення: 12.02.2023).

² The Constitution of Greece – Hellenic Parliament. URL: <https://www.hellenicparliament.gr/en/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/> (дата звернення: 02.02.2023) ; Portugal's Constitution of 1976 with Amendments through 2005. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005.pdf (дата звернення: 06.02.2023).

³ Constitution of Georgia. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/30346?publication=36> (дата звернення: 07.02.2023).

⁴ Див.: Підрозділ 3.1.3. Право на доступ до Інтернету як фундамент цифрових прав.

інформаційного законодавства України можна вважати баланс права на свободу інформації і комунікації з повагою до приватного життя людини, що юридично виявляється у встановленні необхідних рамок щодо доступу до персональних даних та їх використання в різних ситуаціях.

Так, Закон України «Про інформацію» розкриває право на інформацію як низку можливостей «кожного», тобто будь-якого суб'єкта, який може мати законні права та інтереси, що реалізуються за допомогою цих можливостей. Одним з ключових принципів реалізації права на інформацію суб'єктами інформаційних відносин є непорушення прав, свобод і законних інтересів інших суб'єктів. Як вже зазначалося раніше, така законодавча конструкція представляє право на інформацію як модельне, універсальне, концептуальне право і ідею, в межах яких, зокрема, розглядається і право людини на інформацію.

Зміст і особливості реалізації права на інформацію в площині досягнення транспарентності суб'єктів владних повноважень розкриваються Законом України «Про доступ до публічної інформації». Водночас, цей закон містить комплекс прав, пов'язаних з обробкою персональних даних (інформації про особу), що перебуває у володінні розпорядників публічної інформації, зокрема щодо доступу до такої інформації, її використання, передавання, вправлення, знищення, а також відшкодування шкоди, завданої незаконним розкриттям інформації про особу (ст. 10)¹.

Безпосередньо деталізацією в українському законодавстві права на приватність, визначеного ст. 8 ЄКПЛ та ст. 32 Конституції України щодо обробки персональних даних став Закон України «Про захист персональних даних». Прийняття зазначеного закону стало результатом імплементації Конвенції Ради Європи «Про захист прав осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних»², ратифікованої Україною 6 липня 2010 року. Закон містить повний комплекс засад обробки персональних даних – принципів, підстав, гарантій, обмежень, винятків, окреме місце в якому займають компоненти права людини на приватність, означені вже як права суб'єкта персональних даних.

¹ Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 15.02.2023).

² Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних : міжнародний документ від 28.01.1981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326 (дата звернення: 12.02.2023).

Варто відзначити, що саме ці компоненти права на приватність наразі є найбільш новітніми юридично визнаними і оформленими правами комплексу інформаційних прав людини в українському законодавстві. Разом із тим, чинний Закон України «Про захист персональних даних» станом на сьогодні експертами одностайно вважається морально застарілим, таким, що потребує кардинального удосконалення передусім у зв'язку з прийняттям Загального регламенту захисту даних ЄС (GDPR)¹, який істотно посилює вимоги та відповідальність у цій сфері, і, зокрема, розширює комплекс прав суб'єкта персональних даних такими правами як «право на стирання (право бути забутим)», «право на обмеження опрацювання», «право на мобільність даних».

Закон України «Про телебачення і радіомовлення» деталізує інформаційні права людини в правах слухачів і телеглядачів (ст. 61) та виокремлює право на спростування (ст. 64) і право на відповідь (ст. 65) як елементи системи захисту у разі поширення в програмі чи передачі телерадіоорганізації відомостей, які не відповідають дійсності, принижують честь і гідність особи².

Аналогічним чином Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» інформаційні права людини та гарантії інтерпретує в правах читачів, зокрема в межах права кожного «на одержання масової інформації через друковані засоби масової інформації», авторських прав, права на доступ до публічної інформації та права на спростування інформації (ст. 34–37)³. Закон України «Про електронні комунікації» інформаційні права ретранслює в правах користувачів електронних комунікаційних послуг (абонентів), передусім в контексті «доступності універсальних електронних комунікаційних послуг» (ст. 100, 101)⁴. До певної міри Закон України «Про електронні комунікації» можна вважати просуванням

¹ General Data Protection Regulation. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016. URL: <https://gdpr.eu/tag/gdpr/> (дата звернення: 02.02.2023).

² Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 № 3759-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12> (дата звернення: 12.02.2023).

³ Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16.11.1992 № 2782-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12> (дата звернення: 14.02.2023).

⁴ Про електронні комунікації : Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20> (дата звернення: 12.02.2023).

українського законодавства на шляху юридизації і відповідного забезпечення ще не визнаного права людини на доступ до якісного високошвидкісного Інтернету.

Подібний аналіз актів інформаційного законодавства може бути продовжений. Очевидно, що в різних галузях інформаційної діяльності, що підлягають правовому регулюванню, інформаційні права людини відповідно до їх ідеї будуть своєрідно виявлятися в правах специфічних суб'єктів і таким чином просуватися від декларацій до реалізації.

Цивільне законодавство

Із розвитком інформаційного суспільства, спектр приватно-правових відносин, для яких інформація стає специфічним об'єктом, постійно розширюється. У значній мірі цим тенденціям слідує цивільне законодавство України, модернізуючи свої положення відповідно до актуальних потреб правового регулювання інформаційних відносин.

Прикладом визначальних змін, спричинених інформатизацією є доповнення переліку об'єктів цивільних прав інформацією і, відповідно, виділення права на інформацію як самостійного права серед особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття фізичної особи (ст. 200, 302 Цивільного кодексу України).

Їх цивільно-правові інтерпретації здійснені в Цивільному кодексі України у час прийняття і наступних редакцій Закону України «Про інформацію» та повністю відповідають його ідеї. Тому право на інформацію, порівняно з іншими цивільними правами, можна вважати новітнім.

Разом із тим, інформаційна природа притаманна й багатьом іншим цивільним права, які в різний час набули визнання в цивільному законодавстві. Важливо й те, що закріплення цивільним законодавством окремих інформаційних прав людини як цивільних не заперечує існування й інших, адже вся сукупність цивільних прав не вичерпується наведеним у законі переліком.

Наразі чинний Цивільний кодекс України, окрім безпосередньо права на інформацію (ст. 302), містить цілий комплекс можливостей особи інформаційного характеру, які можна називати компонентами комплексу інформаційних прав.

Будучи відносно новими, переважна їх частина виокремилася із визнаних прав людини в межах їх цивільно-правового закріплення (права

на життя, свободу, повагу до честі й гідності, особисту недоторканність, здоров'я, працю, освіту, індивідуальний розвиток, право на поновлення порушених прав тощо) під впливом тенденцій становлення інформаційного суспільства. Законодавчі акценти на деяких інформаційних правах зумовлені їх більшою відносністю порівняно з родовими для них правами (право на особисте життя і право на таємницю особистого життя; право на охорону здоров'я і право на інформацію про стан свого здоров'я) та об'єктивною потребою відповідної конкретизації правового режиму щодо них.

Розмаїття проявів інформаційних прав, представлених в Цивільному кодексі України, настільки значне, що дає змогу згрупувати їх за належністю до поколінь прав людини.

До інформаційних прав першого покоління, які є виявом «негативної свободи», виражаються в недоторканості особистості людини та можуть бути обмежені виключно на законних підставах в інтересах національної безпеки, суспільного порядку і добробуту, прав людини тощо, зокрема належать:

- право на ім'я, його зміну і використання (ст. 294–296);
- право на таємницю особистого життя (ст. 301);
- право на особисті папери та розпорядження ними (ст. 303–305);
- право на таємницю кореспонденції (ст. 306);
- права особи, пов'язані з фото-, кіно-, теле- та відеозйомкою (ст. 307–308);
- право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 309).

Інформаційна природа цих прав полягає в необхідності: по-перше, збереження в таємниці певної інформації про життя людини; по-друге, забезпечення цілісності інформації, яка ідентифікує особу, та самостійного визначення ступеня своєї публічності; по-третє, гарантування можливостей вільної творчої діяльності, результати якої у разі їх оприлюднення поповнюють інформаційний простір, перетворюючись у певні загальнодоступні знання.

Право на ім'я необхідно відносити до інформаційних оскільки ім'я по суті виступає основним способом ідентифікації фізичної особи в соціумі. Людина має право на певну закріплену традиційну знакову та відповідну їй звукову форму відображення інформації щодо свого імені, його вільне використання у своєму житті та зміну на певних правових засадах, а також

належне (без перекручувань і порушення правового порядку) використання іншими особами.

Цивільно-правове регулювання та охорона творчості, яка знаходить втілення в матеріалізованих формах інформації (твори науки, літератури, мистецтва, винаходи, корисні моделі, промислові зразки тощо) деталізується інститутом права інтелектуальної власності, який також нерозривно пов'язаний з інформаційною діяльністю і відповідними інформаційними правами.

Другому поколінню прав людини відповідають можливості, що відображають «позитивну індивідуальну свободу», загальну рівність людей у суспільстві. Реалізація прав другого покоління забезпечується організаційним сприянням держави та інститутів громадянського суспільства. Серед таких прав, визначених Цивільним кодексом України, безпосередній інформаційний характер мають:

- право на недоторканність ділової репутації (ст. 299);
- право на індивідуальність (ст. 300);
- право на інформацію про стан свого здоров'я (ст. 285);
- право на таємницю про стан здоров'я (ст. 286).

Якщо честь і гідність доволі полісемантичні поняття, то ділова репутація та індивідуальність фізичної особи, що по суті походять від права на працю та розвиток особистості, набуваються через інформаційний простір як образ (імідж) або суспільна думка про особу – певні оціночні знання, які ґрунтуються на інформації щодо її суспільно-значимих позитивних і негативних діянь.

Через дискусійність ідеї наступних поколінь прав людини та відсутність сталості у закріпленні їх юридичного змісту в міжнародних документах, варіативність представлення таких прав у цивільному законодавстві наразі не висока.

Під правами людини третього покоління найчастіше розуміється комплекс прав щодо миру, безпеки, суверенітету, самовизначення народів, гідного життя, здорового навколишнього середовища тощо, реалізація яких заснована на солідарності (забезпечується колективно). За принципом похідності до «інформаційних прав третього покоління», визначених чинним Цивільним кодексом України, можна віднести право на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її збирання та поширення (ст. 293) як похідні від права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Четверте покоління прав людини в сучасній правовій літературі асоціюється передусім із відповіддю на новітні загрози людству, пов'язані з розвитком інформаційних технологій, ядерної енергетики, експериментами у сфері біології і генетики. Реалізація таких прав забезпечує виживання людини як біологічного виду, збереження людської цивілізації та її подальший розвиток. З певною долею умовності до вже закріплених прав четвертого покоління належить «право на таємницю донорства» (ст. 290), яке з 2011 року стало складовою права на донорство (особа донора не повинна бути відомою реципієнту, а особа реципієнта – родині донора, крім випадків, коли реципієнт і донор перебувають у шлюбі або є близькими родичами).

Порушення будь-яких немайнових прав фізичної особи (а не тільки тих, які сьогодні із впевненістю можна назвати інформаційними) найчастіше відбувається шляхом поширення недостовірної, необ'єктивної інформації, тому цивільним правом передбачено універсальний захисний механізм, який фактично виражається у конкретизації допустимих меж права на інформацію шляхом заборони поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (ст. 278), та ще одному інформаційному праві – «на спростування недостовірної інформації» (ст. 277).

Негативні наслідки поширення недостовірної інформації зумовлюються не стільки самим фактом її поширення, скільки виникненням на його основі необ'єктивних знань про особу, які стають невід'ємними компонентами суспільної та індивідуальної свідомості. Тому відновлення порушеного права здійснюється шляхом максимально наблизенням до самого порушення (за можливості, тими ж суб'єктами і у той же спосіб) але з протилежним спрямуванням – на об'єктивізацію вже наявних знань про особу та її вчинки. Крім того факт спростування інформації створює суб'єкту, на якого покладається обов'язок його здійснити, імідж «ненадійного джерела інформації», що виступає превенцією у сфері інформаційної діяльності.

Наведений перелік компонентів інформаційних прав, представлений в Цивільному кодексі України, може бути доповнений деталізаціями, здійсненими іншими актами цивільного законодавства, а також законодавства про інтелектуальну власність. Приміром, Закон України «Про захист прав споживачів» закріплює право споживача на інформацію про продукцію та надає широке тлумачення його змісту та особливостей

реалізації (ст. 15–19)¹. А положення Закону України «Про авторське право і суміжні права» можна вважати розвитком низки інформаційних права (зокрема деталізації права на свободу вираження поглядів і переконань, права на індивідуальність, права на свободу творчості) в площині когнітивного сприйняття інформації і, відповідно, інтелектуалізації результатів інформаційних обмінів між людьми, як особистих немайнових прав автора (ст. 11), майнових прав інтелектуальної власності на твір (ст. 12), пов'язаних з ним суміжних прав (виконавця, виробника фонограми, виробника відеограми, організації мовлення) (ст. 37–41), а також механізмів охорони і захисту таких прав².

Інші галузі законодавства

Елементи деталізації інформаційних прав мають місце і в інших актах різних галузей українського законодавства, зокрема:

– в медичному праві право на інформацію і на таємницю про стан свого здоров'я ретранслюється Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» через обов'язок надання медичної інформації (ст. 39), безпосередньо право на таємницю про стан здоров'я (ст. 39¹), а також через вимогу професійної етики – медичну таємницю (ст. 40)³;

– в екологічному праві Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» серед екологічних прав громадян визначається «право на вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом» (п. (е) ч. 1 ст. 9)⁴;

– адміністративне і кримінальне законодавство містять низку охоронних норм, які встановлюють заборони в інформаційній сфері,

¹ Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (дата звернення: 14.02.2023).

² Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 15.02.2023).

³ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 12.02.2023).

⁴ Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 22.02.2023).

таким чином визначаючи межі допустимих інформаційних свобод, гарантії доступності й збереження інформації та виконання кореспондованих інформаційними правами людини обов'язків відповідних суб'єктів (приміром, у Кримінальному кодексі України такими є ст. 145 «Незаконне розголошення лікарської таємниці», ст. 168 «Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)», ст. 182 «Порушення недоторканності приватного життя», ст. 231 «Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю», ст. 328 «Розголошення державної таємниці», ст. 436 «Пропаганда війни», ст. 436² «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників»¹, у Кодексі України про адміністративні правопорушення – ст. 91⁴ «Відмова від надання чи несвоєчасне надання екологічної інформації», ст. 156¹ «Порушення законодавства про захист прав споживачів», ст. 164³ «Недобросовісна конкуренція», ст. 188³⁹ «Порушення законодавства у сфері захисту персональних даних», ст. 212²² «Публічне розголошення виборцем, учасником референдуму результатів волевиявлення в приміщенні для голосування» тощо²);

– процесуальна складова українського законодавства передбачає права, які є втіленням принципу гласності судочинства – право на інформацію про розгляд своєї справи, на ознайомлення з відповідними процесуальними рішеннями тощо (ст. 7–8 Цивільного процесуального кодексу України³, ст. 10-1 Кодексу адміністративного судочинства України⁴, ст. 27 Кримінального процесуального кодексу України⁵, ст. 8–10 Господарського процесуального кодексу України⁶).

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 15.02.2023).

² Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (дата звернення: 16.02.2023).

³ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 12.02.2023).

⁴ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 02.02.2023).

⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 16.02.2023).

⁶ Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення: 17.02.2023).

Як видно з наведеного, інформаційні права людини, їх прояви, компоненти, деталізація виявляються як елементи різних за характером і змістом правових відносин, які є предметом багатьох галузей права.

Вбачається, що така глибока розгалуженість, по-перше, є проявом втілення концепції *human rights by design* у правовому регулюванні інформаційних відносин, а по-друге, дає змогу стверджувати, що інформаційні права людини де-юре вже існують в українському законодавстві як комплекс, можуть і повинні відповідним чином оцінюватися і осмислюватися, зокрема з позицій:

- співвідношення з іншими правами людини;
- стану і перспектив розуміння їх змісту;
- верховенства права, насамперед юридичної визначеності, зокрема щодо меж і обмежень таких прав, зокрема тих, які наразі не визнані на конституційному рівні законодавства України;
- перспектив комплексної інституалізації;
- своєрідності гарантування, забезпечення, захисту.

2.2.4. Аспекти співвідношення і визначення інформаційних прав людини

Отже, інформаційні права людини – це розгалужений в міжнародному і національному праві комплекс засад сучасної інформаційної взаємодії людини-людина, людина-суспільство, людина-держава. Цим взаємозв'язкам властива варіативна соціально-правова природа, але вони мають спільний базис, сформований розвитком ІТ та еволюцією людини і соціальної організації в нових інформаційних умовах.

З огляду на складну багаторівневу інтегрованість інформаційних прав людини в систему уявлень про право, його ціннісні орієнтири та ідеали в інформаційному суспільстві, в контексті понятійного визначення інформаційних прав людини виникає потреба встановлення їх співвідношення як новели з усталеним розумінням прав людини і його окремих інформаційних компонентів. Можна виділити три основні лінії такого співвідношення:

- 1) інформаційні права людини і права людини;
- 2) інформаційні права людини і права на інформацію;
- 3) право людини на інформацію й інформаційні права людини.

1. Із запропонованих напрямів, з огляду на результати дослідження генези концепту інформаційних прав людини¹, співвідношення «інформаційні права людини – права людини» вбачається найбільш очевидним.

Інформаційні права людини є результатом і показником еволюції прав людини в умовах соціальної інформатизації. Вони невіддільні від системи прав людини, можуть розглядатися винятково в межах уявлень про права людини, їх виникнення і розвиток – як елемент цієї системи в різних ракурсах її розгляду (аксіологічному, ідеологічному, феноменологічному, історичному, формально-юридичному тощо).

Зокрема в структурному аспекті, який демонструє різновекторне просування інформаційних прав людини власне як юридично визнаних інформаційних можливостей, в системі прав людини їх можна диференціювати як:

1) основні права людини з іманентним інформаційним змістом – природно інформаційні права людини (право на свободу вираження поглядів і переконань, право на приватність, право на освіту);

2) інформаційні компоненти визнаних прав людини (приміром, право на захист персональних даних як компонент права на приватність);

3) нові інформаційні права людини (зокрема, право на доступ до Інтернету, право на інформаційну безпеку, право на безпечне цифрове середовище).

3. Аналіз наукових джерел не дає однозначної відповіді на питання щодо співвідношення права на інформацію та інформаційних прав людини, але дозволяє виокремити дві наявні наукові позиції.

Згідно першій, інформаційні права – це ширше за змістом поняття, яке об'єднує в собі як право на інформацію в сучасному нормативному його розумінні (право збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію), так і право на свободу думки і слова, право на вільне вираження своїх поглядів і переконань тощо. Тобто інформаційні права і право на інформацію співвідносяться ціле і частка (К.Р. Калюжний², В. Ліпкан³, О.М. Селезньова⁴).

¹ Див.: Підрозділ 1.3.1. Витоки та основні тенденції становлення інформаційних прав людини.

² Калюжний К.Р. Сутність інформаційних прав людини в науці інформаційного права. *Юридичний вісник*. 2012. № 4(25). С. 55–58.

³ Ліпкан В. Інформаційні права і свободи людини та громадянина. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 9. С. 64–68.

⁴ Селезньова О.М. Теоретико-методологічні засади інформаційного права України як інтегрованої категорії. 38 с.

Зокрема О.М. Селезньова називає право на інформацію «ключовим ядром» інформаційних прав людини, зважаючи на його «...важливе суспільне значення, перспективне у світовому масштабі та тривале формування в історичному контексті». Як зазначає учена, «воно формує навколо себе складну систему різних інформаційних прав...»¹.

Другій позиції характерне своєрідне змістове поєднання права на інформацію та інформаційних прав, що ґрунтується на сучасному сприйнятті права на інформацію не як певним чином відокремленого самостійного права, а крізь інтегративну призму сучасної інформаційно-правової науки – як універсального конституційного права на інформацію, що містить у собі комплекс можливостей, які в сукупності і становлять так звані інформаційні права суб'єктів.

Дотримуючись подібного підходу, А.І. Марущак суб'єктивне право на інформацію визначає як «гарантовану державою можливість, фізичних, юридичних осіб і держави (державних органів) вільно одержувати, використовувати, поширювати та зберігати відомості необхідні їм для реалізації своїх прав, свобод та законних інтересів, здійснення завдань і функцій, що не порушує права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб»².

Слід зазначити, що критика наведених підходів, або ж вибір одного з них за єдину наукову основу не має особливого сенсу, оскільки вони відображають різні етапи еволюції прав в інформаційній сфері: перший – усвідомлення права на інформацію як певного особистого блага і наявну сьогодні його нормативно-правову концепцію, а другий – перспективи становлення комплексного правового інституту «права на інформацію», що охоплюватиме всі інформаційні права, зокрема інформаційні права людини.

Отже, в будь-якому разі, інформаційні права людини і право на інформацію поняття не тотожні. Т.А. Костецька підкреслює, що це «підтверджується самою логікою конституційного закріплення права кожного на інформацію та цілої низки прав, свобод людини і громадянина із змістовною інформаційною складовою (об'єктом таких прав є інформація, інформаційні ресурси, інформаційні продукти, послуги тощо), до яких

¹ Селезньова О.М. Теоретико-методологічні засади інформаційного права України як інтегрованої категорії. 38 с.

² Марущак А.І. Інформаційне право України : підручник. Київ : Дакор, 2011. С. 108 ; Його ж. Визначення поняття «інформаційні права людини». *Інформація і право* : наук. журн. 2011. № 2. С. 21–26.

можливо застосовувати термін «інформаційні права»¹. Думку вченої варто цілком підтримати.

Отже, універсальне право на інформацію доцільно сприймати як правовий концепт, який в інформаційному суспільстві має передусім ціннісно-ідеологічне значення. Досконалість юридичного закріплення та ефективність реалізації прав, які стають його «проекціями» у різних правовідносинах, тобто конкретних врегульованих правом різних інформаційних можливостей людини – інформаційних прав людини, є показником зрілості правової системи інформаційного суспільства.

3. З'ясування змісту власне права людини на інформацію в системі прав людини ґрунтується на встановленні його співвідношення як права новітнього, з тими правами, що набули свого визнання історично раніше, але в інформаційну добу в істотній мірі реалізуються завдяки можливостям, які надає право на інформацію. Йдеться зокрема про право на свободу думки і слова та на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на свободу творчості, право на особисте життя та його таємницю, право на індивідуальність, право на таємницю кореспонденції. В інформаційному суспільстві ці права сприймаються як конкретні інформаційні права людини або ж права з невід'ємним інформаційним змістом, а саме право людини на інформацію – як фундаментальна ідея, гарантія реалізації, невід'ємний компонент усіх прав людини, який в системі інформаційних правовідносин виконує системоутворювальну роль.

Щодо надання визначення поняттю «інформаційні права людини», то наразі в авторських інтерпретаціях українських науковців превалює підхід близький до нормативного розуміння права на інформацію українським законодавством, тобто як комплексу певних можливостей, гарантованих державою (О.М. Селезньова², Л. Вакарюк³, Н.І. Ткачук⁴, А.І. Марущак⁵, К.Р. Каложний⁶).

¹ Костецька Т.А. Конституційно-правове регулювання інформаційних прав: деякі термінологічні аспекти. С. 114–117.

² Селезньова О.М. Інформаційні права: теоретичні та системні положення. *Інформація і право*. 2019. № 3(30). С. 9–15.

³ Вакарюк Л. Основні підходи до розуміння поняття «інформаційні права людини». *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 155–159.

⁴ Ткачук Н.І. Інформаційні права і свободи людини і громадянина в Україні: визначення термінів, співвідношення понять. *Інформація і право*. 2018. № 2(25). С. 17–30.

⁵ Марущак А.І. Визначення поняття «Інформаційні права людини». С. 21–26.

⁶ Каложний К.Р. Сутність інформаційних прав людини в науці інформаційного права. С. 55–58.

Для дефініцій регулятивного спрямування, що властиво законодавству, такий підхід є припустимим. Але в науковому дискурсі його можна вважати виправданим тільки на певному етапі розвитку наукової думки, оскільки однобічне ставлення до інтерпретації інформаційних прав людини, за умов плюралізму розуміння прав людини в цілому, закладає методологічні обмеження, що не сприятиме глибині наукового осмислення.

Тому інформаційні права людини як своєрідний комплекс необхідно розглядати і, відповідно, визначати в різних ракурсах у спектрі варіативності сприйняття прав людини, зокрема як зумовлених базовими потребами та інтересами можливостей, соціальних благ, елементарних необхідних умов людського буття, що вже створює підстави для їх своєрідного філософського розмежування.

Такий підхід дає змогу також віднайти знання про інформаційні права людини і у вже звичних дискусійних напрямках полілогу про права людини, приміром в контексті співвідношення прав і свобод людини, прав і обов'язків людини, прав людини і прав громадянина, ідеї визначених і не визначених або усталених і неусталених прав.

Виходячи з цієї ідеї, визначення інформаційних прав людини необхідно давати багатоаспектно, оскільки тільки в різноманітті ракурсів буде виявлятися його багатогранність, природні властивості і сутнісні характеристики. Отже інформаційні права людини можуть визначатися:

у феноменологічному аспекті – як своєрідний правовий феномен, якій відображає сутнісні органічні перетворення у праві і правах людини в інформаційну епоху;

в антропологічному – як результат еволюції людини в інформаційну епоху, її потреб, світогляду, культури, принципів існування та їх правового відображення;

в аксіологічному аспекті як основна правова цінність в інформаційному суспільстві, що визначає суть гідного життя людини, свободи, рівності, справедливості в умовах інформаційної трансформації;

у соціологічному – як правовий і моральний базис системи правових відносин в інформаційному суспільстві;

у природно-правовому – як відображення благ і умов людського життя, які продовжують права людини в інформаційному суспільстві, реально забезпечуються і заохочуються державою в умовах прогресу ІТ;

у *формально-юридичному* – як сукупність юридично передбачених інформаційних прав, свобод, принципів, гарантій, механізмів захисту тощо, зокрема зобов'язань держави щодо них;

у *структурному* – як невід'ємний, складно інтегрований комплексний елемент системи прав людини із своєрідним проявом в якості самостійних новітніх прав, компонентів окремих прав людини забезпечувального характеру, нового розуміння деяких визнаних прав людини;

у *комунікативному* – як сфера правових зв'язків, яка забезпечує реалізацію інформаційних потреб людей і є підґрунтям досягнення злагоди і правового прядку в інформаційному суспільстві;

у *когнітивному* – як набір інструментів, здібностей і можливостей безпечного і конструктивного «споживання» людиною інформації, перетворення її у відповідні необхідні для життя знання, які ведуть до усебічного розвитку конкретної людини і людства в цілому;

в *інструментальному* – як своєрідні інформаційно-правові форми і технології здійснення прав людини в умовах інформаційних трансформацій суспільства і права;

у *безпековому* – як фундаментальна система гарантій, механізмів стримування і захисту, засобів і заходів організації соціальної взаємодії в інформаційному середовищі.

Особливо важливим видається виділення інформаційних прав людини в безпековому ракурсі. Сучасні ризики і загрози людині, створені ІТ, у значній мірі є кореляцією прогалин у розумінні особливостей забезпечення прав людини в інформаційну добу. Тому осмислення, визнання, юридичне оформлення, забезпечення і дотримання інформаційних прав людини як базисних засад вирішення багатьох життєво важливих проблем можна називати пріоритетом теоретичної і практичної юриспруденції сучасного інформаційного суспільства.

У площині проблеми визначення інформаційних прав людини лежить також логічне позиціонування їх відображення як специфічного комплексу в загальній системі правових норм, тобто в системі права, якій властива диференціація на певні структурні елементи (галузі, підгалузі, інститути права тощо).

Очевидно, що проблема інституалізації інформаційних прав людини безпосередньо пов'язана із становленням інформаційного права, яке також є своєрідним утворенням в системі права і, наразі, залишається несистематизованим як галузь законодавства.

Розвиток інформаційного права як науки та елементу системи права добігає того етапу, на якому відбувається прагматизація концептуальних ідей на основі відгуків юридичної практики і соціального життя, конкретизація і юридичне оформлення правових інститутів, удосконалення моделей правовідносин, механізмів забезпечення й гарантування тощо.

Зважаючи на формування актуальних напрямів новітнього міжнародного інформаційно-правового регулювання (у сфері IT, Інтернету, штучного інтелекту (AI), Інтернету речей (IoT) тощо), відправні позиції яких базуються на концепції «суспільства майбутнього, орієнтованого на людину» (*Human-centered Future Society, New Human-centered Society*)¹, можна констатувати, що сьогодні вже є передумови для своєрідної інституалізації прав людини.

Ця ідея видається цілком логічною також і з огляду на міжгалузеву інтегративну природу інформаційного права² та очевидність його подальшого розвитку. При цьому шляхи отримання правами людини інформаційно-правової проекції можуть бути різними, зокрема в форматі окремого інституту інформаційних прав людини, або ж як складової інституту інформаційно-правового статусу людини, який, зокрема, безпосередньо включає й інформаційні обов'язки людини.

Утім, виділення цього інституту на стандартних засадах поділу прав людини за сферами життя – на громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні не уявляється можливим через глибоку інтегрованість інформаційних відносин в усі сфери, що вимагає пошуку своєрідних шляхів інституалізації.

У процесі їх осмислення необхідно враховувати, що без відповідного відображення в інформаційному законодавстві виділення інформаційних прав людини як інституту інформаційного права залишатиметься лише на рівні логіки структуризації такої галузі права. Отже можливості і шляхи повної інституалізації інформаційних прав людини (змістової і формальної) визначально залежать від удосконалення інформаційного законодавства, насамперед від його систематизації (що становить окрему досі не вирішену проблему науки і практики) в ході якої, або в межах якої,

¹ G20 Ministerial Statement on Trade and Digital Economy. URL: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2019/june/tradoc_157920.pdf (дата звернення: 22.02.2023).

² Селезньова О.М. Теоретико-методологічні засади інформаційного права України як інтегрованої категорії. 38 с.

можна розглядати і формування інформаційних прав людини як інституту інформаційного законодавства.

Оскільки розвиток інформаційного права зумовлюється і спрямовується розвитком ІТ, убачається, що систематизація інформаційного законодавства можлива тільки на базі розроблення і впровадження нового технологічного підходу до упорядкування законодавства. Така систематизація не буде звичним об'єднанням норм законодавства за принципами кодифікації, інкорпорації чи консолідації, а сама по собі становитиме спеціальну інформаційну (цифрову) технологію. З її допомогою законодавство буде представлено як структурований масив нормативно-правової інформації, в якому численність банкетних і відсильних норм вже не становитиме перепон для систематизації, що створить широкі можливості компонування норм законодавства за різними принципами та дасть змогу автоматично відстежувати ланцюжки зв'язків між окремими нормами. У цій системі інститут інформаційних прав людини зможе набутися своєрідної формалізації як комплексний глибоко інтегрований інститут законодавства.

Наразі, зважаючи на сталість юридичного закріплення системи прав людини, інституалізація інформаційних прав на рівні законодавства представляється можливою влише в формі нового відносно самостійного комплексу прав, принципів, вимог і гарантій, із власним видоутворюючим правом. Такі перспективи сьогодні може мати комплекс «цифрових прав» і право на доступ до Інтернету як найактуальніший прояв інформаційних прав людини, що буде розглянуто далі¹.

Інституалізації інформаційних прав людини як «цифрових прав» врахуватиме і їх найближчі перспективи, які сьогодні найчастіше розглядаються саме як цифрові права або у безпосередньому зв'язку з ними. Йдеться про права, зумовлені «віртуалізацією» суспільної комунікації та виходом на новий рівень проблеми захисту персональних даних, а також забезпеченням безпеки людини в глобальному інформаційному суспільстві, зокрема про «право бути забутим», «право на мобільність даних», «право на інформаційну безпеку», «право на інформаційний суверенітет» тощо.

Зважаючи на невпинну інтенсифікацію суспільних процесів «споживання» інформації, в системі ідей інформаційних прав людини

¹ Див.: Підрозділ 3.1. «Цифровізація» прав людини.

убачається актуальною також потреба в обговоренні «права на якість інформації» – права вільно одержувати необхідну, об'єктивну, своєчасну інформацію про навколишній світ та контролювати достовірність і конфіденційність інформації про себе в інформаційному просторі, що змінить акценти в розумінні права на інформацію з кількісних на якісні.

2.3. Класифікація інформаційних прав людини

Класифікаційний аспект інформаційних прав людини зумовлюється як плюралізмом розуміння самих прав людини та, відповідно, їх видовим розмаїттям, так і варіаціями сприйняття власне інформаційних прав людини як нового утворення, зокрема в системах: прав людини, соціальних цінностей і благ, правових механізмів і засобів, культурних надбань.

З позицій законів логіки, у прагненні пізнати інформаційні права людини як цілісність, наведена у цьому розділі класифікація інформаційних прав людини утворена своєрідним поєднанням синтезу і диференціації, холистичного і мерологічного мислення.

У такій інтерпретації вона стає можливою не менш завдяки тому, що недооцінений нині феномен інформаційних прав має безліч проявів, які вже закріпилися в реальному житті, але наразі практичною юриспруденцією сприймаються розрізнено (ще не сприймаються як цілісність).

Як і права людини в цілому інформаційні права людини теоретично можна розглядати в категоріях прав людини і прав громадянина, прав людини і основоположних свобод. Не вдаючись тут до дискусії щодо їх співвідношення, все ж таки варто зазначити, що виокремлення згаданих категорій багатьма вченими-правниками сьогодні вважається досить умовним або відносним.

Щодо прав людини і громадянина, то в сучасних умовах правового розвитку та міжнародної стандартизації прав людини межа між ними усе більше розмивається. Як зазначає М.І. Козюбра, «в реальному житті зазначений поділ дедалі більше втрачає своє як теоретичне, так і, особливо, практичне значення, оскільки невідчужувані фундаментальні права людини визнаються нині всіма демократичними державами, зокрема

через надання міжнародним актам про права людини статусу складової частини національного правопорядку (законодавства)»¹.

Щодо пояснення співвідношення прав і свобод людини є різні концепції – від розділення до ототожнення. Часто-густо відмінності в тлумаченні цих понять вважають даниною традиціям попередніх століть. Принаймні у випадку з інформаційними правами і свободами, варто погодитися з філософською позицією О.Г. Данільяна та О.П. Дзьобаня про їх діалектичну єдність².

Утім, задля охоплення максимального обсягу поняття «інформаційні права людини», здебільшого абстрактно та з певною долею умовності, можна виокремлювати:

інформаційні права людини (право на недоторканність особистого і сімейного життя, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції);

інформаційні свободи людини (свобода думки і слова, свобода світогляду і віросповідання);

інформаційні права громадянина (право на доступ до інформації органів влади, право знати свої права і обов'язки).

Окрім того, розширенню уявлень про інформаційні перетворення прав людини може сприяти їх аналіз з позицій форми і змісту, тобто виокремлення в класифікаційному аспекті *прав людини інформаційних за змістом* (якими є переважна більшість із згаданих у наведеній в цій статті класифікації) та *інформаційних за формою*.

Звісно, проблема співвідношення змісту і форми, зумовлює необхідність діалектичного мислення та різних ступенів абстрагування, що заглиблює здебільшого в філософські роздуми. Але, водночас, такий ракурс дає змогу осягнути межі інформаційної залежності прав людини в цілому та, можливо, виявляти перспективні тенденції змін у їх сприйнятті та забезпеченні. Тому тут не пропонується права з ознаками «інформаційності за формою» однозначно позиціонувати власне як інформаційні права людини, оскільки зміст певного права може породжувати різні форми,

¹ Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 58.

² Данільян О.Г., Дзьобань О.П. Діалектична єдність інформаційних прав та інформаційної свободи: до усвідомлення. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 1(32). С. 5–15.

серед яких далеко не всі інформаційні. Проте у деяких прав людини, особливо в умовах інформаційного суспільства, інформаційні форми домінуватимуть, що з точки зору забезпечення і реалізації буде наближувати їх до інформаційних прав за змістом. Як права з домінуючими ознаками інформаційних форм пропонується розглядати зокрема: право на недоторканість ділової репутації; право на індивідуальність; право на свободу літературної, художньої, наукової творчості; право на свободу вираження поглядів і переконань; право на ім'я, право на звернення. Тому ці права згадувалися раніше як елементи комплексу інформаційних прав і будуть використані у подальшій класифікації.

Одним із визнаних критеріїв розподілу прав людини є концепція поколінь. Аналізуючи загальноновизнані права людини з огляду на предмет їх інформаційного змісту, а також наявності певних інформаційних компонентів у їх сучасній деталізації (як похідних прав), зокрема можна розглядати:

право на свободу думки, совісті і релігії, право на ім'я, право на таємницю особистого життя, право на таємницю кореспонденції – як *самостійні інформаційні права людини першого покоління*;

право на недоторканність ділової репутації, право на індивідуальність – як *інформаційні права людини другого покоління* (у цьому разі вони є похідними від права на працю та розвиток особистості);

право на інформаційну безпеку і на вільний інформаційний простір (самостійні), або ж право на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту (похідні від права на безпечне життя та довкілля) – як *інформаційні права людини третього покоління*¹.

Аналогічним чином інформаційні права людини можуть бути інтерпретовані і крізь призму підходу, властивого документам ООН, який став звичним для світової юридичної практики та багатьох національних правових систем, зокрема української, тобто в межах груп *громадянських (особистих), політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних прав людини*. Приміром, право на доступ до публічної інформації

¹ Тихомиров О.О. Інформаційні права людини: генераційний підхід. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави* : зб. матер. наук.-практ. конф., (Київ, 19 берез. 2015 р.) : у 2 ч. Київ : Наук-вид. відділ НА СБ України, 2015. Ч. 1. С. 158–162.

буде належати до політичних, право на інформацію про стан свого здоров'я – до соціальних, а право на недоторканність ділової репутації – до економічних прав.

Залежно від особливостей державного забезпечення інформаційні права людини можуть бути поділені на *негативні* і *позитивні*. Негативні ґрунтуються на невтручанні держави, зокрема це право на таємницю особистого життя, право на свободу думки і слова, право на свободу літературної, художньої, наукової творчості. Позитивні забезпечуються цілеспрямованою державною діяльністю – це право на звернення, право на доступ до публічної інформації, право на достовірну інформацію про стан довкілля тощо. До позитивних інформаційних прав необхідно відносити також права третього покоління, здійснення яких можливо тільки за умов консолідації держави та інститутів інформаційного суспільства. Такими, зокрема, є право на рівний доступ до інформаційних технологій, або ж право на безпечний інформаційний простір, особливо коли йдеться про його національний сегмент.

За способом (характером) здійснення доцільно виділяти *активні* і *пасивні інформаційні права людини*. Активні передбачають дієвість суб'єктів під час їх використання, а пасивні – дотримання певних меж індивідуального інформаційного простору людини, що здебільшого має концепцію конфіденційності чи таємниці. Нерідко активні і пасивні інформаційні права утворюють певні «антагоністичні» пари: право на самовираження або індивідуальність та право на таємницю особистого життя; право на інформацію про стан свого здоров'я та право на таємницю про стан свого здоров'я.

Також за аналогією з правами людини, залежно від суб'єктів прав можна виділяти *індивідуальні* і *колективні інформаційні права*. Колективні права є такими, що вимагають солідарних дій певного кола суб'єктів (носіїв права) – народу, нації, людства і в «поколінневій» концепції належать до третього покоління прав людини. Існування колективних прав подекуди ставиться під сумнів, але саме ці права є «індикатором» найбільш важливих актуальних потреб у певних благах як окремих суспільств, так і людства в цілому та виступають гарантією реалізації інших прав людини (першого і другого покоління). Як права вони визначаються здебільшого на рівні концепцій і декларацій. Такими є право на інформаційну безпеку, на безпечний інформаційний простір, зокрема кіберпростір.

Безпосередні вказівки з приводу цих благ і їх солідарного забезпечення дедалі частіше з'являються і в науці, і в практиці. Приміром, О.М. Солодка, аналізуючи перспективи удосконалення інформаційної безпеки України, зазначає про «відсутність ефективних механізмів залучення громадськості та приватного сектору України до протидії негативним інформаційним впливам, міжнародної співпраці у цій сфері»¹. А Стратегія кібербезпеки України 2021 року серед завдань визначає «врегулювання на законодавчому рівні питання щодо всебічного залучення приватного сектору та громадянського суспільства до здійснення заходів зі стримування деструктивної діяльності в кіберпросторі»².

Водночас прикладом більш глибокої юридикації та визнання колективних інформаційних прав може бути право на вільний доступ до інформації про стан довкілля (на достовірну інформацію про стан довкілля). Будучи складовою екологічних прав людини, або ж компонентом «права людства на здорове довкілля», воно набуло визначення в ключових документах ООН щодо безпеки довкілля – Декларації з довкілля і розвитку (Декларація Ріо), Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція), та на рівні національних законодавств, зокрема українського (ст. 50 Конституції України)³.

Очевидно, що як своєрідний вияв прав людини в інформаційній сфері життєдіяльності людства інформаційні права можуть бути класифіковані і за всіма іншими можливими (традиційними і не тільки) критеріями видового розмаїття прав людини.

Зважаючи на новітність інформаційних прав людини, далі варто зупинитися на розподілі їх на види за критерієм юридичної визначеності. Загалом у цьому та суміжних ракурсах може йтися про визначені і невизначені, визнані і невизнані, усталені і неусталені інформаційні права людини, межі між якими будуть досить розпливчастими. Тому доцільно

¹ Солодка О.М. Пріоритети удосконалення інформаційної безпеки України. *Інформація і право*. 2015. № 3(15). С. 38.

² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 26.08.2021 № 447/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021> (дата звернення: 02.02.2023).

³ Іванків І. Права людства: монографія. Київ: Ваіре, 2020. С. 71–74.

скористатися саме критерієм формальної визначеності, тобто закріпленості у правових актах різного рівня – міжнародного регіонального, загальноновизнаних міжнародних стандартів, а також національного права, які їх імплементують, розкривають, деталізують.

Так, *юридично визначеним* є право на таємницю кореспонденції (ст. 12 Загальної декларації прав людини, ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 31 Конституції України, ст. 306 Цивільного кодексу України), а *юридично невизначеними* – право на інформаційну безпеку, право на вільний і доступний інформаційний простір, право на доступ до інформаційних мереж та електронних послуг, право на інформаційний суверенітет, право на якісну загальнодоступну інформацію.

При цьому юридично невизначені інформаційні права можуть бути як суто концептуальними (про що буде йтися далі), як-от право на інформаційну безпеку, так і такими, що перебувають на певному етапі своєї юридичної формалізації. Зокрема, право бути забутим порівняно недавно було активно обговорюваним як перспектива, але з прийняттям GDPR набуло цілком конкретного юридичного закріплення. Іншим прикладом можуть бути право на «доступність нових ІТ і використання без дискримінації» та право на «свободу комунікації», які наразі тільки своерідно окреслені Європейським парламентом в контексті проблем забезпечення прав людини та верховенства права в інформаційному суспільстві¹.

За змістом серед інформаційних прав людини важливо виділяти *концептуальні (абстрактні)* – які виконують ціннісно-орієнтаційну роль в інформаційному суспільстві (свобода інформації, право на інформацію, право на рівний доступ до інформаційних технологій) та *конкретні*, що являють собою достатньо чітко юридично визначені інформаційні можливості в певних правовідносинах (право на ім'я, на доступ до публічної інформації, на звернення, на інформацію про стан свого здоров'я тощо).

Так, право на інформацію у версії Закону України «Про інформацію» подається як спектр можливостей «кожного», тобто має абстрактний характер та відображає концептуальну ідею (принцип) інформаційної свободи з безліччю припустимих в демократичному суспільстві обмежень,

¹ Declaration on Human Rights and the Rule of Law in the Information Society. May, 13, 2005. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805da1a0 (дата звернення: 04.02.2023).

що далі логічно деталізується в різних моделях правовідносин та відповідних суб'єктивних правах, які вже будуть конкретними.

За своїм функціональним призначенням інформаційні права людини можна поділяти на *фундаментальні* – засадничого значення та *інструментальні*, виникнення яких є реакцією на новітні соціальні потреби й проблеми забезпечення прав людини в інформаційній сфері. Визначення і дотримання інструментальних прав виступає своєрідним механізмом гарантування, захисту, реалізації прав людини в інформаційну добу, або ж своєрідним засобом забезпечення безпеки кожної людини і людства в цілому.

Розрізнення інформаційних прав за цим критерієм є важливим для їх осмислення, але здебільшого відносним. Одне й те саме право у фокусах різних систем – прав людини, соціальних цінностей, пріоритетів майбутнього, юридичних механізмів, засобів безпеки тощо може мати як фундаментальне, так і інструментальне значення.

Так, власну інформаційну природу має одне із загально визнаних прав людини – право на свободу вираження поглядів і переконань. Воно являє собою інформаційну свободу людини, яка є невід'ємною властивістю гідного життя в будь-якому суспільстві, особливо в інформаційному. Тобто це право є фундаментальним і в системі прав людини, і в системі цінностей інформаційного суспільства.

Або, право на інформаційну безпеку, на вільний інформаційний простір, на рівний доступ до ІТ – як концептуальні права третього покоління утворюють певний ціннісний, світоглядний і правовий базис майбутнього людства, а тому, навіть не будучи фундаментальними в традиційному значенні прав людини, у функціональному аспекті для інформаційного суспільства вони є фундаментальними. Водночас, згідно з загальною ідеєю прав людини третього покоління, ці права відносно прав людини першого і другого покоління, а також більш загальних прав третього покоління (права на мир, права на розвиток), можна розглядати як інструментальні.

Іншим аспектом інструментальних інформаційних прав є їх забезпечувальний характер у безпосередньому взаємозв'язку «фундаментальні права – інструментальні права», що відповідає також співвідношенню «ціле – частка». При цьому акцент власне на інформаційності фундаментального права не є обов'язковим. Приміром, дотримання права на повагу

до особистого життя (право на приватність), сьогодні неможливе без його новітніх компонентів – «інструментальних інформаційних прав», що забезпечують приватність людини в процесі автоматизованої обробки персональних даних (право на доступ до свої даних, право бути забутим, право на обмеження обробки даних тощо) і які вже набули юридичної деталізації у GDPR¹. Виділення фундаментальних/інструментальних прав у згаданому аспекті буде збігатися з іншим можливим критерієм класифікації – місцем у структурі системи прав людини, якому відповідають *первинні (основні) і похідні (складові, компоненти) інформаційні права*.

Характер інструментальних прав мають також право на таємницю донорства (ст. 290 Цивільного кодексу України), право на інформацію та таємницю про стан свого здоров'я (ст. 285, ст. 286 Цивільного кодексу України), право на спростування недостовірної інформації про себе (ст. 32 Конституції України, ст. 277 Цивільного кодексу України), права на інформацію в процесі розгляду своєї судової справи (ст. 8 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 27 Кримінального процесуального кодексу України, ст. 11 Кодексу адміністративного судочинства України). Останнє можна додатково ідентифікувати серед групи *процесуальних інформаційних прав*.

В інструментальний ракурс також укладаються й специфічні категорії прав людини, на яких ставляться акценти у зв'язку з розвитком ІТ та Інтернету в різних форматах: «е-права людини» (*e-Human Rights*), Інтернет права (*Internet Rights*), «цифрові права» (*Digital Rights*), «кіберправа» (*Cyber-rights*) тощо. Вони здебільшого не є абсолютно новими для системи прав людини, але виділення та обговорення зазначених категорій прав підкреслює потреби та основні напрями забезпечення прав людини у так званому «онлайновому» світі. Або ж вважають, що ці права є продовженням прав людини в епоху Інтернету (право на рівний доступ до Інтернету; свобода слова, інформації та спілкування; право на анонімність; право на конфіденційність і захист даних тощо).

Запропоновані види інформаційних прав людини не є чимось сталим і тим більше наведений їх перелік не претендує на вичерпність.

¹ General Data Protection Regulation. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016. URL: <https://gdpr.eu/tag/gdpr/> (дата звернення: 12.02.2023).

Будь-які класифікаційні чи типологічні варіації повинні сприйматися як вклад у різноманіття розуміння прав людини, у даному разі – крізь призму інформаційних прав людини як проекції проблем забезпечення прав людини в площині інформатизації, інформаційного суспільства, але на незмінних гуманістичних людиноцентристських засадах.

2.4. Інформаційні обов'язки людини

2.4.1. Засади доктринальної інтерпретації інформаційних обов'язків людини

Дискусія щодо обов'язків людини ведеться стільки ж, стільки права людини обговорюються як універсальні моральні претензії для всього людства, незалежні від культур і традицій. Утім, міжнародні документи, що містять загальноновизнані стандарти прав людини (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенція про права і свободи людини і громадянина), сформовані переважно західною ліберальною доктриною, не зосереджуються на обов'язках у рівній мірі з правами. Це зумовлено історичними особливостями становлення ідеї і практики прав людини передусім як еталону гідності й свободи кожного у взаєминах з державою. Задля уникнення розмивання цього фокусу, і на відміну від зобов'язань держави щодо прав людини, обов'язки людини згадуються абстрактно – здебільшого як необхідність поважати і не порушувати права інших.

Так, ст.1 Загальної декларації прав людини проголошує, що всі люди «...наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства», а ст. 29 – «1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи. 2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві»¹.

¹ Загальна декларація прав людини : міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 14.02.2023).

Подібні формулювання, наголошують на рівності всіх у правах і свободах та необхідності балансу між правами та інтересами людей в суспільстві, але не наділені конкретним змістом саме як обов'язки юридичні. Тобто відбувається представлення обов'язків людини здебільшого як принципу або морального еталону, при цьому акцент на юридичному взаємозв'язку кожного конкретного права та відповідного обов'язку чи відповідальності людини у значній мірі втрачається.

Хоча ідея відповідальності та певної диференціації обов'язків людини не була чітко виражена в документах ООН про права людини, усе ж таки вона є частиною традицій багатьох країн світу. Декларації з прав людини Організації американських держав¹, Африканська (Банжувльська) хартія прав людини та народів² містять окремі розділи присвячені обов'язкам людини.

Зокрема, Американська декларація прав і обов'язків людини проголошує, що «...виконання обов'язків кожною людиною є необхідною умовою прав усіх», а «права та обов'язки взаємопов'язані в кожній суспільно-політичній діяльності людини», «у той час як права звеличують індивідуальну свободу, обов'язки виражають гідність цієї свободи»³. Декларація прав людини Асоціації держав Південно-Східної Азії серед принципів визначає, що «користування правами людини та основними свободами має бути збалансовано з виконанням відповідних обов'язків, оскільки кожна особа має обов'язки перед усіма іншими особами, спільнотою та суспільством, де вона живе»⁴.

У час створення Загальної декларації прав людини Рене Кассін (*Rene Cassin*), будучи представником Франції у Редакційному комітеті, серед своїх пропозицій відомих як «Cassin's Draft» пропонував статтю такого змісту: «Кожна людина несе перед суспільством фундаментальні обов'язки, якими

¹ American Declaration of the Rights and Duties of Man. URL: <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic2.american%20declaration.htm> (дата звернення: 02.02.2023) ; American Convention on Human Rights «Pact of San Jose, Costa Rica» (B-32). URL: https://www.oas.org/dil/access_to_information_American_Convention_on_Human_Rights.pdf (дата звернення: 16.02.2023).

² African (Banjul) Charter on Human and Peoples' Rights. 27 June 1981. URL: <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49> (дата звернення: 17.02.2023).

³ American Declaration of the Rights and Duties of Man. URL: <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic2.american%20declaration.htm> (дата звернення: 02.02.2023).

⁴ ASEAN Human Rights Declaration. November 19, 2012. URL: <https://asean.org/asean-human-rights-declaration/> (дата звернення: 16.02.2023).

е: підпорядкування закону, здійснення корисної діяльності, прийняття титарів і жертв, необхідних для загального блага людства»¹.

Дисбаланс між правами і обов'язками у загальновизнаній концепції прав людини постійно привертає увагу і сучасних філософів, особливо представників азіатських культур, в яких усвідомлення людиною своєї відповідальності перед собою, суспільством, сім'єю належить до глибинних моральних основ.

Зокрема, Джеремі Кі (*Jeremy Kee*) досить категорично припускає, що термін «людські зобов'язання» вживається нечасто через те, що його філософська основа багатьом не відома, а деякі її навіть зневажають².

Аштугош Кумар Сінгх (*Ashutosh Kumar Singh*), обов'язок людини пов'язує з «вищою метою», а основу будь якого суспільства вбачає у «...виконанні цього таємничого і священного обов'язку, який ми відчуваємо одне до одного»³.

Шаші Мотилал (*Shashi Motilal*) обґрунтовує «міжнародний кодекс поведінки людини» як втілення «єдиної системи морального кодексу», можливість чого зумовлюється тим, що «основні світові етичні та релігійні системи часто допускають хоча б мінімалістичне уявлення про зобов'язання в тій чи іншій формі». «У той же час та сама концепція людського морального обов'язку, що випливає з величезного та різноманітного фундаментального фону різних метафізичних, етичних і релігійних систем мислення, знаходить своє вираження в різноманітних культурних практиках, створюючи місце для різноманітності багатовимірних систем вірувань у світовому співтоваристві»⁴.

Як видно, навіть східна філософія, яка підтримує і розвиває ідею універсального морального обов'язку людини, виходить здебільшого з культурної поліваріантності розуміння його основ і форм існування.

¹ Suggestions Submitted by the Representative of France for Articles of the International Declaration of Human Rights, the "Cassin Draft", Art. 3, in *A WORLD MADE NEW*, Mary Ann Glendon 74 (2001).

² Kee J. On Freedom, the Law, and Human Obligations. URL: <https://theimaginativeconservative.org/2014/07/freedom-rule-of-law-human-obligations.html> (дата звернення: 02.02.2023).

³ Singh A.K. Universal Declaration of Human Responsibilities: A Distant Dream in 21st Century. *Pen Acclaims*. Volume 9, April 2020.

⁴ Motilal S. 'Human Moral Obligations, Dharma, and Human Rights', in Ashwani Peetush, and Jay Drydyk (eds), *Human Rights: India and the West* (Delhi, 2015; online edn, Oxford Academic, 18 June 2015).

Тому, з раціональних позицій загальної юриспруденції, можливість формування на міжнародному рівні обов'язків людини в формі самостійного морального мінімуму наразі виглядає малоімовірною. Однак конкретизація обов'язків людини, які кореспондуються загальновизнаними правами та відображають етику їх використання, видається має юридичний сенс, хоча і не буде безспірною.

Для підтримання і зміцнення етичних основ Загальної декларації прав людини Радою взаємодії (*InterAction Council*) у 1997 році було запропоновано проект «Загальної декларації обов'язків людини»¹. Зміст цього документу орієнтує на те, що обов'язки людини не обмежуються внутрішнім переконанням поваги до прав інших, а майже кожне право людини за своєю природою пов'язане з перспективною відповідальністю людини та її обов'язком, який забезпечує можливості реалізації цього права всіма у суспільстві.

Ідея «Загальної декларація обов'язків людини» ґрунтувалася на основі «золотого правила» – «чини з іншими так, як би ти хотів, щоб вони чинили з тобою», зокрема «...якщо ми маємо право на свободу думки, совісті та релігії, ми також зобов'язані поважати думки чи релігійні принципи інших; ...якщо ми маємо право на освіту, ми зобов'язані вчитися стільки, скільки дозволяють наші здібності, і, де можливо, ділитися своїми знаннями та досвідом з іншими...»².

Згадані пропозиції Ради взаємодії не знайшли безпосередньої офіційної підтримки, проте вони продемонстрували, що обов'язки людини здатні мати цілком юридичні рамки не тільки в нормах національних законів, які визначають конкретні правовідносини, а й на рівні загальних декларацій, зокрема як:

- 1) необхідної активної поведінки, зумовленої відповідальністю перед суспільством, в якому людина живе і користується своїми правами;
- 2) обмежень прав людини у цілях балансу прав та інтересів і конкретних заборон (наприклад, поширення соціально-шкідливої інформації, пропаганди війни тощо) як пасивних складових обов'язку.

¹ A Universal Declaration of Human Responsibilities. URL: <https://www.interactioncouncil.org/publications/universal-declaration-human-responsibilities> (дата звернення: 12.02.2023).

² Sánchez O.A. Some Contributions to a Universal Declaration of Human Obligations. URL: <https://www.interactioncouncil.org/publications/some-contributions-universal-declaration-human-obligations> (дата звернення: 08.02.2023).

Отже, якщо припустити, що юридична формула «немає прав без обов'язків», так само застосовна і у сфері прав людини, то можна стверджувати, що просування прав людини не буде можливим не тільки без виконання зобов'язань держави щодо них, а й без відповідальності людини як носія прав перед собою, іншими людьми, суспільством. Цю відповідальність можна структурувати через комплекс обов'язків: моральних і юридичних, активних і пасивних, перспективних і ретроспективних щодо змісту і юридичних форм яких постійно ведеться дискусія.

Більшою мірою можна говорити про юридичну сформованість обов'язків людини як громадянина певної держави, позаяк їх перелік із достатньо чітким змістом встановлюється національними конституціями. Але в сучасних демократичних державах конституційні обов'язки громадянина, як і конституційні права, в основному є національною інтерпретацією космополітичних ідеалів участі людини в суспільному і державному житті. Тому вони так само могли б бути інтерпретовані на загальному рівні прав людини, наприклад, обов'язок захищати свою державу, сплачувати податки, слідувати вимогам законів своєї держави, або не заподіювати шкоду природі. Але, як вже зазначалося, міжнародним стандартам прав людини, сформованим під домінуючим впливом західної ліберальної доктрини, подібні акценти не притаманні.

Сам факт наявності обов'язків людини як громадянина певної держави в фокусі її конституційних актів свідчить про те, що не тільки права, а й конкретні обов'язки людини мають фундаментальне значення для правової системи та потребують відповідної інституалізації, тобто переходу обов'язку з моральної площини в юридичну. На відміну від конституційних прав людини, які є безпосереднім втіленням визнаних універсальних вимог справедливості, конституційний зміст обов'язків людини значно в більшій мірі детермінується національною культурою, свідомістю, традиціями, релігією та іншими засадами певного суспільства. У результаті сучасний стан національного закріплення прав і обов'язків людини демонструє уніфікацію конституційних прав людини, та, водночас, певне розмаїття в конституційних обов'язках. Це не стільки зумовлено плюралізмом змісту конституційних обов'язків в різних країнах, скільки є слідством того, що «універсальні моральні обов'язки людини» як елемент глобальної справедливості (якщо такі можуть бути) наразі не конкретизовані в міжнародних правових стандартах у такому ж концепті як і загальновизнані права.

Утім етична цінність обов'язків людини не залежить від їх безпосередньої легалізації, позаяк вони залишаються частиною морального базису системи прав людини та невід'ємним елементом соціальної справедливості – тією зв'язковою ланкою, яка робить можливим сталий розвиток суспільства в умовах домінування «індивідуалістичної» концепції прав людини. І тут варто підтримати критиків західної ліберальної доктрини (S. Motilal¹), які підкреслюють, що в умовах уніфікації прав, саме моральні обов'язки людини в певному соціокультурному середовищі, а також те як вони виконуються, роблять людину і суспільство таким якими вони є.

Якщо відхилитися від суто юридичного контексту та звернутися до сучасного бачення перспектив людства в цілому то стає зрозумілим, що модель розвитку ґрунтується не тільки на правозахисному підході. Сподівання покладаються на суспільно-корисну активність, яка вимагає поєднання зусиль держави, приватного сектору і громадянського суспільства, відповідальності людей перед собою, іншими й людством, мотивації до дій на благо суспільства і майбутніх поколінь.

Відповідно до Цілей сталого розвитку, задекларованих ООН, «діти, молоді жінки та чоловіки є критично важливими чинниками змін і знайдуть у нових Цілях платформу для того, щоб спрямувати свої безмежні здібності до активності на створення кращого світу»².

Тому, космополітизм і народжена ним концепція прав людини мають значні перспективи для подальшого осмислення та критики на предмет їх ролі як загального морального еталону (S. Motilal³, M. Trajkovic⁴, Jones⁵,

¹ Motilal S. Human Rights, Human Moral Obligations and Moral Cosmopolitanism. URL: https://www.geisteswissenschaften.fu-berlin.de/v/dchan/termine/shashi-motilal_human-rights1.pdf (дата звернення: 22.02.2023).

² Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. General Assembly. A/RES/70/1. 21 October 2015. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda> (дата звернення: 19.02.2023).

³ Motilal S. Human Rights, Human Moral Obligations and Moral Cosmopolitanism. URL: https://www.geisteswissenschaften.fu-berlin.de/v/dchan/termine/shashi-motilal_human-rights1.pdf (дата звернення: 22.02.2023).

⁴ Trajkovic M. Moral values as the binding force of the human rights. *Annals Fac. L. Belgrade Int'l Ed.*, 127.

⁵ Jones C. Human rights and moral cosmopolitanism. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 13(1), 115–135 ; Idem. 'Basic Human Rights: The Moral Minimum' *Global Justice: Defending Cosmopolitanism* (Oxford, 2001; online edn, Oxford Academic, 3 Oct. 2011).

J.M. Alexander¹) чи етичної основи розвитку людства (S. Anderson-Gold², J. Raz³).

У зв'язку з цим пропонується спиратися на твердження про те, що подальша конструктивна роль сучасної системи прав людини можлива тільки за умови глибокого усвідомлення її морального базису, який можна представити у вигляді комплексу універсальних моральних прав і обов'язків людини як відповідального члена світового суспільства. В цій системі кожне універсальне моральне право людини, набуваючи юридичного визнання, не втрачає функціонального зв'язку з кореспондованим їм моральним обов'язком чи сукупністю обов'язків, які можуть і не мати безпосередньої юридичної інституалізації на міжнародному або конституційному рівні.

Відсутність універсальної формули легалізації обов'язків людини (тобто їх стандартизації аналогічно правам) не варто безпеліційно вважати вадою західної ліберальної доктрини прав людини. Завдяки власному розумінню моральних обов'язків, формату і обсягам їх закріплення в національному праві, шляхи утвердження спільних цінностей прав людини для кожного унікального суспільства в деякій мірі будуть своєрідними, що на тлі уніфікації ключових правових ідеалів сприяє збереженню культурного і правового розмаїття у світі.

Отже утвердження будь-якого універсального права людини, виходячи з іманентності зв'язку «право – обов'язок», завжди зумовлюється відповідними зобов'язаннями держави та обов'язками і відповідальністю самих людей: людина має право на гідність – реально це можна втілити тільки в суспільстві де люди поважають гідність один одного, а держава всіма наданими їй законними засобами сприяє забезпеченню такої злагоди.

Наведена філософія наштовкує на думку про те, що, не зважаючи на домінування «індивідуалістичного» представлення прав людини в західній ліберальній доктрині, колективізм притаманний їм від природи, оскільки існування прав людини поза межами соціального середовища втрачає сенс. У даному разі колективізм означає, що успішне просування прав

¹ Alexander J.M. Capabilities, human rights and moral pluralism. *The International Journal of Human Rights*, 8(4), 451–469.

² *Cosmopolitanism and Human Rights*. By Sharon Anderson-Gold. Cardiff: University of Wales Press, 2001. Pp. ix, 166.

³ Raz J. Human Rights Without Foundations (March 2007). *Oxford Legal Studies Research Paper No. 14/2007*.

людини визначається не стільки претензіями щодо самих прав, скільки поведінкою кожної людини щодо інших, заснованій на повазі (внутрішньому обов'язку поважати), і, що важливо, активними діями по створенню соціального середовища, яке сприяє правам кожної людини, особистому зростанню і розвитку всього суспільства.

2.4.2. Інформаційні обов'язки людини в міжнародних деклараціях з прав людини

Контент-аналіз ключових міжнародних документів з прав людини показує, що інформаційні обов'язки в різних формах і з різним рівнем конкретизації уміщуються в їхніх текстах. Це дає змогу інтерпретувати і обговорювати інформаційні обов'язки на загальному рівні прав людини, принаймні в ракурсі теоретичного осмислення.

З метою демонстрації того, що такі обов'язки не тільки існують в юридичній формі, а й мають траєкторію розвитку, доцільно розглянути, по-перше, загальні і регіональні декларативні акти з прав людини, по-друге, «спеціальні», виникнення яких безпосередньо зумовлено інформаційними трансформаціями.

1. У Міжнародній хартії та регіональних деклараціях (американських, європейських, африканських, арабських, азіатських) прав людини¹ текстуальне вираження інформаційних обов'язків людини можна віднайти в межах:

1) безпосереднього наголосу, хоча і в максимально абстрактному вигляді, на наявності у права на свободу вираження поглядів, зокрема права на інформацію, кореспондованих обов'язків та відповідальності людини;

2) етичних основ використання права на свободу вираження поглядів (права на інформацію) у формі:

– дотримання обмежень цих прав, встановлених законом та необхідних і припустимих в демократичному суспільстві;

– заборони пропаганди війни, насильства, національної, расової чи релігійної ненависті;

3) вимог щодо обов'язковості отримання початкової освіти.

¹ Див.: Додаток Б. Інформаційні обов'язки в міжнародних домовленостях з прав людини.

Наприклад, у ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права наголошується, що користування правом на свободу вираження поглядів «...накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність»¹. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, декларуючи свободу вираження поглядів (ст. 10), встановлює його етичні рамки – «здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки...»². Право на освіту за своїм змістом має спрямування на підвищення поваги до прав людини та сприяння взаєморозумінню й злагоді в суспільстві, між етнічними групами, народами. Тому необхідних умов рівного доступу до освіти Загальна декларація прав людини встановлює вимогу, що «початкова освіта повинна бути обов'язковою» (ст. 26)³.

2. Міжнародні домовленості спеціального характеру⁴, які в системі прав людини можна називати новітніми, втілюють процеси еволюційного формування правових засад глобального інформаційного суспільства. Основними з них сьогодні є Декларація про права людини та верховенство права в інформаційному суспільстві⁵ (РЄ, 2005 рік), Резолюція щодо заохочення, захисту та реалізації прав людини в Інтернеті⁶

¹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнародний документ. Прийнято Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 22.02.2023).

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 21.02.2023).

³ Загальна декларація прав людини : міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 14.02.2023).

⁴ Див.: Додаток Б. Інформаційні обов'язки в міжнародних домовленостях з прав людини.

⁵ Declaration of the Committee of Ministers on human rights and the rule of law in the Information Society. CM(2005)56. URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Public_participation_internet_governance/Declaration-Information-Society/011_Declaration-Final%20text_en.asp (дата звернення: 20.02.2023).

⁶ The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet. UN. General Assembly Resolution A/HRC/RES/32/13 URL: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=a/hrc/res/32/13 (дата звернення: 02.02.2023).

(ООН, 2016 рік), Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття¹ (РЕ, 2022 рік).

У цих документах так само на декларативному рівні визначаються ключові акценти у правах людини, зумовлені стрибком ІТ, цифровізацією, проблемами і ризиками привнесеними в життя людини інформатизацією.

Як продовження ідей ліберальної доктрини прав людини в контексті інформаційного вектору розвитку людства пропонуються й нові права (право на доступ до Інтернету, право на захист персональних даних, право на забуття тощо), які вже претендують на статус прав людини.

Водночас, помітно й новий контекст (інформаційний, технологічний) обов'язків, кореспондованих правом на вираження поглядів (правом на інформацію), а саме конкретизацію меж цього права через заборону незаконного (шкідливого) контенту, дезінформації, маніпулювання, залякування. В епоху свободи інформації ці вимоги стосуються всіх агентів інформаційного простору – людей, організацій приватного сектору, держави, міжнародних суб'єктів.

Наприклад, визнаючи необхідним право кожного на доступ до надійного, різноманітного та багатомовного онлайн-середовища, держави – сторони Європейської декларації про цифрові права та принципи цифрового десятиліття зобов'язуються «вживати заходів для боротьби з усіма формами незаконного контенту пропорційно шкоді, яку вони можуть заподіяти, і з повною повагою до права на свободу вираження поглядів та інформації, і без встановлення будь-яких загальних зобов'язань щодо моніторингу»². Очевидно, що в правовому полі подібні заходи передбачатимуть встановлення певних заборон (як вияв негативних інформаційних обов'язків) щодо поширення інформації в Інтернеті.

2.4.3. Концепт «інформаційні обов'язки людини»

Дослідження інформаційних прав людини є порівняно молодими і тільки набувають популярності на теренах юридичної науки. Тому й інформаційні обов'язки людини важко назвати сформованим об'єктом наукового

¹ European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade. Brussels, 26.1.2022 COM(2022) 28 final. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/declaration-european-digital-rights-and-principles#Declaration> (дата звернення: 22.02.2023).

² Там само.

інтересу, що також є наслідком впливу ліберальної доктрини прав людини, яка традиційно не зосереджується на конкретних обов'язках людини.

Наразі, в роботах європейських авторів «інформаційний обов'язок» досліджується здебільшого як обов'язок певної особи щодо інформування інших осіб, зокрема у сфері прав споживачів, медицині, комерції, захисту даних (M. Donnelly, F. White¹, A. Janssen, J. Howells², F.G. Wilman³, J.A. Wijesuriya, D. Walker⁴). Загалом у такому ракурсі зосередження відбувається на змісті обов'язку і його значенні як елементу забезпечення різних правовідносин (прагматичний інструментальний підхід), предмет яких часто-густо не належить до інформаційної сфери.

Українські дослідники приділяють увагу інформаційним обов'язкам переважно в структурному аспекті розгляду «інформаційно-правового статусу» різних суб'єктів (О.О. Золотар⁵, М.Ю. Кузнецова⁶, І.П. Кушнір⁷, О.В. Харенко⁸). Щодо людини як правило це відбувається на основі суто конституційно-правової інтерпретації обов'язку та не заглиблюючись в іманентні зв'язки прав і обов'язків людини, їх моральні й соціокультурні виміри.

Інформаційний обов'язок як необхідна поведінка саме людини, що виходить із системи її інформаційних прав, має ширший характер

¹ Donnelly M., White F. Digital content and consumer protection: An empirical study of supplier compliance with consumer information obligations. *Computer Law & Security Review*. Volume 35. Issue 6. November 2019. URL: <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2019.105343> (дата звернення: 22.02.2023).

² Janssen A., Howells G. Information rights and obligations: a challenge for party autonomy and transactional fairness. Routledge. 2016. P. 1–2.

³ Wilman F.G. Two emerging principles of EU internet law: A comparative analysis of the prohibitions of general data retention and general monitoring obligations. *Computer Law & Security Review*. Volume 46. September 2022. 105728. URL: <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2022.105728> (дата звернення: 22.02.2023).

⁴ Wijesuriya J.A., Walker D. Duty of candour: a statutory obligation or just the right thing to do?. *BJA: British Journal of Anaesthesia*. 2017. 119(2), 175–178.

⁵ Золотар О.О. Правовий статус людини в інформаційному суспільстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. №1. 2018. С. 84–87.

⁶ Кузнецова М.Ю. Інформаційно-правовий статус: поняття, ознаки, структура. *Науковий вісник Державного херсонського університету*. Серія: юридичні науки. 2018. Вип. 2. Т. 1. С. 165–168.

⁷ Кушнір І.П. Інформаційно-правовий статус Державної прикордонної служби України. *Приватне та публічне право*. 2018. № 4. С. 50–53.

⁸ Харенко О.В. Інформаційно-правовий статус друкованих засобів масової інформації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2018. № 16(1). С. 82–86.

і спрямованість та виконує більш масштабну роль. Сьогодні систему тих обов'язків, що вже набули юридичного виразу, необхідно відносити до механізму реалізації та гарантування інформаційних прав людини як загальносуспільного орієнтиру в інформаційному суспільстві з пріоритетним завданням – створити рівні можливості реалізації інформаційних прав кожним в певному соціокультурному середовищі. Інші – претендують на поступове визнання їх як моральних, етичних ідеалів соціально-корисної поведінки людини в інформаційному суспільстві.

Продемонстрована вище присутність у міжнародних стандартах прав людини положень, які за певними ознаками можуть бути представлені як інформаційні обов'язки людини, підтверджує існування цієї групи обов'язків, а також робить можливою принаймні теоретичну дискусію щодо їх змісту та ролі в системі прав людини. Пошук подальшої нормативної аргументації і деталізації інформаційних обов'язків людини відбуватиметься на рівні більш конкретизованих правових актів національних законодавств.

Наявні формати текстуального закріплення – абстрактного чи конкретизованого, безпосереднього чи опосередкованого – вказують на різний ступінь юридичного значення регламентації тих варіантів поведінки, які пропонується розуміти як інформаційні обов'язки. Спектр їхніх функцій простирається від загальних декларацій, які фіксують ціннісне визнання, до конкретних вимог, що на різних рівнях законодавства створюють юридичні кордони інформаційних прав (інструментальна роль), сприяючи рівності й справедливості їх реалізації всіма в суспільстві.

У науковому дискурсі про юридичний обов'язок загальновідомі декілька підходів до сприйняття його сутності – зокрема через категорії «належного», «необхідного», іноді «можливого».

Українські учені, коли йдеться про конституційний обов'язок людини і громадянина, здебільшого схиляються до розуміння його виходячи передусім з вимог правової визначеності і гарантованості виконання відповідними юридичними засобами. Тоді в обов'язку серед сутнісного превалує «правова необхідність». Наприклад, конституційний обов'язок – це «матеріально зумовлена і гарантована необхідність у поведінці особи, межі якої визначені нормами об'єктивного права...» (О.В. Білоскурська¹),

¹ Білоскурська О.В. Конституційний обов'язок додержуватись Конституції України та законів України : монографія. Чернівці, 2011. С. 15.

або ж – «необхідність, заснована на нормах міжнародного права та передбачена Конституцією...» (Т.П. Попович¹).

Утім, первинні джерела обов'язків людини становлять природне право, універсальні моральні принципи, а також етичні засади, притаманні тому чи іншому суспільству. Через форми позитивного права, зокрема конституцію, обов'язки людини можуть набувати юридичної визначеності як певні варіанти необхідної поведінки, але тільки ті, що визнаються суспільством універсальною вимогою до своїх членів. Тому, з метою охоплення всіх виявлених аспектів інформаційного обов'язку людини, доцільно спиратися на більш широкі й гнучкі трактовки конституційного обов'язку, приміром, як визначеної нормами Конституції та законів «міри обов'язкової, належної поведінки та діяльності у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній) сферах суспільного життя» (В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко²).

Наразі, якщо інформаційні обов'язки розглядати суто крізь призму юридичної визначеності, то міра необхідної поведінки – це здебільшого конкретизований обов'язок негативного характеру, що створює рамки використання певного інформаційного права, а міра належної – абстрактні обов'язки у формі загальних декларацій, які відображають значущість зусиль кожного на шляху суспільного інформаційного розвитку.

Останні не є безумовними і мають більше морально-етичну природу ніж юридичну. Суспільство безперечно потребує «належної поведінки» людини, але вимоги щодо неї не можуть у рівній мірі висуватися до всіх, оскільки їх виконання залежить від можливостей і здібностей кожної людини (інтелекту, культури, освіти, фаху тощо). Тому відносно конкретної людини сутність таких обов'язків краще відображає формула «бажаної поведінки в межах колективного досягнення суспільних цілей». Наприклад, обов'язок брати участь у формуванні безпечного і багатоманітного інформаційного простору, як продовження обов'язку діяти заради добробуту свого суспільства, є саме таким. Особливо гостро суспільна потреба у виконанні цього обов'язку, що в майбутньому приведе

¹ Попович Т.П. Конституційно-правовий обов'язок: наукові підходи до розуміння. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. 6 (volume 1). С. 159.

² Конституція України. Текст Основного Закону з офіційним тлумаченням Конституційного Суду / огляд і коментарі В.Ф. Погорілка та В.Л. Федоренка. Київ : Наукова думка, 2006. С. 129.

до відповідного юридичного оформлення, постає стосовно розвитку національного інформаційного простору як ознаки ідентичності в епоху глобальної інформатизації.

Разом із тим, ст. 17 Конституція України вже містить приклад своєрідного юридичного акценту на беззаперечній важливості участі кожного у спільній справі як морального обов'язку перед суспільством – «забезпечення економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу»¹.

Рівень зумовленості мораллю, відсутність обов'язкової юридичної формалізації, гнучкість сприйняття у доктрині прав людини зумовлюють необхідність більш складної інтерпретації інформаційних обов'язків людини. У зв'язку з цим пропонується введення концепції «м'якого» і «жорсткого» обов'язку людини, яка застосовна не тільки для обов'язків інформаційних.

М'який обов'язок ґрунтується на усвідомленні людиною своєї активної ролі в суспільстві та перспективній відповідальності, передбачає певну свободу виконання, що зумовлено індивідуальними можливостями та морально-етичними якостями людини як члена певного соціуму.

В інформаційній сфері до таких спроможностей людини належать інтелектуальний розвиток, інформаційна культура, навички використання інформаційних технологій, здатність критичного ставлення до інформації, технологічна готовність тощо.

М'який обов'язок людини – це універсальний моральний обов'язок, що може мати абстрактне (суто декларативне) юридичне визначення без усталеного зв'язку з юридичними засобами забезпечення, а тому не зумовлений зовнішньою мотивацією, притаманною юридичному обов'язку.

Варіаціями м'якого інформаційного обов'язку людини є участь у формуванні інформаційної культури суспільства, інформаційного простору, контенту, сприяння інформаційному розвитку тощо.

Жорсткий обов'язок – безпосередньо формалізований в міжнародних домовленостях з прав людини, конкретизований в актах національних законодавств та забезпечений механізмами виконання, зокрема засобами юридичної відповідальності.

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 15.02.2023).

До перспективної форми жорсткого обов'язку можуть належати варіанти юридично визначеної необхідної активно соціально-корисної поведінки (позитивний обов'язок), або ж рамки неприпустимої поведінки (негативний обов'язок), яка забезпечує баланс прав та інтересів в суспільстві. До ретроспективної форми можна віднести обов'язки, пов'язані з відновленням порушених прав, зокрема обов'язки юридичної відповідальності, приміром визначені законом необхідні дії щодо спростування недостовірної інформації.

Наприклад, в національному контексті України вимога щодо поваги до прав і свобод інших людей в контексті реалізації права на свободу вираження поглядів (ст. 19 Загальної декларації прав людини) розкривається зокрема через такі безпосередньо визначені інформаційні обов'язки:

- утриматися від пропаганди війни, підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства (ст. 20 Загальної декларації прав людини, ст. 436 Кримінального кодексу України);

- не втручатися в особисте життя інших шляхом збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди (ст. 32 Конституції України, ст. 302 Цивільного кодексу України, ст. 182 Кримінального кодексу України);

- переконатися у достовірності поширюваної інформації (ст. 302 Цивільного кодексу України);

- спростувати недостовірну інформацію у разі її поширення (ст. 277 Цивільного кодексу України).

Таким чином, м'який обов'язок людини втілює найбільш загальні космополітичні цінності, набуваючи юридичних форм на нормативному рівні не нижче конституційного. Жорсткий – відповідає класичній концепції юридичного обов'язку в форматі позитивного і негативного обов'язку, заборони тощо.

Вивчення інформаційних обов'язків людини класифікаційним методом може бути продовжено в різних ракурсах, утворених багатьма вже відомими критеріями. Зокрема і серед них можливе виділення таких дуальних форм як самостійні і кореспондовані, абсолютні і відносні, активні і пасивні, позитивні і негативні, індивідуальні і колективні, визначені юридичними документами і не визначені, ті, що ґрунтуються на перспективній і ретроспективній відповідальності.

Разом із тим сприйняття інформаційних обов'язків людини як елементу системи прав людини, дає можливість інтерпретувати їх крізь призму поколінь прав людини.

Тут не пропонується тут поділ обов'язків людини за традиційними принципами концепції поколінь, оскільки значна їх частина наразі має моральний-етичний вимір, а юридичне закріплення відбувається фрагментарно й ситуативно та здебільшого не на рівні міжнародних домовленостей, які свідчать про загальне визнання. Утім, через іманентний зв'язок «право – обов'язок», щонайменше інформаційний обов'язок, кореспондований визнаним правом людини певного покоління, набуває співвідносності з цим поколінням. Тоді, обов'язок утриматися від поширення забороненого контенту, кореспондований правом на свободу вираження поглядів, належатиме до першого покоління, а, приміром, обов'язок щодо власної початкової освіти, що походить від права на освіту, – до другого.

Окрім того, інформаційні обов'язки можна подавати в контексті дискусії щодо прав людини нових поколінь. Йдеться, про формування уявлень щодо нових самостійних обов'язків людини в глобальному інформаційному суспільстві, які претендують на рівень загальних моральних еталонів, наприклад необхідність вкладу кожного у забезпечення інформаційної безпеки, формування багатоманітного інформаційного простору, створення якісного контенту.

ГЛАВА III

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

3.1. «Цифровізація» прав людини

3.1.1. Концепт «цифрові права людини»

Цифровізація людського життя набирає обертів і веде до еволюції соціуму не тільки в технологічній, а й у багатьох інших площинах – інтелектуальній, соціальній, правовій, економічній, культурній тощо. Істотність цифрової трансформації суспільства сягнула меж, коли відбувається вплив на засади правового регулювання, його пріоритети, ідеали, ключові ідеї, до яких насамперед належать права людини.

Як вже продемонстровано в процесі дослідження генези концепту інформаційних прав людини, в антропологічному і соціологічному ракурсі цифровізація є поточним етапом соціальної інформатизації, потенціал якого ще не вичерпаний. Це означає що цифровий період інформатизації і надалі буде визначати актуальні зміни у різних сферах життя людини.

Система прав людини певною мірою змінюється під впливом цифровізації – виникають нові права, ефективні механізми здійснення вже відомих прав, обмеження й вимоги, принципи побудови відносин. Проте ці зміни варто сприймати як органічні, як такі, що мають знайти своє невід’ємне місце в загальному дискурсі про права людини, зокрема в межах розвитку інформаційних прав – як їх сучасний прояв.

Для європейського правового простору категорія «цифрові права людини» не є новою і сьогодні вже можна констатувати, що вона поступово набуває прагматичних юридичних обрисів на міжнародному рівні та легітимізацію й легалізацію – на національному.

У правовому сенсі актуальність цифрових прав людини зумовлена насамперед акцентами на «правах і свободах в Інтернеті». Вона значно зросла з появою низки документів декларативного характеру, ключовим

з яких можна вважати Резолюцію ООН щодо заохочення, захисту та реалізації прав людини в Інтернеті¹.

Нерідко згадану резолюцію вважають першим міжнародним документом з цифрових прав людини, позаяк саме розвиток Інтернету і технологій з ним пов'язаних спонукав до виникнення ідей єдності визнаних стандартів прав людини незалежно від сфери їх здійснення – реальної чи електронної (віртуальної, кібернетичної), «offline» чи «online». Тому перші варіації нині цифрових прав людини набули популярності як «Інтернет права» (*Internet Rights*), «е-права людини» (*e-Human Rights*), «кіберправа» (*Cyber-rights*).

З часом технології Інтернету змінили людській світ настільки, що стали невід'ємною його частиною та необхідною умовою існування прав людини і в реальному вимірі, створивши, по-перше, технологічні форми реалізації прав, які завдяки своїй зручності, швидкості, ефективності та сприянню демократизації стали домінантними, а по-друге – глобальний простір комунікативних можливостей з потенційними новими виявами прав людини.

Тому сучасні уявлення про цифрові права не можуть ґрунтуватися на їх альтернативності як прав «online», що важливі тільки у разі долучення людини до Інтернет-комунікацій. Навпаки, відсутність доступу до швидкісного Інтернету з позицій прав людини сьогодні з впевненістю вважається елементом соціальної нерівності (цифрової нерівності, цифрового розриву) і може бути дискримінаційною. Виникнення дійсно нових за змістом цифрових прав людини як конкретних суб'єктивних можливостей наразі продовжує викликати дискусії, як мінімум, щодо того чи можливі вони взагалі, а якщо можливі, то чи коректно такі нові права відносити саме до прав людини.

Отже комплекс цифрових можливостей людини, життєво важливих для існування і розвитку в сучасному світі, доволі складним чином інтегрується в систему прав людини, утворюючи різні компоненти і взаємозв'язки, глибину яких ще належить досягнути.

Зважаючи на сказане, зміст поняття «цифрові права людини» не варто звужувати тільки до конкретизації суб'єктивних юридичних можливостей,

¹ The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet. UN. General Assembly Resolution A/HRC/RES/32/13. URL: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=a/hrc/res/32/13 (дата звернення: 23.02.2023).

зумовлених розвитком цифрових технологій, і пошуків їх поєднання з визнаними правами людини та відповідними обов'язками держави – такий шлях буде штучним. Ідея цифрових прав як вияв прав інформаційних і продовження прав людини в цифровому середовищі є більш гармонійною та дозволяє розглядати цифрові права в усіх ракурсах прав людини – як благ, умов, засад, принципів, можливостей, які є правовими засадами існування людини в інформаційному суспільстві на сучасному етапі його еволюції. Вочевидь ІТ будуть розвиватися й надалі, що виведе суспільство на новий етап розвитку з новими акцентами у правах людини.

Якщо вдаватися до пошуків дефініції цифрових прав, то в різних джерелах їх вже запропонована значна кількість, є пропозиції і українських науковців. Зокрема:

О.Б. Братасюк, Н.Ф. Ментух цифрові права людини визначають як «окрему групу прав людини, які пов'язані з використанням та/або реалізуються в мережі Інтернет за допомогою спеціальних пристроїв (комп'ютерів, смартфонів тощо)»¹;

О.Я. Мединська, Г.П. Синоруб – як окрему категорію прав – «права людей на доступ, використання, створення і публікацію цифрових творів, доступ і використання комп'ютерів та інших електронних пристроїв, а також комунікаційних мереж, зокрема, мережі Інтернет»²;

Н.В. Верлос подає їх переліком (право на доступ до електронних пристроїв та телекомунікаційних мереж (Інтернет), право на захист персональних даних, право на інформаційне самовизначення (ідентифікацію), право на анонімність, право на забуття, право на вільну передачу та поширення інформації та ін.), наголошуючи на необхідності виділення «цифрових прав» як окремої групи³.

Утім жодна дефініція, навіть наукова, не може охопити всієї повноти змісту поняття, яке вона пояснює. Основний науковий інтерес у подібних

¹ Братасюк О.Б., Ментух Н.Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 58–61.

² Мединська О.Я., Синоруб Г.П. Права людини та цифрова трансформація. *Людина в українському суспільстві в системі цінностей прав людини: сучасний вимір медіадіяльності* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., (Київ, 14 трав. 2021 р.). Київ : Інститут журналістики, 2021. С. 192–196.

³ Верлос Н.В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 129–133.

визначеннях представляють авторські акценти – ті орієнтири, що подаються як ключові, істотні, визначальні. Щодо цифрових прав ними є:

- можливість виокремлення цифрових прав як групи, виду, категорії, що демонструє ознаки сформованої спільності та потенційної інституалізації;
- зумовленість цифрових прав використанням Інтернет-технологій, передусім доступом до Інтернету;
- наступність цифрових прав як вияв прав людини в процесі використання цифрових технологій.

Наведені аспекти важливі та збігаються з первинними орієнтирами цифрових прав, які у 2021 році, з прийняттям Португальської хартії прав людини в цифрову епоху¹ та Лісабонської декларації (*Lisbon Declaration – Digital Democracy with a Purpose*)², вийшли на новий загальноєвропейський рівень визнання.

Подальші наукові розробки вимагають врахування того розвитку цифрових прав, що вже відбувся в процесі їх легітимізації, а також прогнозованих перспективних змін. Тому в цьому дослідженні свідомо не надаватиметься власна дефініція цифрових прав задля уникнення необґрунтованого звуження їх змісту, який на сучасному етапі не уявляється незмінним.

Широкий підхід до цифрових прав має ґрунтуватися на ідеї їх гнучкого сприйняття, здатного вловлювати еволюційні зміни у сфері прав людини, а також політичні, економічні, культурні, глобальні та регіональні й інші впливи, тобто унікальність і мінливість суспільних потреб в цифровому середовищі та неоднорідність стану цифрової трансформації різних суспільств.

Так, Карі Карппінен (*Kari Karppinen*) в межах широкого підходу розглядає цифрові права як нові нормативні принципи для управління середовищем цифрового спілкування і «в цьому сенсі рамка цифрових прав відкрита для багатьох наративів, які відображають різні політичні бачення та інтереси». Учений також зазначає, що «інтерфейс між правами людини та новими цифровими технологіями» охоплює як філософські дебати,

¹ Carta Portuguesa de Direitos Humanos na Era Digital. Lei n.º 27/2021, de 17 de maio. URL: https://www.parlamento.pt/Legislacao/Paginas/Educacao_Carta-Portuguesa-de-Direitos-Humanos-na-Era-Digital.aspx (дата звернення: 23.02.2023).

² Digital democracy with a purpose. Lisbon declaration. URL: <https://www.lisbondeclaration.eu>. (дата звернення: 21.02.2023).

конкретні юридичні й політичні аналізи, дослідження соціальних рухів та активності, так і низку більш конкретних аспектів, зокрема пов'язаних з розвитком, гендерними особливостями, захистом дітей або права культурних меншин тощо¹.

На важливості дискурсу щодо цифрових прав людини не тільки суто в юридичному, а й особливо в моральному контексті, що притаманно загалом правам людини, наголошує Кей Матісен (*Kay Mathiesen*). Він обґрунтовує значення цифрових прав як етичних ідеалів, принципів, які є показником розвитку людства, водночас зазначаючи, що вирішити проблему співвідношення цифрових прав з визнаними правами людини може позиціонування їх як, здебільшого, не фундаментальних, а похідних прав. У такому разі ідея цифрових прав може розглядатися як спосіб концептуалізації взаємозв'язків між правами людини і цифровими технологіями².

Утім, дискусія щодо співвідношення цифрових прав з фундаментальними правами людини буде продовжуватися, отже не можна виключати того, що окремі з них згодом будуть частіше асоціюватися саме з фундаментальними, принаймні в контексті розвитку інформаційного суспільства.

Про її незавершеність свідчить помітна дуальність поширеного розуміння, що приховується за словосполучкою «цифрові права людини». З одного боку, цифровими правами називають усі права людини, здійснення та захист яких сьогодні у значній мірі зумовлюється використанням цифрових технологій або ж домінуючою online-складовою, а з іншого – лише ті, які виникають або починають претендувати на статус фундаментальних прав у цифрову епоху. Тому, зазначає Ю.С. Разметаєва, «...до цифрових відносять і такі фундаментальні права, як свобода вираження думки і слова, приватність, право на інформацію, право на участь в управлінні державними справами тощо, і такі, як право бути забутим, право на анонімність чи, навіть, право на Інтернет»³.

¹ Karppinen K. Human rights and the digital. The Routledge Companion to Media and Human Rights (2017), edited by H.Tumber & S.Waisbord. URL: https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/231230/preprint_Human_rights_and_the_digital.pdf?sequence=1 (дата звернення: 24.02.2023).

² Mathiesen K. Human Rights for the Digital Age, *Journal of Mass Media Ethics*, 29:1, 2–18. URL: https://www.academia.edu/31963932/Human_Rights_for_the_Digital_Age (дата звернення: 19.02.2023).

³ Разметаєва Ю.С. Цифрові права людини та проблеми екстратериторіальності в їх захисті. *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 12–23.

Визначенню місця дискусії про цифрові права в спектрі проблем прав людини та регулювання нових інформаційних технологій, допоможе акцент на причинах її актуалізації, серед яких передусім необхідно виділити такі:

1) порушення прав людини в цифровому середовищі, які є трансюрисдикційними, не завжди залежать від користування Інтернетом, а також подекуди можуть виникати в процесі використання цифрових технологій offline;

2) втрата балансу між основними правами в умовах їх здійснення в online середовищі (приміром, між свободою вираження поглядів і правом на приватність);

3) розвиток механізмів захисту прав людини, що зумовлює виникнення нових принципів та суб'єктивних прав, які можна називати похідними, оперативними, інструментальними (наприклад, права, пов'язані із захистом персональних даних, деталізовані GDPR¹).

Усвідомлення цих чинників сприятиме розумінню змісту, значення і структури того юридичного масиву, який охоплюється сьогодні «цифровими правами».

Отже, осмислення цифрових прав має відбуватися в контексті еволюції уявлень про права людини та механізмів їх забезпечення в умовах утвердження пріоритетів і цінностей інформаційного суспільства як в юридичному, зокрема з урахування вже наявної практики легалізації цифрових прав, так і морально-етичному вимірах.

Тут варто згадати ще один науковий дискурс щодо прав людини – концепцію поколінь, запропоновану Карелом Васаком (*Karel Vasak*)². Цифрові права, як і будь-які інші новоутворення в системі прав людини можуть осмислюватися з використанням цього поширеного, проте й доволі спірного підходу. Причому його наукова критика приймає як м'які форми (*S. Domaradzki, D. Pupovac*)³, так і повністю відкидає раціональність поколінневої категоризації прав людини (*S. Jensen*)⁴.

¹ General Data Protection Regulation. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016. URL: <https://gdpr.eu/tag/gdpr/> (дата звернення: 23.02.2023).

² Vasak K. A 30-Year Struggle: the Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights. *The UNESCO Courier*, November 1977. 29–32. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000074816> (дата звернення: 21.02.2023).

³ Domaradzki S., Pupovac D. Karel Vasak's Generations of Rights and the Contemporary Human Rights Discourse. *Human Rights Review* (2019) 20:423–443. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12142-019-00565-x> (дата звернення: 21.02.2023).

⁴ Jensen S. Putting to rest the Three Generations Theory of human rights. URL: <https://www.openglobalrights.org/putting-to-rest-the-three-generations-theory-of-human-rights/> (дата звернення: 18.02.2023).

Сучасний науковий дискурс демонструє, що ідея концепції поколінь, хоча і базується на абстрактному генераційному підході, не завжди використовується як суто еволюційне чи хронологічне представлення прав людини, оскільки може уміщувати й інші аспекти, зокрема функціональні, структурні, системні, які мають враховуватися в процесі осмислення того чи іншого нового права. Це дає змогу віднайти певну послідовність у розвитку прав людини, їх взаємозалежність і взаємодоповнюваність. Тому цифрові права не повинні однозначно позиціонуватися як права одного, а тим більше тільки нового покоління.

Кожне з цифрових прав має власні складні взаємозв'язки з іншими правами людини, що будуть визначати його місце серед поколінь. Приміром, право на доступ до Інтернету через його новизну українські дослідники найчастіше відносять до нового – четвертого покоління прав людини (Б. Довгань, Т. Михайліна¹, Т. Попович, А. Шаварин², Д. Крилова³).

Крім того є дискусія щодо того чи може право на доступ до Інтернету вважатися правом людини в принципі, чи лише інструментом, засобом, умовою здійснення прав людини в цифровому середовищі (V. Cerf⁴, S. Tully⁵, P. De Hert, D. Kloza⁶), або ж визначатиметься за походженням від інших прав (K. Karppinen⁷, K. Mathiesen⁸). Тому конкретне цифрове право як засіб, умова, чи то як похідне право, може з певною умовністю

¹ Довгань Б., Михайліна Т. Цифрові права людини четвертого покоління кризь призму трансгуманізму. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 171–175.

² Попович Т., Шаварин А. Сутнісне наповнення четвертого покоління прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 266–271.

³ Крилова Д. Четверте покоління прав людини в контексті взаємозв'язку правових і моральних норм. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2017. № 2. С. 26–30.

⁴ Cerf V. Internet access is not a human right. *The New York Times*. Jan. 4, 2012. P. A25. URL: <https://www.nytimes.com/2012/01/05/opinion/internet-access-is-not-a-human-right.html> (дата звернення: 17.02.2023).

⁵ Tully S. 'A Human Right to Access the Internet? Problems and Prospects' *Human Rights Law Review*. 14 (2014), 175.

⁶ De Hert P., Kloza D. 'Internet (access) as a new fundamental right. Inflating the current rights framework?' *European Journal of Law and Technology*. Vol. 3. No. 3. URL: <https://ejlt.org/index.php/ejlt/article/view/123/268> (дата звернення: 16.02.2023).

⁷ Karppinen K. Human rights and the digital. *The Routledge Companion to Media and Human Rights* (2017). URL: https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/231230/preprint_Human_rights_and_the_digital.pdf?sequence=1 (дата звернення: 16.02.2023).

⁸ Mathiesen K. Human Rights for the Digital Age. *Journal of Mass Media Ethics*, 29:1, 2–18. URL: https://www.academia.edu/31963932/Human_Rights_for_the_Digital_Age (дата звернення: 18.02.2023).

укладатися в систему поколінь залежно від первинного визнаного права людини, яке воно забезпечує чи від якого походить. У випадку з доступом до Інтернету це будуть передусім права на вільне виявлення думок та переконань та на інформацію.

Здійснюючи наукове осмислення цифрових прав загалом як своєрідної новітньої групи прав, необхідно враховувати їх наступність щодо категорії «інформаційні права людини», тобто у незавершеному логічному ряду: права людини, інформаційні права людини, цифрові права людини. З огляду на те, що цифрові технології є віхою інформаційних технологій, цифрові права варто розглядати як компонент інформаційних прав людини.

Таким чином, сьогодні до «цифрових прав людини» доцільно застосувати широку трактовку і сприймати їх як складну еволюційно сформовану категорію в системі прав людини. Ідея «цифрових прав» охоплює особливості (умови) реалізації визнаних прав людини в цифровому середовищі (не тільки online) та за допомогою цифрових інструментів в реальному житті, нові суб'єктивні права як юридичну конкретизацію правових можливостей людини в цифровому середовищі, систему принципів і своєрідних гарантій захисту прав людини в процесі використання цифрових технологій.

3.1.2. Каталог цифрових прав людини

Ще півтора десятиліття тому будь-яка пропозиція каталогу «цифрових прав людини» була здебільшого елементом дискусії і мала теоретичний чи прогностичний характер. Але протягом останніх років ідея цифрових прав розвивалася та активно просувалася і в науковому дискурсі, і правовому полі, причому як щодо окремих прав, передусім права на доступ до Інтернету, так і щодо формування усього комплексу цифрових прав. За цей час у світі різними державними і недержавними організаціями надано низку пропозицій, що так чи інакше окреслюють рамкові основи адаптації прав людини до online або цифрового середовища, сприяючи їх захисту в цьому контексті.

У 2015 році Центр Інтернету та дослідження суспільства Беркмана (*the Berkman Center for Internet and Society Research*) визначив і проаналізував 30 таких ініціатив, які на той час були присвячені переважно правам і свободам в Інтернеті та принципам управління Інтернетом. Важливим

висновком дослідження стало те, що «оцінка даних вимагає розуміння того, що ці права та принципи найчастіше взаємопов'язані, взаємозалежні, взаємопідсилюють, а в деяких випадках навіть суперечать один одному»¹.

Одним із перших варіантів загальноєвропейського подання комплексу цифрових прав у вигляді рамкових основ (принципів і плану дій) можна вважати Хартію цифрових прав², представлену в 2014 році мережею неурядових організацій EDRI, що опікується захистом прав та свобод в Інтернеті. Хартія була створена як посил для депутатів Європарламенту і містила десять напрямів, в яких домінують управлінські й технологічні акценти:

- прозорість, доступність державних даних;
- участь громадян у законодавчих процесах ЄС;
- захист персональних даних та конфіденційність;
- необмежений доступ до Інтернету та Інтернет-послуг;
- оновлення законодавства про авторське право;
- відмова від загальних, непропорційних, невинуватих заходів спостереження;
- заохочення анонімності і шифрування в Інтернеті;
- відмова від «приватних» домовленостей для забезпечення виконання закону;
- підтримка експорту європейських засобів контролю за наглядом і технологіями цензури;
- підтримка принципу мультистейкхолдеризму в управлінні Інтернетом;
- сприяння широкому використанню безкоштовного програмного забезпечення (програмного забезпечення з відкритим кодом).

З продовженням активних обговорень в різних форматах ідея цифрових прав набуває усе більшої систематизованості і певної прагматичності, що наближує її до можливої міжнародної легалізації. Результатом стало прийняття Португалією, яка у 2021 році головувала в ЄС, на рівні

¹ Redeker G., Gasser U. «Towards Digital Constitutionalism? Mapping Attempts to Craft an Internet Bill of Rights.» *Berkman Klein Center for Internet & Society Research Publication*. 2015–15. URL: <http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:28552582> (дата звернення: 23.02.2023).

² The Charter of Digital Rights: A guide for policy-makers. The EDRI papers. URL: https://edri.org/wp-content/uploads/2014/06/EDRI_DigitalRightsCharter_web.pdf (дата звернення: 15.02.2023).

національного закону, Хартії прав людини в цифрову епоху¹, а у продовження цієї ініціативи – Лісабонської декларації принципів цифрової демократії (*Lisbon Declaration – Digital Democracy with a Purpose*)². Остання вважається стартом майбутньої європейської хартії цифрових прав, проект якої запропоновано Єврокомісією з назвою «Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття»³ у січні 2022 року.

Звісно, питання щодо комплексу цифрових прав і надалі залишатиметься відкритим для обговорень, проте оприлюдненням згаданих міжнародних документів, а також низка прикладів легалізації окремих, сьогодні вже цифрових прав, дає змогу представити категорію «цифрові права» у вигляді певного каталогу.

Зміст і структура каталогу цифрових прав, запропонованого в цій публікації, буде спробою своєрідної систематизації масиву правових ідей, які сьогодні їх складають. Задля адаптації змісту каталогу до сприйняття ідеї цифрових прав саме в форматі механізму забезпечення й захисту прав людини в нових технологічних умовах, тобто в інструментальному аспекті – як відповідь на сучасні виклики, він орієнтований на виділення таких логічних підрозділів як принципи, гарантії, права, вимоги, позитивні зобов'язання.

Основні принципи: єдність європейських цінностей та поваги до прав людини offline і online, орієнтованість на людину, солідарність та інклюзивність, рівність та недискримінація, безпечність і надійність технологій, захищеність від маніпуляцій, технічний та мережевий нейтралітет.

Основні права людини, що потребують уваги: право на приватність, право на свободу слова та інформації, право на свободу зібрань та асоціацій, авторське право та інші права інтелектуальної власності.

Нові права (нові по суті та нові прояви основних прав людини): право на доступ до Інтернету, право на цифрову освіту та розвиток цифрових навичок, право на цифрову ідентичність, право на кібербезпеку, право

¹ Carta Portuguesa de Direitos Humanos na Era Digital. Lei n.º 27/2021, de 17 de maio. URL: https://www.parlamento.pt/Legislacao/Paginas/Educacao_Carta-Portuguesa-de-Direitos-Humanos-na-Era-Digital.aspx (дата звернення: 21.02.2023).

² Digital democracy with a purpose. Lisbon declaration. URL: <https://www.lisbondeclaration.eu/> (дата звернення: 20.02.2023).

³ European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade. Brussels, 26.1.2022 COM(2022) 28 final. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/declaration-european-digital-rights-and-principles#Declaration> (дата звернення: 18.02.2023).

на захист від дезінформації, право на захист персональних даних, право на доступ до цифрових державних послуг, право на свободу створення та захист контенту, право на цифрову спадщину (право на цифрову волю, право бути забутим).

Напрями гарантування: заборона обмеження доступу до Інтернету, захист окремих категорій осіб (дітей, осіб похилого віку, осіб з особливими потребами), захист прав споживачів цифрових послуг (права на цифрові платформи), доступ до ефективних засобів правового захисту прав у цифровому середовищі, заборона цензури, реалізація права на скаргу, доступність альтернативних форм вирішення спорів.

Вимоги і окремі акценти: позитивний вплив цифрових технологій на середовище існування людини (особисте, соціальне, екологічне), подолання цифрового розриву, зміцнення демократичних рамок для цифрової трансформації, важливість свободи вибору, участь у цифровому публічному просторі, повага до прав людини у сфері штучного інтелекту, захист від зловживання геолокацією, справедливі, здорові та безпечні умови праці, а також дотримання балансу між роботою та особистим життям у цифровому середовищі.

Основні позитивні зобов'язання держави: сприяння доступу до Інтернету і цифрових засобів та інструментів у різних контекстах (соціальному, економічному, технологічному, особистісному, безпековому, освітньому, організаційному); підтримка реалізації громадянами права на захист в цифровому середовищі; освітня та просвітницька підтримка щодо практичних навичок забезпечення безпеки в цифровому середовищі; сприяння доступності і зрозумілості політик конфіденційності, які цифрові платформи гарантують своїм користувачам; боротьба з крадіжками персональних даних і заохочування створення платформ з безпечними засобами електронної аутентифікації; сприяння механізмам підвищення безпеки та довіри до транзакцій у комерційній діяльності, особливо з точки зору захисту прав споживачів; забезпечення можливості реалізації законодавчо встановлених прав на демократичну участь через цифрові платформи чи інші цифрові засоби; дотримання Європейського плану дій проти дезінформації тощо.

Ідея цифрових прав тільки наповнюється юридичним змістом. Вона має гнучко реагувати на проблеми у сфері прав людини, що виникають у зв'язку з інтеграцією інформаційних технологій в соціальне життя.

Тому наведений каталог є відкритим і дискусійним, його наперед не можна сприймати категорично.

Перспективи подальшого визнання та юридичної конкретизації цифрових прав на тлі тих впливів, які створюють цифрові технології, видаються очевидними, і сьогодні як предмет дискусії вже висувуються нові варіанти суб'єктивних «цифрових прав», наприклад: право бути offline, право не знати, право почати з чистого (цифрового) аркуша, право на термін дії даних, право знати цінність своїх даних тощо (B. Custers)¹.

Проте й не варто забувати, що цифрова трансформація лише еволюційний етап, його часові рамки не безмежні і в перспективі відбуватимуться соціальні зміни, зокрема зумовлені технологічним розвитком, що імовірно створять потреби в інших новітніх підходів до прав людини.

3.1.3. Право на доступ до Інтернету як фундамент цифрових прав

У комплексі цифрових прав право на доступ до Інтернету відіграє особливу роль оскільки виступає базовою умовою (вимогою) реалізації прав людини в Інтернет-середовищі. Позбавлення сучасної людини доступу до Інтернету фактично унеможливить здійснення нею низки основних прав найбільш оптимальним на даний час чином. Це право в історичному контексті відображає об'єктивні потреб людського життя, які водночас є незмінним змістом основних прав людини. Саме тому право на доступ до Інтернету як таке, безвідносно комплексу цифрових прав, стало об'єктом міжнародного і національного правового регулювання.

Так, у 2014 році Парламентська асамблея РЄ встановила, що «право на доступ до Інтернету включає право на доступ, отримання та поширення інформації та ідей через Інтернет без втручання з боку державних органів, незалежно від кордонів і з урахуванням обмежень, встановлених ст. 10 Європейської конвенції з прав людини; ... держави-члени повинні визнати основне право на доступ до Інтернету в законодавстві та на практиці»².

¹ Custers B. New digital rights: Imagining additional fundamental rights for the digital era. *Computer Law & Security Review*. 2022. Vol. 44. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364921001096#cit_17 (дата звернення: 21.02.2023).

² The right to Internet access. Parliamentary Assembly Resolution 1987 (2014). Final version. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=20870&lang=en> (дата звернення: 21.02.2023).

Тобто, з одного боку, було вказано на зв'язок та підкреслено визначальну залежність здійснення прав людини від доступу до Інтернету, а з іншого, – визнано необхідність легалізації права на доступ до Інтернету.

Утім, проблема співвідношення права на доступ до Інтернету з основними правами людини, або ж його визнання як права людини (основного права людини) чи визначення місця в системі прав людини і досі залишається дискусійною.

З цього приводу Джессі Томалті (*Jesse Tomalty*), висловлюючи сумніви щодо можливості належного його обґрунтування як основного (природного) права людини, зазначає, що «законне право людини на доступ до Інтернету може впливати з більш базових природних прав на свободу вираження поглядів і свободу асоціацій, так само, як законне право людини на громадянство може бути отримано з більш базового природного права на свободу пересування»¹. Такі роздуми вкотре є аргументом на користь ідеї сприйняття цифрових прав в системі прав людини як похідних (в аспекті виникнення) та інструментальних (в аспекті функціонального призначення).

Останніми роками популярності цій дискусії додатково надав виступ засновника Інтернету Тім Бернерс-Лі (*Tim Berners-Lee*) який, виходячи із загальносоціального значення мережі як необхідної умови для багатьох цілей сталого розвитку, наголосив на необхідності визнання права на доступ до Інтернету безпосередньо як права людини².

Проте, таке ставлення до цього права почало формуватися значно раніше. Вже з 2010 року опитування демонстрували, що доступ до Інтернету більш ніж 80 % респондентів розцінюють на рівні прав людини. А серед тих хто не мав можливості використовувати Інтернет більш ніж 70 % вважали, що вони повинні мати право на доступ до Інтернету³. Важливість Інтернету як іноді навіть безальтернативного засобу соціальної

¹ Tomalty J. Is There A Human Right To Internet Access? URL: https://philosophynow.org/issues/118/Is_There_A_Human_Right_To_Internet_Access (дата звернення: 21.02.2023).

² Berners-Lee T. It's time to recognise internet access as a human right. URL: <https://webfoundation.org/2020/10/its-time-to-recognise-internet-access-as-a-human-right/> (дата звернення: 22.02.2023).

³ Four in Five Regard Internet Access as a Fundamental Right: Global Poll. 2010. URL: http://news.bbc.co.uk/2/shared/bsp/hi/pdfs/08_03_10_BBC_internet_poll.pdf (дата звернення: 23.02.2023).

комунікації стала очевидною під час пандемії COVID-2019, коли із введенням умов соціального дистанціювання було відмічено значне підвищення попиту на послуги широкополосного Інтернету, а також зростання Інтернет-трафіку на 60 %¹.

Наведене доводить безпрецедентне соціальне значення доступу до Інтернету, проте не наявність його юридичного обґрунтування як права людини. Чи є доступ до Інтернету автономним правом, чи лише передумовою для здійснення інших прав? – це питання на яке відповідь ще доведеться надати через міжнародні домовленості, поширення легалізації національними законодавствами, опрацювання юридичною практикою.

Наразі Європарламент предметно вивчає юридичні перспективи права на доступ до Інтернету, зокрема його можливі проектні та робочі параметри як потенційного фундаментального права, переваги та недоліки його потенційного визнання та формує варіанти дизайну².

Важливо те, що впровадження юридичного права на доступ до Інтернету не суто декларативно, а з очікуваним позитивним ефектом, вимагає достатніх соціально-економічних та технологічних умов у вигляді базової гарантованої державою комунікаційної інфраструктури. Приміром, Фінляндія стала першою країною світу, яка у 2010 році закріпила право саме на швидкісний Інтернет (з мінімальною швидкістю 1 Мб/с), але на той час до нього вже було підключено близько 96 % населення Фінляндії³. Сьогодні у числі країн, які де-юре закріпили право на доступ до Інтернету національними юридичними засобами, – Швеція, Німеччина, Франція, Греція, Іспанія, Естонія, Канада, Мексика, Грузія. Однак юридичне визнання ними права на доступ до Інтернету не означає досягнення однакового рівня його забезпечення.

Таким чином, гарантування права на доступ до Інтернету не тільки базується на його юридичному визнанні, навіть як конституційного права, а й залежить від реальних можливостей створення умов для його

¹ Keeping the Internet up and running in times of crisis. URL: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/keeping-the-internet-up-and-running-in-times-of-crisis-4017c4c9/> (дата звернення: 21.02.2023).

² Internet access as a fundamental right. Exploring aspects of connectivity. URL: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_STU\(2021\)696170](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_STU(2021)696170) (дата звернення: 22.02.2023).

³ Finland makes broadband a 'legal right'. URL: <https://www.bbc.com/news/10461048> (дата звернення: 21.02.2023).

здійснення і дій в цьому напрямі. За такими ознаками в дискурсі про права людини право на доступ до Інтернету близьке до групи соціальних прав.

Згідно з ЄКПЛ, визнається суттєва економічна залежність деяких аспектів соціальних прав, які через це не можуть бути забезпечені миттєво, що створює позитивні зобов'язання поступової реалізації з боку держави. У виконанні таких зобов'язань державам надається широке поле розсуду щодо засобів, найбільш релевантних у контексті Європейської соціальної хартії, «які вимагають позитивних заходів для виконання і іноді можуть бути повністю реалізовані лише з часом, з огляду на їх складність та необхідність істотних бюджетних ресурсів»¹.

Як засвідчує світовий досвід, спектр державних зобов'язань щодо забезпечення права на доступ до Інтернету залежить від унікальних соціальних, культурних, економічних умов кожної конкретної держави і може бути достатньо широким. Серед основних з них сьогодні особливо виділяються:

- загальне сприяння цифровій грамотності та формування цифрових навичок у різних вікових групах;
- сприяння гендерній рівності;
- усунення перешкод у доступі до Інтернету для людей з обмеженими можливостями;
- усунення нерівності в доступі, спричиненої нерівномірністю інфраструктурного покриття та якості Інтернет-з'єднання;
- створення засобів вільного доступу до Інтернету в громадських місцях;
- підтримка економічно вразливих категорій населення (соціальний тариф на доступ до швидкісного Інтернету, субсидії тощо).

3.1.4. Конституційний аспект цифрових прав

У сучасному дискурсі щодо співвідношення цифрових прав з правами людини осмислення їх з позицій конституційного захисту і гарантування видається особливо важливим і корисним.

¹ Improving the protection of social rights in Europe. Volume I. Analysis of the legal framework of the Council of Europe for the protection of social rights in Europe. URL: <https://rm.coe.int/droits-sociaux-volume-i-eng/1680a0770a> (дата звернення: 23.02.2023).

Як зазначає Едоардо Селесте (*Edoardo Celeste*), «неможливо уявити, що людська діяльність, просто перетнувши поріг віртуального світу, втрачає конституційний захист»¹.

Тому просування цифрових прав на шляху загального визнання логічно веде до пошуків визначення їх конституційно-правових гарантій і механізмів захисту, що наразі відбувається у двох форматах:

1) інтерпретаційному – як виведення певного цифрового права (як не явного права) з конституційних прав людини і, відповідно, доведення того, що це право охоплюється наявними конституційними гарантіями;

2) безпосереднього визначення цифрового права (як нового права) у текстах конституційних актів.

Так, через інтерпретаційний підхід до висловлювань спеціального доповідача ООН Френка Ла Рю (*Frank La Rue*)² проблема доступу до Інтернету перейшла в площину його розуміння саме як певного права. У своєму виступі він не стверджував про таке право, але наголосив, що будь-які обмеження доступу, якщо вони не є пропорційними, порушують свободу вираження поглядів, гарантовану Міжнародним пактом про громадянські та політичні права.

Згодом, Лукаш Шозкевич (*Łukasz Szoszkievicz*)³ запропонував відправним положення для концептуалізації права на доступ до Інтернету вважати право на користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування, визначене статтею 15(1)b Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права.

Також в контексті застосування інтерпретаційного підходу, як показова нерідко згадується справа «Ахмет Йилдирим проти Турції» (*Ahmet Yildirim v. Turkey*)⁴, в якій Європейський суд з прав людини підтвердив, що право

¹ Celeste E. The Irish Constitution and the Challenges of the Digital Age. Is It Time for a Bureaucratic Revolution? URL: <https://ulsites.ul.ie/law/papers-constitution-80-conference> (дата звернення: 13.02.2023).

² Report of the special rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Frank La Rue, A/HRC/17/27, Human Rights Council, 16 May 2011. URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/A.HRC.17.27_en.pdf (дата звернення: 23.02.2023).

³ Szoszkievicz Ł. Internet Access as a New Human Right?, *Adam Mickiewicz University Law Review*. Vol. 8, 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/328290234_Internet_Access_as_a_New_Human_Right_State_of_the_Art_on_the_Threshold_of_2020 (дата звернення: 21.02.2023).

⁴ European Court of Human Rights. Case of Ahmet Yildirim v. Turkey (Application no. 3111/10). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-115705%22%7D> (дата звернення: 21.02.2023).

на доступ до Інтернету є невід'ємним компонентом права на доступ до інформації та комунікації, яке вже захищене національними конституціями, і охоплює право кожної особи брати участь в інформаційному суспільстві та зобов'язання держав гарантувати доступ до Інтернету своїм громадянам. Схожу логіку суджень демонстрував у своїх рішеннях Федеральний конституційний суд Німеччини¹.

Утім, універсальність інтерпретаційного підходу не надає безмежних можливостей його застосування щодо цифрових прав. Дедалі більше реалізація майже кожного з основних прав людини зумовлюється використанням цифрових технологій, виявляючи відповідні взаємозв'язки з цифровими правами. Тому, подальше обґрунтування конституційних гарантій цифрових прав винятково інтерпретаційним способом призведе до охоплення ним усе ширшого обсягу прав людини. Як і у випадку з «інформатизацією» прав людини, така «цифровізація конституційних прав» фрагментує ідею цифрових прав на конституційному рівні, що не сприятиме формуванню її цілісної концепції та буде негативно позначатися на практиці забезпечення.

Розмірковуючи про цифрові права та їх конституціоналізацію в Ірландії, Едоардо Селесте (*Edoardo Celeste*) відзначає, що такі принципи як свобода інформації, захист даних та інформаційне самовизначення, доступ до Інтернету, навіть якщо визнані тільки на законодавчому рівні (не закріплені в тексті Конституції), походять із визнаних конституційних прав і часто включені в інші національні чи наднаціональні конституційні документи, а тому є «дуже близькими до конституційного кордону»².

Дійсно, якщо окремі цифрові права мають конституційні контури зіставні з усталеними правами людини, то необхідність і можливість їх безпосереднього визначення текстами конституційних актів видається логічною.

Перевагою такого підходу є відсутність базової прив'язки до цілей та обмежень вже існуючих прав. Окремі нові цифрові права можуть бути

¹ Leitsätze zum Urteil des Ersten Senats vom 27. Februar 2008. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2008/02/rs20080227_1bvr037007.html (дата звернення: 22.02.2023) ; Leitsätze zum Urteil des Ersten Senats vom 9. Februar 2010. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/ls20100209_1bvl000109.html (дата звернення: 22.02.2023).

² Celeste E. The Irish Constitution and the Challenges of the Digital Age. Is It Time for a Bunreacht na hÉireann 2.0? URL: <https://ulsites.ul.ie/law/papers-constitution-80-conference> (дата звернення: 21.02.2023).

розроблені і впроваджені гнучко, із застереженнями, притаманними більшості основних прав людини, зокрема щодо можливості їх обмеження у разі потреби балансування суперечливих прав, свобод та інтересів¹.

Приклади визначення окремих цифрових прав у конституціях сьогодні вже є. Так, Конституцією Грузії визначено право на свободу переконань, інформації, засобів масової інформації та Інтернету, в межах якого акцентовано, що «всі мають право на доступ до Інтернету і вільне користування Інтернетом»². Конституцію Греції доповнено ст. 5А(2), яка встановлює – «усі особи мають право брати участь в інформаційному суспільстві. Сприяння доступу до інформації, що передається в електронному вигляді, а також її виробництва, обміну та поширення є обов'язком держави»³. Конституція Португалії містить ст. 35 «Використання комп'ютерів», якою розкривається право на захист персональних даних та гарантується вільний доступ до комп'ютерних мереж загального користування⁴.

Окремим доказом на користь цілком реальної перспективи введення цифрових прав до каталогу визнаних прав людини можна вважати «право на захист персональних даних», виділене у ст. 8 Хартії основних прав ЄС, але яке має нерозривний зв'язок з правом на приватність (ст. 7) і є похідним від нього⁵.

Утім, набуття цифровими правами конституційних властивостей близьких до фундаментальних прав людини є процесом поступовим і багатогранним. Активізація на певному його етапі використання другого підходу і, як наслідок, поширення варіантів оформлення ідеї цифрових прав у текстах національних конституцій, в перспективі може зумовити формування своєрідних стандартів безпосереднього конституційного закріплення положень про цифрові права та відповідного їх сприйняття.

¹ Internet access as a fundamental right. Exploring aspects of connectivity. URL: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_STU\(2021\)696170](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_STU(2021)696170) (дата звернення: 21.02.2023).

² The Constitution of Georgia. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/30346?publication=36> (дата звернення: 23.02.2023).

³ The Constitution of Greece – Hellenic Parliament. URL: <https://www.hellenicparliament.gr/en/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/> (дата звернення: 22.02.2023).

⁴ Portugal's Constitution of 1976 with Amendments through 2005. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005.pdf (дата звернення: 22.02.2023).

⁵ Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/C 364/01). URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (дата звернення: 23.02.2023).

Оглянуті варіанти конституалізації цифрових прав не виключають один одного. Другий підхід більш складний, певною мірою інноваційний та вимагає змін текстів конституцій на основі масштабних дискусій за участю інститутів громадянського суспільства. У будь-якому разі, з одного боку, виявлення змісту нового визначеного права буде неможливим без інтерпретації його взаємозв'язків з іншими правами людини їх гарантіями і механізмами забезпечення, а з іншого, – цифрове право, виведене як неявне (похідне), може успадкувати не притаманні йому обмеження з переосмислених конституційних положень. Тому обидва підходи мають поєднуватися в процесі подальшого осмислення цифрових прав з метою отримання всіх переваг та мінімізації недоліків їх конституційного забезпечення.

Окрім того, варіанти конституційної інтерпретації різних елементів комплексу цифрових прав не можна узагальнювати, оскільки не всі з цих елементів є правами по суті, а тим більше правами з принципово новим змістом. Отже практика їх конституалізації з високою долею імовірності буде йти різними шляхами.

3.1.5. Перспективи розвитку концепту «цифрові права»

Теоретико-методологічна модель цифрових прав і надалі розвиватиметься. Варіанти цієї категорії прав, національна і міжнародна практика їх легалізації та реалізації будуть створювати нові акценти у цій дискусії, які вочевидь сприятимуть гармонізації та оформленню набутих знань. Наразі зберігається усвідомлення того, що цифрові права не виходять поза межі прав людини.

Утім, хоча права людини й забезпечують нормативну основу осмислення цифрових прав, бачення перспектив їх розвитку можна пов'язати з різними відправними позиціями: реальними комунікативними можливостями, розподільчою справедливістю, форматом демократичної участі, новою парадигмою медіа та комунікаційної політики тощо¹.

Так, Рікке Франк Йоргенсен (*Rikke Frank Jorgensen*) відзначає, що дебати щодо проблем прав людини в контексті Інтернету та інформаційного

¹ Karpinen K. Human rights and the digital. *The Routledge Companion to Media and Human Rights*. (2017). URL: https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/231230/preprint_Human_rights_and_the_digital.pdf?sequence=1 (дата звернення: 23.02.2023).

суспільства включають різні рамки, які висвітлюють різні аспекти прав людини:

- інфраструктурний вимір (Інтернет як глобальний комунікаційний ресурс);
- вимір публічної діяльності (Інтернет як простір для демократичної участі);
- медіавимір (Інтернет як нова медіа-платформа);
- культурний вимір (Інтернет як нові соціальні норми і практики)¹.

Варто погодитися із доцільністю саме такого – багатовимірного дискурсу про цифрові права людини, позаяк тільки таким чином виявляються їх ключові властивості та формуються обґрунтовані концепції.

Тому задля підтримання дискурсу в такому форматі, але, водночас, пошуку правових орієнтирів еволюції парадигми цифрових прав, як ключові для розгляду пропонуються такі аспекти.

1. *Прогресивний*. Цифрові технології є своєрідним інфраструктурним середовищем та універсальним засобом розвитку людства – економічного та інтелектуального зростання, залучення у політичні процеси, подолання нерівності, що зокрема дає змогу розширювати і просувати орієнтири прав людини як загальносоціальної цінності та цивілізаційного надбання.

Цей ракурс, серед іншого, є фундаментом концептуалізації автономного права на доступ до Інтернету, яке, по-перше, виявляється як фундаментальне право в системі цифрових прав (якщо взагалі можна робити таке припущення), по-друге, – стає ключовим позитивним зобов'язанням держави, в контексті перспектив розвитку інформаційного суспільства та прав людини в ньому.

Як зазначається у доповіді Френка Ла Рю (*Frank La Rue*), через «перетворюючий характер цифрових технологій» доступ до цих технологій та здатність їх ефективно використовувати слід розглядати як «незамінний інструмент для реалізації низки прав людини»².

¹ Jorgensen R.F. Framing the Net: The Internet and Human Rights, Edward Elgar Pub. Limited. 262 pp.

² Report of the special rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Frank La Rue, A/HRC/17/27, Human Rights Council. 16 May 2011. URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/A.HRC.17.27_en.pdf (дата звернення: 20.02.2023).

2. *Політичний.* Цифрові технології надають нові комунікативні можливості людству сприяючи демократизації та реалізації багатьох прав людини (у нових формах) водночас створюють нові ризики для прав людини – стеження, дискримінація, дезінформація, блокування і фільтрація контенту, нові форми нерівності і порушень права на приватність.

У політичному аспекті негативні наслідки використання інформаційних технологій значною мірою зумовлені втручанням держави в суспільну комунікацію, право на приватність та впливами на свободу вираження думок через Інтернет. Це притаманно політичному протистоянню на різних рівнях, зокрема й міжнародному, і особливо яскраво проявляється в умовах авторитаризму і молодих демократій.

Приміром, на африканському континенті у рік прийняття Африканською комісією з прав людини і народу Резолюції про право на свободу інформації та самовираження в Інтернеті в Африці (2016 рік) по всьому континенту було зафіксовано значну кількість масштабних відключень Інтернету. Водночас, відзначалося збільшення кількості законів і політик не сумісних з ідеєю цифрових прав, а також арешти численних блогерів, журналістів та громадян, які скористалися своїм правом на свободу думок та їх вираження в Інтернеті¹.

3. *Регуляторний.* Інтернет є глобальним цифровим середовищем, яке формує власні унікальні підходи до управління мережею та механізмів регулювання відносин, що в ній виникають і розвиваються. Це неодмінно впливає на реалізацію прав людини та визначає своєрідні вектори формування і забезпечення цифрових прав.

Їх захист на традиційних засадах захисту прав людини не буде ефективним або взагалі можливим, позаяк зміни спричинені цифровими трансформаціями і глобалізацією вплинули як на здатність держав здійснювати суверенну політику, так і на ефективність традиційної міжнародної взаємодії, щодо забезпечення суспільних комунікацій та прав людини з цим пов'язаних.

Багатостейкхолдеризм в управлінні мережею значно зміщує акценти з суверенних юрисдикцій та міжнародних договорів на взаємодію з недержавними суб'єктами та різні типи м'якого управління. Іншими словами

¹ Oladejo S. Digital right: Nigeria and the world. URL: https://www.academia.edu/34004022/DIGITAL_RIGHT_NIGERIA_AND_THE_WORLD (дата звернення: 24.02.2023).

разом з цифровими правами з'являється проблема екстратериторіальності захисту прав людини в нових умовах правового регулювання в цифровому середовищі, в якому традиційні механізми та інституції із захисту прав людини можуть втратити свою ефективність.

4. *Інструментальний*. Народження комплексу нових прав – суб'єктивних цифрових прав, які деталізують і доповнюють основні права людини, необхідність чого зумовлена новими вимогами та іншими площинами реалізації основних прав людини в цифровому середовищі.

Прикладом тут є група прав, пов'язаних з автоматизованою обробкою персональних даних (право доступ до даних, право на переміщення даних, право бути забутим тощо)¹. Вони вже набули міжнародного визнання і відповідної легалізації та відображають новий формат особистого життя людини, відходячи від усталених тлумачень права на приватність доцифрового періоду.

У сучасних технологічних умовах соціальної комунікації захист права на приватність (в аспекті персональних даних) вочевидь буде не можливий без подібних прав (оперативних, інструментальних), що, водночас, кореспондують конкретні обов'язки як елемент забезпечення.

Позитивний ефект від цифрових прав як інструментальних компонентів можна оцінювати по-різному, тому гіпотетично такий вектор розвитку можливий і в рамках інших прав людини, проте він не безспірний. У цьому контексті Пол Де Герт і Даріуш Клоза (*Paul De Hert, Dariusz Kloza*) стверджують, що поширення нових прав може призвести до інфляції та фрагментації системи прав людини².

Отже, цифрові права є складним елементом системи прав людини, який відображає передусім саме функціональний їх бік в цифровому середовищі. Як Інтернет є передусім складним глобальним комунікативним інструментом, так і цифрові права, за своєю природою нерозривно з ним пов'язані, є забезпечувальним, інструментальним компонентом прав людини. Водночас, саме завдяки виникненню, визнанню і юридичній формалізації

¹ General Data Protection Regulation. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016. URL: <https://gdpr.eu/tag/gdpr/> (дата звернення: 23.02.2023).

² De Hert P., Kloza D. 'Internet (access) as a new fundamental right. Inflating the current rights framework?', *European Journal of Law and Technology*. Vol. 3. No. 3. URL: <https://ejlt.org/index.php/ejlt/article/view/123/268> (дата звернення: 20.02.2023).

цифрових прав проглядаються перспективи інституалізації інформаційних прав людини, оскільки цифрові права вже стали відносно самостійним комплексом з первинним (декларативним) юридичним закріпленням.

Згодом можна прогнозувати розвиток своєрідних інституцій з цифрових прав людини, формування і вдосконалення механізмів їх забезпечення і захисту, зокрема формування практик зворотного зв'язку та оцінки стану забезпечення, приміром у вигляді загальноновизнаної системи індикаторів цифрових прав за аналогією з правами людини.

Подібні варіанти вже використовуються окремими організаціями щодо деяких цифрових прав (RDR Index¹), зокрема конфіденційності, права вираження поглядів і переконань, доступності Інтернету, як за країнами, так і за окремими цифровими платформами (Google, Facebook, Twitter тощо).

Наведені аспекти формування парадигми цифрових прав можуть доповнюватися іншими, а також контекстами щодо окремих прав, зумовленими подальшим прогресом ІТ та соціальними змінами, до яких вони ведуть. Приміром, розвиток штучного інтелекту (роботів зі штучним інтелектом як кіберфізичних систем) та Інтернету речей зосереджує на новому рівні проблем у сфері прав людини. Ці проблеми актуалізуються вже не тільки у цифровому просторі (кіберпросторі), а також у взаємодії «автономний робот – людина», та, імовірно, «автономний робот – суспільство», і впливатимуть на права людини у звичному нецифровому вимірі.

3.2. Межі і обмеження інформаційних прав людини

3.2.1. Особливості визначення меж інформаційних прав людини

Обмеження прав людини є традиційною складовою доктрини прав людини і надалі залишатиметься предметом наукових дискусій учених в усьому світі.

Обмеження прав людини можливі за принципами міжнародного права, відповідно до вимог верховенства права, з повагою до прав людини,

¹ 2020 Ranking Digital Rights Corporate Accountability Index. URL: <https://rankingdigitalrights.org/index2020/> (дата звернення: 21.02.2023).

її свободи і гідності, з урахуванням балансу приватних і публічних прав та інтересів в тих чи інших умовах.

Проте, у сфері інформаційних прав людини, частина з яких наразі перебуває на етапі формування свого юридичного змісту та в процесі визнання міжнародним правом, а також конституційними актами національних законодавств, відповідність обмежень цим засадам не завжди очевидна.

У межах формування інформаційно-правової доктрини України обмеження інформаційних прав людини як предмет досліджень найбільше знайшли відображення в контексті права на інформацію і обмеження доступу до інформації, що в різних аспектах – галузевих і загальнотеоретичних, розглядалося багатьма відомими вченими. Проблема обмежень власне інформаційних прав людини в комплексі, або ж окремих визнаних прав людини, що мають інформаційну природу (природно інформаційних прав людини), іноді без акценту на тому, розглядалася зокрема в роботах О.О. Золотар¹, Н.В. Кушакової², А.В. Левченко³, К.С. Полетіло⁴, В.С. Політанського⁵, Ю.О. Фігель⁶. Водночас, процеси «інформатизації» прав людини є настільки значними і динамічними, що вимагають постійної уваги учених-правників в контексті осмислення трансформацій в системі прав людини, зумовлених глобальною інформатизацією, та пошуку шляхів гармонійного юридичного відображення таких змін в міжнародному і національному праві.

Відправними засадами обмеження прав людини в Україні є положення Конституції України і відповідні тлумачення Конституційного Суду

¹ Золотар О.О. Обмеження доступу до інформації: інформаційно-правовий аспект. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2012. № 1(8). С. 74–80.

² Кушакова Н. Конституційне право на інформацію: правомірні та неправомірні обмеження. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002. № 3. С. 66–70.

³ Левченко А.В. Обмеження права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного стану: українські реалії та закордонний досвід. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 2. С. 116–122.

⁴ Полетіло К.С. Оцінка обмеження інформаційних прав і свобод людини судами Швеції. *Наука і правоохорона*. 2015. № 1. С. 281–288.

⁵ Політанський В.С. Обмеження права на доступ до інформації. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. № 26. С. 215–227.

⁶ Фігель Ю.О. Проблеми обмеження права на доступ до інформації. *Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки*. 2015. № 1. С. 132–139 ; Його ж. Класифікація обмежень прав людини. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. Юридичні науки. 2016. № 3. С. 79–87.

України, який на основі теорії прав людини та вимог Міжнародного права прав людини у своїх рішеннях щодо обмеження різних прав людини сформував низку базових юридичних позицій, що стали формалізованою складовою системи права України.

Насамперед, з метою уникнення термінологічної некоректності щодо визначення юридичного змісту того чи іншого права людини, важливо розрізнити поняття «межі» і «обмеження» прав людини.

Щось від природи «безмежне» обмежити не можливо, інакше воно втратить свою ключову властивість. Тому, як відомо, свобода та її формати у соціумі завжди існують в певних рамках, утворених уявленнями про існування того чи іншого суспільства та визначених соціальними регуляторами, зокрема правом.

Будь-яке право людини як універсальна вимога також має свої базові межі, що виокремлюють його зміст та формують той первинний обсяг можливостей, які відповідають цьому праву, а також і зобов'язань держави щодо нього. Саме ці межі, в певних ситуаціях, або щодо певних осіб, можуть бути звужені, в чому і полягає суть обмежень прав людини.

Так, М.В. Савчин зазначає, що «юридизація прав людини забезпечується через засади пропорційності, які визначають допустимі межі втручання у суверенний вибір особи – сферу приватної автономії індивіда». А повага до прав людини у цьому контексті означає, що «...законодавство має належним чином врегульовувати обсяг і зміст прав людини і основоположних свобод»¹.

Конституційний Суд України в одному із своїх рішень також опосередковано вказує на залежність можливих законних обмежень права на інформацію від усвідомлення усієї глибини його змісту: «у разі обмеження права на доступ до інформації законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію вказаного права і не порушувати сутнісного змісту такого права»².

¹ Савчин М.В. Права людини у світлі конституційної реформи. *Український часопис міжнародного права*. 2015. Спецвипуск. Конституція України та міжнародне право. С. 67–79.

² Рішення Конституційного Суду України від 22 січня 2020 року № 1-р(І)/2020. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/431-pravo-na-informaciyu> (дата звернення: 23.02.2023).

Отже, без усвідомлення і визначення цих меж, запровадження будь-яких обмежень відбуватиметься безвідносно повноти змісту певного права, що може негативно вплинути на його реалізацію і призвести до порушень.

Юридичне уточнення меж певного права, яке не звужує його первинний зміст, Конституційний Суд України назвав прийнятною в законотворчості «фіксацією меж самої сутності прав і свобод»¹.

Однак, через особливості формування змісту і закріплення окремих прав людини (встановлення і конкретизації) на різних рівнях законодавства – конституційному й профільному, юридично зафіксовані межі певного права людини не завжди безпосередньо впливають з його конституційного формулювання.

Так, приміром, ст. 34 Конституції України визначає ідею права на інформацію, не конкретизуючи його меж, – як можливість кожного «вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір», а також можливі обмеження цього права – «...в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя»².

Загальне юридичне окреслення меж права на інформацію здійснено Законом України «Про інформацію», зокрема через:

- необхідність балансу в процесі реалізації цього права з правами і законними інтересами інших осіб;
- правомірні способи інформаційної діяльності;
- можливості вільного доступу до загальнодоступної інформації та визначення законом режиму інформації з обмеженим доступом³.

Саме такі межі права людини на інформацію необхідно вважати первинними, оскільки вони становлять ту рівну для всіх і узгоджену міру свободи,

¹ Рішення Конституційного Суду України від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 (справа про утворення політичних партій в Україні). URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/2-rp/2007.doc> (дата звернення: 22.02.2023).

² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 23.02.2023).

³ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 19.02.2023).

яка відповідає уявленням про злагоду в суспільстві. Ці межі надалі конкретизуються законодавством, наприклад залежно від обігу інформації різних видів чи доступу до неї, а також можуть бути звужені шляхом законного обмеження, можливість якого передбачена ст. 34 Конституції України.

Варіанти конкретизації (уточнення) меж інформаційних прав людини у законодавстві можуть бути різні. Закон України «Про інформацію» для встановлення меж права на інформацію використовує принцип «неприпустимість зловживання правом на інформацію» (ст. 28), відповідно до якого «інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини». Точність і юридичну завершеність цим межам надає їх конкретизація у вигляді заборон (складів правопорушень) та юридичної відповідальності, передбачених охоронними нормами.

3.2.2. Конституційні засади запровадження обмежень інформаційних прав людини

Слід зазначити, що проблема юридичних обмежень інформаційних прав людини унікального характеру не має і повинна розглядатися в контексті обмежень прав людини, їх засад і принципів, в цілому.

Аналізуючи проблеми обмеження прав людини, Конституційний Суд України у своїх численних тлумаченнях виходить з вимог верховенства права і базового розуміння обмежень як «звуження змісту та обсягу конституційних прав і свобод», зокрема:

– обмеження допустимі тільки якщо відповідають Конституції, переслідують легітимну мету, є суспільно-необхідними, домірними (пропорційними)¹;

– додаткові обмеження, необхідність яких може зумовлюватися надзвичайними умовами (правовий режим воєнного або надзвичайного стану), і які встановлюються окремо, тобто в контексті ч. 2 ст. 64

¹ Рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/ 2009. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/26-rp/2009.doc> (дата звернення: 23.02.2023).

Конституції України, інтерпретується як «не передбачене конституційними нормами звуження обсягу прав і свобод, встановлення додаткових норм, якими нівелюється свобода...»¹;

– обмеження повинні ґрунтуватися на принципі правової визначеності, відповідно до якого «обмеження основних прав і свобод людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлених такими обмеженнями»²;

– дотримання принципу правової визначеності дозволяє не допустити свавілля і несправедливості в обмеженні прав людини, тому обмеження мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, а правове регулювання обмежень певного права, запровадження чого завданням законодавця, має забезпечити «оптимальне досягнення легітимної мети» з «мінімальним втручанням в реалізацію цього права» і «не порушувати сутнісний зміст такого права»³.

Верховенство права являє собою й відповідні вимоги до діяльності органів публічної влади. Зокрема, як зазначає М.В. Савчин, неприпустимість зловживань, непропорційних обмежень у реалізації прав людини і надмірного формалізму, необхідність балансу інтересів в процесі здійснення прав людини зумовлюються самим сутнісним змістом права⁴.

Конституція України і європейські документи з прав людини наголошують на тому, що обмеження прав людини можуть існувати лише як виняток, передбачений законом. Однак законність обмежень не має суто формального характеру, тобто самої вказівки в законі про можливість обмеження прав людини не достатньо для того щоб такі обмеження

¹ Рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/26-rp/2009.doc> (дата звернення: 23.02.2023).

² Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/17-rp/2010.doc> (дата звернення: 21.02.2023).

³ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу). URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/2-rp2016.pdf> (дата звернення: 13.02.2023).

⁴ Савчин М. Права людини. С. 8–9. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/> (дата звернення: 23.02.2023).

вважалися законними з точки зору вимог верховенства права. На цьому моменті зауважують українські науковці, розкриваючи проблеми обмежень прав людини і наводять відповідну практику міжнародних судів (А.В. Левченко¹, С.О. Кузніченко²).

Так, ЄСПЛ у своїх рішеннях методично звертається до трактування «законності» як ключової вимоги верховенства права. У справі Олександр Волков проти України (*Oleksandr Volkov v. Ukraine*), визначаючи «загальні принципи щодо законності втручання», Суд наголосив: «Вираз «відповідно до закону» означає, по-перше, те, що оскаржуваний захід повинен мати певну основу в національному законодавстві. По-друге, це стосується якості відповідного закону, вимагаючи, щоб він був доступним для зацікавленої особи, яка, крім того, повинна бути в змозі передбачити його наслідки для себе, і відповідав верховенству права»³.

Окремо слід звернути увагу на проблему законності обмеження тих прав людини, які ще не набули безпосереднього конституційного визнання в Україні, що безпосередньо стосується новітніх проявів інформаційних прав людини.

Існування та, відповідно, перелік прав людини не обмежуються будь-якими формалізованими юридичними актами, зокрема й конституційними. Про це йдеться у ст. 22 Конституції України, а також в тлумаченнях Конституційного Суду України. Зокрема, з огляду на конституційні принципи свободи, рівності, гідності, непорушності та невідчужуваності прав людини Конституційний Суд України зазначив, що «...свобода (вільність) людини аргіогі є визначальною та пріоритетною для шанування державою загалом, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, іншими суб'єктами»⁴.

¹ Левченко А.В. Обмеження права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного стану: українські реалії та закордонний досвід. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 2. С. 116–122.

² Кузніченко С.О. Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 32–36.

³ European Court of Human Rights. Case of Oleksandr Volkov v. Ukraine (Application no. 21722/11). 9 January 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-115871> (дата звернення: 23.02.2023).

⁴ Рішення Конституційного Суду України від 22 червня 2022 року № 5-п(II)/2022 (щодо дискримінації у реалізації права на житло). URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5-r_2_2022.pdf (дата звернення: 23.02.2023).

Разом із тим, відсутність визнання певного права Конституцією України вочевидь істотно впливає на юридичні можливості забезпечення цього права в Україні, якщо воно дійсно існує.

У цьому контексті можна зауважити, що текст ст. 22 Основного закону формує широку модель представлення прав людини, в якій: права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, «не є вичерпними», але гарантуються і не можуть бути скасовані «конституційні права», водночас, в процесі законотворчості не допускається звуження змісту і обсягу «існуючих прав». Разом із тим, ст. 64 Конституції України, встановлюючи засади можливих обмежень прав людини, використовує лише одну категорію – «конституційні права і свободи людини і громадянина»¹. Конституційний Суд України з цього приводу надав своє тлумачення, згідно з яким вимоги ч. 3 ст. 22 щодо недопустимості обмежень «існуючих прав» необхідно розуміти «...як такі, що поширюються на всі існуючі права і свободи людини, гарантовані Конституцією України»².

Таким чином, конституційна концепція обмежень прав людини в Україні виходить із захищеності саме конституційних прав і свобод, оскільки саме конституційне визнання прав людини дійсно робить їх юридично визначеними, гарантованими. Інші ж права людини, через відсутність безпосереднього юридичного визнання на конституційному рівні, можуть такими де-юре не вважатися та не потрапляти в фокус державного забезпечення.

У світі наразі існує доктринальна суперечка щодо перспектив розширення системи прав людини «новими правами». Основним аргументом проти поповнення визнаних прав часто-густо є сумнівна ефективність забезпечення «нових прав», що негативно впливатиме на ціннісне сприйняття прав людини в цілому, з чим варто погодитися. Але в інформаційній сфері розширення змісту прав людини усе ж таки відбувається, про що свідчить розвиток і юридичне, зокрема в деяких країнах конституційне, оформлення «цифрових прав». Не в останню чергу просування таких прав пов'язано з поступовим визнанням необхідності міжнародної стандартизації зобов'язань держав щодо них.

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 21.02.2023).

² Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року № 5-п/ 2018. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5_p_2018.pdf (дата звернення: 22.02.2023).

Однак, відсутність безпосереднього зазначення певного права у Конституції не означає відмови держави від його забезпечення, в тому разі якщо діяльність держави базується на повазі до прав людини і верховенстві права. Приміром, щодо права на доступ до Інтернету, права на доступність і надійність цифрових технологій, права на доступ до ключових державних послуг он-лайн, Україна ще не взяла на себе безпосередніх зобов'язань в контексті конституційних прав і свобод людини. Утім державна діяльність в цьому напрямі системно здійснюється і активно розвивається на всіх рівнях, зокрема на стратегічному¹, навіть у надскладних умовах воєнного стану.

Тому можна констатувати актуальність поступових кроків щодо юридичного, зокрема конституційного, визнання й оформлення нових проявів інформаційних прав людини в Україні. Недостатня увага до них законодавця буде посилювати відставання національного законодавства від наявних і сьогодні вже визнаних в європейському правовому просторі ключових потреб людини в інформаційному суспільстві.

Звертаючись до актів Міжнародного права прав людини як до фундаментальних засад у сфері обмеження прав людини варто відзначити, що відповідні положення документів ООН, зокрема Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Ради Європи – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також Американської конвенції про права людини істотно не відрізняються. Відступ держав від своїх зобов'язань, визначених цими актами, можливий лише у надзвичайних умовах, що створюють загальнонаціональні загрози, змінюючи баланс приватних і публічних інтересів. Аналогічні гарантії непорушності прав людини визначені й Конституцією України.

Не припускається відступ, навіть під час збройних конфліктів, від низки прав і вимог, якими є: право на життя, крім правомірної смерті під час бойових дій; заборона катування, або ж нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; заборона рабства; неприпустимість покарання без закону (*nullum crimen, nullum poena*)².

¹ Про затвердження завдань Національної програми інформатизації на 2022–2024 роки : Постанова Верховної Ради України від 08.07.2022 № 2360-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2360-20> (дата звернення: 23.02.2023).

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : міжнародний документ, Рада Європи, протокол від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 22.02.2023).

Як видно, ці права не мають іманентного інформаційного характеру, тому можна стверджувати, що всі інституалізовані інформаційні права людини, як би їх не визначали чи позиціонували в системі прав людини (як окремі, самостійні права, чи складові вже визнаних прав), можуть обмежуватися на окреслених вище засадах.

3.2.3. Види обмежень прав людини в контексті інформаційних прав

Варіації обмежень у сфері інформаційних прав людини доцільно розглядати в контексті видів обмежень прав людини в цілому, особливості яких зумовлюватимуть форми і засоби встановлення й застосування обмежень власне інформаційних прав.

З огляду на це, не вдаючись до широкої класифікації обмежень прав людини, зупинимось на таких.

1. У контексті положень основних міжнародних документів з прав людини можна виділити три «формати» визначення обмежень:

- обмеження прав (використовується всіма міжнародними актами з прав людини);
- відступ держав від зобов'язань (використовується Міжнародним пактом про громадянські і політичні права і Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод);
- призупинення гарантій (використовується Американською конвенцією про права людини).

Відступ від зобов'язань і призупинення гарантій є схожими за способом і підставами встановлення обмежень прав людини, які передбачені для надзвичайних умов і переслідують мету збереження життя нації. В таких умовах всі інформаційні права людини можуть бути обмежені відповідно до закону. Обсяг обмежень залежатиме від гостроти унікальної ситуації, яка їх зумовила.

2. За характером обмежуваних прав:

- звуження обсягу активних дій, або ж зменшення можливості користуватися певною свободою (обмеження позитивних прав), які фактично будуть полягати у забороні того, що в загальних умовах є дозволимим, припустимим (обмеження права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, зокрема права людини на інформацію, передбачені ч. 3 ст. 34 Конституції України);

– зменшення можливостей власної автономії (обмеження негативних прав), що виражається у збільшенні рівня втручання держави (обмеження права на повагу до особистого і сімейного життя, відповідно до ч. 2 ст. 32 Конституції України, а також права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, відповідно ст. 31 Конституції України);

– зниження рівня державного забезпечення певного права (обмеження прав соціально-економічного і культурного характеру), щодо яких держава здійснює цілеспрямовану забезпечувальну, підтримувальну, стимулювальну діяльність (приміром, щодо права на доступ до Інтернету, на цифрову освіту, на комунікацію, на багатоманітність контенту).

3. За часом можливого застосування:

– обмеження, що за необхідності застосовуються в будь-який час у звичайних умовах (обмеження, передбачені статтями Конституції, які визначають конституційний зміст основних інформаційних прав – ст. 31, 32, 34 Конституції України);

– тимчасові обмеження, що встановлюються і конкретизуються окремо у разі виникнення надзвичайних умов (обмеження, передбачені ст. 64 Конституції України).

4. Обмеження прав і свобод, зумовлені особливостями відповідного правового регулювання, зокрема найчастіше виділяють:

- обмеження в умовах особливих правових режимів;
- обмеження у кримінальному провадженні;
- обмеження, зумовлені спеціальним правовим статусом особи.

Можливість і об'єктивна необхідність обмежень прав людини за надзвичайних умов є загальновизнаною. В Україні підставою запровадження таких обмежень є введення особливих правових режимів на підставі Закону України «Про правовий режим воєнного стану» й Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану». Як вже зазначалося, обмеження встановлені в такому порядку можуть стосуватися будь-яких інформаційних прав людини та матимуть характер окремих, тимчасових, з обсягом пропорційним ступеню наявної загрози.

У межах кримінального провадження обмеження інформаційних прав людини можливі виключно на підставах і в порядку, визначених Кримінальним процесуальним кодексом, з метою вирішення завдань кримінального провадження. Так, ст. 14, 15 зазначеного закону, надаючи гарантії

таємниці спілкування і невтручання в приватне життя, як виняток встановлюють і можливість обмежень, а глава 21 «Негласні слідчі (розшукові) дії» визначає підстави, способи й порядок дій, які є власне реалізацією обмежень цих прав¹.

Обмеження, зумовлені спеціальним правовим статусом особи, встановлюються окремими законами, які через специфіку регульованої ними діяльності, визначення прав і обов'язків відповідних осіб пов'язують з певними обмеженнями їхніх прав. Прикладом такого «статусного» обмеження конституційного права людини на повагу до особистого і сімейного життя є вимоги щодо декларування за Законом України «Про запобігання корупції». Так, ст. 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» встановлює, що відомості, зазначені в таких деклараціях не належать до інформації з обмеженим доступом, а ст. 59 Закону України «Про запобігання корупції» надає перелік відомостей про фізичних осіб, що вносяться до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, і оприлюднюються на сайті Національного агентства з питань запобігання корупції².

5. За визначеністю на конституційному рівні:

- обмеження конституціоналізованих інформаційних прав;
- обмеження інформаційних прав, які не набули конституціоналізації.

Останні – це, як вже згадувалося, нові права або новітні прояви чи компоненти визнаних прав людини (цифрові права), які ще не отримали в Україні того рівня юридичної визначеності і гарантованості, який притаманний конституційним правам і свободам. Разом із тим, європейські ініціативи щодо комплексу цифрових прав підтверджують, що їх забезпечення і гарантування лежить безпосередньо в площині прав людини.

Хоча основні міжнародні документи з прав людини, як і Конституція України, утверджують невичерпність наведених у них прав і свобод, усе ж вбачається, що говорити про юридичні межі і гарантії неконституціоналізованих інформаційних прав людини можна здебільшого в контексті

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 23.02.2023).

² Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 23.02.2023) ; Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 22.02.2023).

доцільності їх подальшого визнання та встановлення мінімальних стандартів забезпечення. За відсутності конституційних гарантій невизнаних інформаційних прав їх юридичні межі, система забезпечення, а також оцінка законності обмежень будуть розмиватися. Як наслідок, конституційно не визнані інформаційні права можуть не мати достатніх гарантій та забезпечуватися опосередковано, через основні визначені права людини, що загалом буде свідченням відставання конституційного регулювання від актуальних потреб сучасного інформаційного суспільства.

Проблема можливого обмеження нових інформаційних прав людини особливо гостро постає через те, що ідея цих прав (як прав і принципів цифрової епохи) вже набула визнаної соціальної цінності. Це засвідчено декларативними документами в європейському регіоні, але констатувати сформованість загальноновизнаних меж юридичного змісту таких прав наразі ще не можна. Однак, відповідність державної діяльності ідеї невичерпності прав людини, концепції *human rights by design*, а також принципам поваги до свободи й гідності людини та спрямованості на забезпечення основоположних цінностей суспільства, в процесі становлення нових інформаційних прав може компенсувати відставання формально-юридичного закріплення їх змісту.

3.2.4. Проблеми обмеження інформаційних прав людини в умовах воєнного стану в Україні

Введення в Україні правового режиму воєнного стану є свідченням наявності реальних загроз життю українського суспільства й держави, та відповідної зміни балансу приватних і публічних інтересів, що веде зокрема до необхідності вжиття законних заходів, пов'язаних з обмеженнями прав людини та відступом держави від своїх зобов'язань щодо них.

Європейськими країнами в такому масштабі обмеження прав людини ще на заявлялися. У цьому сенсі Україна вимушено стала новатором формування європейського правового досвіду і має перспективи заявити свої лідерські позиції у захисті демократичних цінностей.

До прав людини, які обмежуються в умовах воєнного стану належать визнані інформаційні права людини, що є відображенням ключових правових цінностей інформаційного суспільства (природно інформаційні права), – права, передбачені ст. 31, 32, 34 Конституції

України – право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на повагу до особистого і сімейного життя та право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.

Зважаючи на визначальну залежність сучасного суспільства від ІТ, можливість обмеження інформаційних прав людини сьогодні викликає необхідність оцінки таких обмежень з позицій верховенства права в достатньо складних умовах нових викликів цивілізованій світовій спільноті, спричинених військовою агресією РФ проти України.

З початком бойових дій на території України проблема запровадження правового режиму воєнного стану, здійснення заходів ним передбачених, та захист прав людини в цих умовах стали одним з пріоритетів для українських правників, що зумовило й наукову активність в цьому напрямі. Предметом досліджень стали й безпосередньо обмеження прав людини в Україні в умовах воєнного стану, чому свої роботи присвятили, зокрема Ю.О. Фігель¹, О.В. Білоскурська та М.Д. Федорчук², С.О. Кузніченко³, А.С. Славко⁴, І.М. Проць⁵, М.В. Корнієнко⁶, А.В. Левченко⁷.

Наразі в оприлюднених роботах увага приділяється здебільшого конституційним засадам обмеження прав людини в умовах воєнного стану, відповідності законів, що визначають правовий режим воєнного стану, Конституції України та міжнародним стандартам прав людини,

¹ Фігель Ю.О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки*. 2015. № 2. С. 222–230.

² Білоскурська О.В., Федорчук М.Д. Нормативно-правове регулювання обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. *Правова держава*. 2022. № 46. С. 7–18.

³ Кузніченко С.О. Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 32–36.

⁴ Славко А.С. Обмеження прав і свобод людини і громадянина за умов дії режиму воєнного стану: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2016. № 41. С. 74–78.

⁵ Проць І.М. Окремі організаційно-правові механізми обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 381–384.

⁶ Корнієнко М.В. Права людини в умовах воєнного стану: загальноправовий дискурс. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 27–31.

⁷ Левченко А.В. Обмеження права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного стану: українські реалії та закордонний досвід. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 2. С. 116–122.

а також їх аналізу крізь призму правових позицій європейського суду з прав людини. Такий первинний інтерес зумовлений надзвичайною важливістю і динамікою розгортання проблеми, а також відсутністю безпосереднього досвіду дій та сталих механізмів обмеження прав людини в умовах ширококомасштабної війни.

Але з продовженням правового режиму воєнного стану фокус уваги має охопити не тільки важливі на початку війни задачі введення такого режиму, а й проблеми конкретизації обмежень кожного реально обмежуваного права, розмежування повноважень та встановлення балансу приватного і публічного інтересу в процесі прийняття рішень щодо цих обмежень, їх обсягів, території застосування тощо, що має втілитися у відповідних нормативно-правових змінах.

Загалом проблема об'єктивно необхідних обмежень прав людини в умовах воєнного стану має два формати вирішення правовими засобами, визнаними і підтримуваними цивілізованою світовою спільнотою – Міжнародне право прав людини (МППЛ) і Міжнародне гуманітарне право (МГП).

Дія МППЛ в практиці міжнародних судів визнається безперервною і екстериторіальною. МППЛ базується на міжнародних домовленостях щодо визнаних прав людини і передбачає обмеження цих прав на засадах верховенства права, зокрема законності і юридичної визначеності, із легітимною метою, припустимою в демократичному суспільстві. Обмеження можуть мати, по-перше, потенційний характер (за наявності підстав можливе застосування у звичайних умовах), що виходить із змісту окремих прав, визначених міжнародними актами з прав людини, по-друге, характер окремих обмежень, зумовлених надзвичайними ситуаціями, чим зокрема є офіційно оголошений воєнний стан.

Приміром, зміст права кожної людини на вільне вираження своїх поглядів Міжнародний пакт про громадянські і політичні права нерозривно пов'язує з можливістю законного обмеження задля «охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення» (ст. 19). Водночас, відповідно до ст. 4 Пакту «під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується» держави можуть здійснювати відступ від своїх зобов'язань щодо прав людини, керуючись метою, яка в таких умовах багато в чому збігається з метою обмежень, визначеною

у ст. 19¹. Тобто поняття «війна», хоча і не має усталеного тлумачення в міжнародному праві, очевидно охоплює всі згадані загрози, які й формують загальну легітимну мету обмежень в умовах воєнного стану, зумовлену надзвичайними потребами збереження життя нації.

Іншими словами, мета обмежень деяких прав людини в умовах воєнного стану, залежно від складності ситуації, певною мірою може бути досягнута і засобами розрахованими на звичайний час. У такому разі, кожне запровадження додаткових обмежень прав людини, зумовлених вже надзвичайними умовами, вимагатиме оцінки з позицій співмірності їх з метою, юридичної визначеності та інших вимог верховенства права.

МГП сприяє забезпеченню балансу між гуманним ставленням до людини і тимчасовою воєнною необхідністю, здійснюючи захист і обмеження окремих прав людини залежно від суб'єктів (цивільних осіб і комбатантів), їх залучення до військових дій, території поширення збройного конфлікту тощо.

Норми МППЛ і МГП значно різняться, але переслідують єдину мету захисту прав людини, в процесі чого здійснюються і обмеження прав. МГП традиційно формується у вигляді об'єктивних норм поведінки держав і озброєних груп, а МППЛ виявляється в суб'єктивних правах кожної людини і зобов'язаннях держави щодо них².

З огляду на безперервність і екстериторіальність дії МППЛ, його одночасне застосування з МГП, яке конкретно застосовується лише в ситуаціях збройного конфлікту, створює проблему встановлення пріоритетності між цими зводами норм міжнародного права та, відповідно, процедур і засобів обмеження прав людини, що розраховані на різні умови застосування. Подоланню цієї проблеми слугує принцип *lex specialis*, відповідно до якого у разі суперечності норм МППЛ і МГП, пріоритетність надаватиметься більш конкретизованим і розрахованим на застосування до збройних конфліктів нормам МГП,

¹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнародний документ. Прийнято Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 23.02.2023).

² International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict. United Nations. New York and Geneva, 2011. P. 14–15. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/HR_in_armed_conflict.pdf (дата звернення: 13.02.2023).

хоча однозначної міжнародної практики щодо цього не існує. У будь-якому разі, застосування МППЛ і МГП має бути таким, щоб їх гарантії взаємодоповнювалися¹.

Також безперервність застосування МППЛ не дає змоги відступати від засад юридичної визначеності щодо обмежень прав людини та посилається виключно на принципи МГП на всій території, охопленій війсьним станом. Застосування норм МГП як *lex specialis*, в такому разі, можливе тільки на території безпосереднього ведення бойових дій – там де органами управління мирного часу втрачено контроль ситуації.

Оскільки у зв'язку з повномасштабним військовим вторгненням РФ в Україну 24 лютого 2022 року правовий режим воєнного стану оголошено на всій території України, то проблема захисту прав людини, зокрема основних інформаційних прав, в цій ситуації зумовлюються не тільки можливими суперечностями між нормами МППЛ і МГП, а й динамікою зміни території бойових дій де пріоритетним є МГП, та безпрецедентно посилюється системним нехтуванням РФ будь-якими міжнародними домовленостями щодо прав людини.

Аналіз міжнародного права, практики міжнародних судів, положень Конституції України та відповідних тлумачень Конституційного Суду України свідчать про слідування ідеям верховенства права, вже систематизованих Венеційською Комісією у вигляді низки критеріїв і показників *Rule of Law Checklist*².

Стосовно обмежень прав людини показники верховенства права можна інтерпретувати як систему принципів морально-етичного і формально-юридичного характеру, а саме:

- передбаченість законом;
- обґрунтованість і легітимність мети обмежень;
- баланс публічних і приватних інтересів;
- пропорційність (домірність) обмежень;
- спрямованість на забезпечення основоположних цінностей суспільства; повага до свободи й гідності людини;

¹ International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict. United Nations. New York and Geneva, 2011. P. 54–56. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/HR_in_armed_conflict.pdf (дата звернення: 13.02.2023).

² Мірило правладдя: коментар, глосарій, Rule of Law Checklist. Венеційська Комісія Ради Європи / пер. С. Головатий. 2017. 164 с.

– відповідність іншим засадам верховенства права, зокрема принципам недискримінації (за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження), справедливості, захищеності тощо.

Однією з відправних позицій оцінки обмежень прав людини є вимога юридичної визначеності – обмеження встановлюються законом, закон має бути доступним, а застосування обмежень на практиці припустиме лише за умови їх передбачуваності¹.

Водночас, верховенству права має відповідати діяльність публічної влади, суб'єкти якої, здійснюючи свої повноваження, реалізують можливі обмеження прав людини, встановлені законом. Зокрема не припустимі зловживання, непропорційні обмеження, надмірний формалізм, невідповідність балансу прав та інтересів². В умовах правового режиму воєнного стану, через утворення нових владних суб'єктів і оперативну зміну розподілу повноважень, можливості застосування державного примусу на розсуд адміністрації збільшується, що за відсутності належного контролю створює передумови для можливих порушень прав людини.

У цьому контексті проблема правової визначеності повноважень відповідних суб'єктів, обсягів і процедур запроваджених обмежень прав людини постає дуже гостро. Ця проблема додатково посилюється в контексті обмеження інформаційних прав, які, по-перше, є різними за характером (як позитивні, так і негативні) та механізмами забезпечення, по-друге, нові інформаційні права ще не мають усталеного юридичного змісту, що ускладнює дотримання принципу пропорційності обмежень, і, по-третє, свобода інформації, є визнаним ООН критерієм здійснення усіх прав людини. Тому обмеження інформаційних прав в сучасному інформаційному суспільстві безпосередньо впливає на можливості реалізації усіх інших прав людини.

Ведення Україною захисту своїх територій від масштабної збройної агресії РФ продемонструвало, що в цих складних умовах ефективна реалізація низки інформаційних прав, (зокрема доступу цивільного населення

¹ European Court of Human Rights. Case of Oleksandr Volkov v. Ukraine (Application no. 21722/11). 9 January 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115871> (дата звернення: 22.02.2023) ; Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/17-rp/2010.doc> (дата звернення: 24.02.2023).

² Савчин М. Права людини. С. 8–9. URL: [https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/](https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/ (дата звернення: 14.02.2023).) (дата звернення: 14.02.2023).

та Сил оборони до Інтернету і цифрових технологій, надійної комунікації), здатна істотно впливати на хід бойових дій, не тільки згуртовуючи і мотивуючи, а й сприяти виявленню та знищенню окупаційних військ, а також фіксації військових злочинів.

Отже, значення відповідності обмежень інформаційних прав людини засадам міжнародного права і принципам верховенства права, навіть в умовах воєнного стану, в правовій демократичній державі не може ні ігноруватися, ні применшуватися.

Конституційний Суд України тлумачить обмеження прав людини здебільшого як «звуження змісту та обсягу конституційних прав і свобод»¹. Імовірно через особливості такого формулювання в українській науковій літературі обмеження прав людини часто-густо подаються в контексті зменшення можливостей особи щодо певного обсягу дій, обмеження її поведінки. Зокрема, Ю.О. Фігель вважає, що обмеженнями прав і свобод людини та громадянина є «...заборони, які покликані змінити поведінку особи через обмеження суб'єктивного права»², що підтримується іншими дослідниками (А.С. Славко³, А.В. Левченко⁴).

Безперечно «заборона» є способом правового регулювання, який розраховано на обмеження певної поведінки людини в частині сукупності неприпустимих її дій (вчинків), тобто певної активності. Проте активна форма поведінки властива тільки позитивним правам. Обмеження негативних прав виявляється по іншому, оскільки зміст цих прав визначається не поведінкою людини як носія права, а обов'язками інших суб'єктів щодо нього.

Юридичні межі прав людини негативного характеру базуються на невтручанні у ці права, або ж на можливості особи зберегти певну автономію (приміром, у приватному житті). Обмеження негативного права можна інтерпретувати як збільшення можливостей щодо зовнішнього

¹ Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 (справа про постійне користування земельними ділянками). URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/5-rp/2005.doc> (дата звернення: 23.02.2023).

² Фігель Ю.О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки*, 2015. № 2. С. 223.

³ Славко А.С. Обмеження прав і свобод людини і громадянина за умов дії режиму воєнного стану: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2016. № 41. С. 74–78.

⁴ Левченко А.В. Обмеження права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного стану: українські реалії та закордонний досвід. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 2. С. 116–122.

втручання з боку держави, що здійснюється не заборонами, спрямованими на встановлення рамок поведінки носія права, а розширенням повноважень, збільшенням кількості суб'єктів, уповноважених законом здійснювати діяльність, яка обмежує такі права людини.

Таким чином, обмеження позитивного права виявляється у звуженні його юридичних меж, а негативного – в законному розширенні меж втручання в це право з боку держави, що в повній мірі стосується обмежень інформаційних прав. При цьому, через специфіку методів державної діяльності, якою обмежуються негативні інформаційні права (передусім, право на приватність), такі обмеження здебільшого залишаються прихованими від особи, права якої обмежуються, що на практиці ускладнює контроль їх легітимності і пропорційності.

Запровадження обмежень прав людини має ґрунтуватися на відповідних уявленнях про їх допустимість. Виходячи з ідеї про те, що держава зобов'язана поважати, захищати і забезпечувати права людини, зокрема спрощувати їх здійснення, МППЛ сформувало низку засад, які дають змогу оцінювати правомірність обмежень прав людини в кожному конкретному випадку, зокрема і щодо інформаційних прав людини в умовах воєнного стану.

Для аналізу умов виправданості втручання у права особи ЄСПЛ у своїй практиці використовує так званий «трискладовий тест», елементами якого є відповіді на запитання:

- 1) чи здійснене втручання згідно із законом, що включає відповідність вимогам якості закону у світлі практики ЄСПЛ;
- 2) чи відповідає втручання законній (легітимній) меті;
- 3) чи є втручання необхідним в демократичному суспільстві.

Інтерпретацію критеріїв відступу від зобов'язань щодо прав людини в надзвичайних ситуаціях в межах принципу «згідно з законом» містить система показників *Rule of Law Checklist*. Такими критеріями є:

- наявність особливих приписів національного права, що застосовуються до надзвичайних станів, із відповідними відступами від зобов'язань з прав людини;
- встановлені підстави запровадження обмежень (обставини і критерії); заборона на відступ від зобов'язань за певними правами навіть за надзвичайних ситуацій;
- співмірність (пропорційність) способів відступу в контексті гостроти потреб ситуації, її тривалості, умов та обсягу;

– обмеженість можливостей виконавчої влади відступати від звичайного розподілу повноважень;

– парламентський контроль та судовий нагляд щодо дії та тривалості надзвичайного стану і щодо обсягу будь-якого відступу в його рамках¹.

Саме ці ідеї сьогодні є базисом методики оцінки заходів з обмеження прав людини в сучасних європейських демократичних державах, до яких належить Україна. Тому відповідність українського законодавства вимогам МППЛ та європейським стандартам прав людини має критично осмислюватися в складних умовах воєнного часу з метою удосконалення законодавства в контексті юридичної виваженості обмежень прав людини, зокрема інформаційних прав, та формування відповідного європейського досвіду, в якому Україна буде новатором і зразком.

Так, ст. 8 «Заходи правового режиму воєнного стану» Закону України «Про правовий режим воєнного стану» надає військовому командуванню та військовим адміністраціям (у разі їх утворення) повноваження запроваджувати низку заходів в межах допустимих тимчасових обмежень прав людини, зокрема інформаційних прав, закріплених ст. 31, 32, 34 Конституції України².

Серед цих заходів є такі, що можуть обмежувати право людини на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (позитивне право, яке ґрунтується на свободі дій) шляхом звуження можливостей і здійснення додаткового контролю інформаційної діяльності, а саме:

1) заборона проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів (п. 8 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»);

2) упорядкування інформаційної діяльності різних суб'єктів відповідно до умов воєнного часу, зокрема щодо використання їх матеріально-технічних можливостей (місцевих радіостанцій, телевізійних центрів, друкарень) для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи, а також можливість заборони передавання інформації через комп'ютерні мережі та використання приймально-передавальних радіостанцій

¹ Мірило правовладдя: коментар, глосарій, Rule of Law Checklist. Венеційська Комісія Ради Європи / пер. С. Головатий. 2017. С. 19.

² Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 25.02.2023).

особистого і колективного користування (п. 11, 12 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»).

Прикладом безпосередньої реалізації і конкретизації обмежень інформаційних прав людини в межах цих заходів є встановлена військовим командуванням і офіційно оголошена тимчасова заборона використання автомобільних реєстраторів з метою протидії розголошенню критично важливої в воєнних умовах інформації.

Слід зауважити, що характер встановлення рамок допустимої інформаційної діяльності мають також додаткові заборони запроваджені Кримінальним кодексом України у зв'язку з удосконаленням правового регулювання в умовах воєнного стану, зокрема щодо колабораціонізму (ст. 111¹ Кримінального кодексу України) та несанкціонованого поширення інформації про дії Сил оборони (ст. 114² Кримінального кодексу України). Однак, в цьому разі, такі законодавчі новели є засобами кримінально-правової охорони і їх необхідно вважати не обмеженнями права людини на свободу вираження поглядів і переконань, а уточненням (фіксацією) юридичних меж цього права в умовах воєнного або надзвичайного стану, які і визначають рівний незмінний для всіх масштаб інформаційної свободи.

Обмеження прав людини негативного характеру, якими є право на повагу до приватного і сімейного життя (право на приватність) та право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31, 32 Конституції України), в наявних нормативних умовах вже не будуть такими явними і передбачуваними, оскільки межі і способи обмежень цих прав безпосередньо не впливають із системи заходів правового режиму воєнного стану, визначених Законом України «Про правовий режим воєнного стану». Відповідно, якщо обмеження цих прав дійсно застосовуються як додаткові в умовах правового режиму воєнного стану, а не тільки залишаються можливими відповідно до переліку потенційно обмежуваних прав, оцінка їх правомірності може бути доволі неоднозначною.

Невизначеною також є ситуація щодо пропорційності обмеження нових неконституціоналізованих інформаційних прав, які наразі не мають визнаних юридичних меж, хоча очевидно можуть обмежуватися заходами правового режиму воєнного стану, як, приміром, ключове з «цифрових прав» – право на доступ до Інтернету. Проте, продемонстрована в цих складних умовах прихильність української влади основним демократичним цінностям, зокрема принципу поваги до прав людини, певною мірою компенсує недосконалість

законодавства, спричинену необхідністю прийняття оперативних воєнних рішень. Водночас вираженість таких рішень як з точки зору змісту, так і юридичної техніки, має залишатися серед пріоритетів та зумовлювати своєчасні кроки з удосконалення відповідних положень законодавства.

3.3. Штучний інтелект і права людини

3.3.1. Штучний інтелект в правовому полі

З появою феномену, який сьогодні називають «штучним інтелектом» (ШІ), виникають проблеми суспільної рефлексії щодо нього, найістотношою з яких є юридикація ШІ, тобто визначення, формування його правового статусу, що, водночас, становить нову проблему у сфері прав людини.

Невипадково, документи з «цифрових прав людини» (Португальська хартія прав людини в цифрову епоху, Лісабонська декларація, Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття) у своїх положеннях наголошують на дуальності цієї проблеми – в контексті, по-перше, права на використання технологій ШІ, а по-друге, безпечності цих технологій для людини¹.

Сьогодні технології створення систем ШІ, та пристроїв «Інтернет речей» (IoT), як їх складових (продуктів), поступово стають реальністю життя кожної людини, навіть на побутовому рівні. Щороку з'являються різні їх моделі, здатні виконувати все більш складні інтелектуальні завдання, наближаючись у можливостях сприйняття середовища свого функціонування до людського.

Підвищення автономності, не залежно від наявності фізичної форми (пристрою, роботу, будь-якої іншої), підіймає питання про природу ШІ і його місце в соціальній системі у світлі існуючих правових категорій, того значення і цінності, яку вони мають. Зокрема, розгортається дискусія щодо того чи може ШІ претендувати в перспективі на статус «суб'єкта права», чи він може бути лише знаряддям (засобом, інструментом) для використання традиційними суб'єктами права.

¹ Див.: Додаток А. Інформаційні права в міжнародних домовленостях з прав людини.

В контексті прав людини, насамперед інформаційних прав, ця дискусія має, відповідно, дві складові:

1) щодо перспектив безпечного для людини застосування ШІ як різновиду ІТ, що стає новим інструментом, засобом, форматом реалізації прав людини;

2) стосовно осмислення перспективних статусних перетворень у праві та імовірного набуття ШІ своєї рідної правосуб'єктності.

Якщо перший із зазначених напрямів лежить в одній площині з проблемами просування інших проявів ІТ, зокрема цифрових технологій, які вже стали звичною частиною життя людства, то розвиток дискусії у другому напрямі часто-густо набуває загрозливих для прав людини ракурсів, чому необхідно приділити окрему увагу.

Осмислення суспільних перетворень, зумовлених розвитком ШІ, сьогодні вже визнано спільним завданням, вирішення якого потребує консолідації знань і досвіду комп'ютерних науковців та інженерів, науковців із соціальних та гуманітарних наук (включаючи антропологів, економістів, істориків, медіа-знавців, філософів, психологів та соціологів), експертів із права та публічної політики, представників менеджменту бізнесу, а також приватного та державного секторів¹.

Наразі результати перших спроб практичного використання ШІ у вирішенні деяких соціальних завдань є доволі неоднозначними. Результати наукового моніторингу і аналізу функціонування ШІ (AI) та систем автоматизованого прийняття рішень (ADM) свідчать про схильність таких технологій до порушення прав людини.

«Алгоритми, створені для регулювання мовлення в Інтернеті, піддали цензурі мовлення, починаючи від релігійного змісту і закінчуючи сексуальним різноманіттям. Системи штучного інтелекту, створені для моніторингу незаконної діяльності, використовувалися для відстеження правозахисників і націлювання на них. А алгоритми дискримінували чорношкірих людей, коли їх використовували для виявлення ракових захворювань або оцінки ризику втечі людей, звинувачених у злочинах. Список можна продовжувати»². «Ми бачимо використання живих систем

¹ One Hundred Year Study on Artificial Intelligence (AI100). 100 Year Study on AI released its 2021 Report. URL: https://ai100.stanford.edu/sites/g/files/sbiybj18871/files/media/file/AI100Report_MT_10.pdf (дата звернення: 23.02.2023).

² How «human rights by design» can save us from AI misuse. URL: <https://thenextweb.com/news/how-human-rights-by-design-can-save-us-from-ai-misuse-syndication> (дата звернення: 23.02.2023).

розпізнавання облич у громадських місцях, що прирівнюється до масового спостереження; розгортання фінансованих державою псевдонаукових систем «детектора брехні» вздовж національних кордонів; використання упереджених, проблемних систем ADM для виявлення шахрайства у сфері соціального забезпечення; і навіть використання відносно базових систем ADM, які закріплюють і посилюють нерівність під час оцінювання учнів»¹.

Очевидно, що в будь-якому разі соціальна інтеграція ШІ буде посилюватися, а тому роль юридичної складової галузі ШІ не є формальною чи номінальною. І хоча деякі дослідники вважають, що традиційні ідеї права становлять перепони розвитку й широкому впровадженню ШІ, не варто забувати про соціальну роль права як запобіжника, засобу досягнення безпеки і злагоди в людському суспільстві.

До основних джерел цієї проблеми належить техносолюціонізм – точка зору, згідно з якою ШІ можна розглядати як панацею, тоді коли він є лише інструментом. У 2020 році каліфорнійський Центр штучного інтелекту сумісного з людиною (CHAI) назвав техносолюціонізм однією з найбільш гострих небезпек у царині ШІ². Окрім того, у звіті Сторічного дослідження штучного інтелекту (AI100) за 2021 рік наголошується, що «в міру того, як ми бачимо все більший прогрес у галузі ШІ, спокуса застосувати ШІ-рішення до всіх суспільних проблем зростає. Але технологія часто створює більші проблеми в процесі вирішення менших»³.

Усвідомлення потенційних загроз та необхідності уникнення легковажного ставлення до них усе більше набуває юридичного закріплення на міжнародному рівні. Так, у 2021 році Генеральна конференція ЮНЕСКО ухвалила Рекомендацію щодо етики ШІ, погоджену 193 учасниками, яка визнає його потенційну здатність «приносити безпрецедентні проблеми» та встановлює етичні засади його безпечного розвитку і використання⁴.

¹ The EU should regulate AI on the basis of rights, not risks. URL: <https://www.accessnow.org/eu-regulation-ai-risk-based-approach/> (дата звернення: 23.02.2023).

² CHAI 2020 Progress Report 9/30. URL: <https://humancompatible.ai/app/uploads/2020/11/CHAI-2020-Progress-Report-public-9-30.pdf> (дата звернення: 23.02.2023).

³ One Hundred Year Study on Artificial Intelligence (AI100). 100 Year Study on AI released its 2021 Report. P. 53. URL: https://ai100.stanford.edu/sites/g/files/sbiybj18871/files/media/file/AI100Report_MT_10.pdf (дата звернення: 21.02.2023).

⁴ All the Member states of the UN Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) adopted on Thursday a historic agreement that defines the common values and principles needed to ensure the healthy development of AI. 25 November 2021. URL: <https://news.un.org/en/story/2021/11/1106612> (дата звернення: 23.02.2023).

Ціннісними установками Рекомендація проголошує: повагу, захист та заохочення прав людини, основних свобод та людської гідності; благополуччя навколишнього середовища та екосистем; забезпечення різноманітності та інклюзивності; життя у мирних, справедливих та взаємопов'язаних суспільствах¹.

Прояви техносолюціонізму та техноромантизму наразі відчутні і в українській юриспруденції. Не без їхнього впливу, у поєднанні з іншими причинами, з'являються окремі ідеї щодо сприйняття ШІ як суб'єкта права. Як слушно зазначає Є.О. Мічурін, доволі спірні з позицій класичної цивілістики застосування теорії суб'єкту до ШІ наразі поширені «... серед науковців, що здебільшого відомі у інших, ніж цивільне, галузях права, утім через необхідність усвідомлення правовідносин щодо ШІ займаються цією актуальною тематикою», а також – «... окремих юристів-практиків, які усилю роду занять менш обізнані у доктрині, від чого роблять невинуваті у цьому випадку сміливі припущення про надання ШІ ознак суб'єкта права»².

Подібних тенденцій необхідно уникати і в процесі формування юридичних практик, і в осмисленні ШІ правовою наукою. Тому виважена, послідовна правова оцінка можливостей ШІ, його потенційної соціальної ролі та усіх ризиків не завадить, а навпаки дасть змогу гармонійно й поступово «вписати» ШІ в правове життя, не створюючи істотних загроз для людини, її прав і свобод.

Концепція розвитку ШІ в Україні наразі не передбачає перспектив його правосуб'єктності, а одним з основних завдань державної політики в цієї галузі є «... дотримання верховенства права, основоположних прав і свобод людини і громадянина, демократичних цінностей, а також забезпечення відповідних гарантій під час використання таких технологій з дотриманням етичних стандартів»³.

І тут досить важливою є дилема чи припустимо в майбутньому задля впровадження правосуб'єктності ШІ (у разі, якщо таке відбуватиметься) певною мірою відходити від загальноновизнаних правових принципів

¹ Report of the social and human sciences commission (shs). 41 c/73.22 november 2021. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379920> (дата звернення: 21.02.2023).

² Мічурін Є.О. Правова природа штучного інтелекту. *Форум права*. 2020. № 64(5). С. 70.

³ Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80> (дата звернення: 23.02.2023).

і постулатів, які сьогодні вважаються фундаментальними і непорушними, чи йти шляхом пошуку для ШІ нових форматів у межах еволюційно сформованих правових засад та відповідних їм механізмів правового регулювання відносин, що виникають.

Р.А. Майданик, Н.І. Майданик, М.М. Великанова зазначають, що «дослідження штучного інтелекту та відносин щодо використання цифрових технологій має враховувати порівняльну новизну такого об'єкта дослідницької діяльності, а отже використовувати як давно відомі та широко використовувані методики, так і нові методичні інструменти, незнайомі юридичній науці»¹. Загалом варто підтримати цей підхід, але він потребує додаткового акценту. Формування новітньої правової методології в процесі необхідного доповнення інструментарієм інших галузей знань має зберігати свою внутрішню логіку на всіх рівнях, завдяки чому право як явище, феномен та єдиний універсальний засіб досягнення злагоди людського суспільства не втрачатиме своїх аксіологічних і функціональних властивостей.

3.3.2. Проблема «правосуб'єктності» штучного інтелекту в контексті прав людини

У чинному законодавстві України ШІ визначається як «... організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань»².

Але в рефлексії щодо ШІ правовою наукою наявні пропозиції, які не завжди збігаються. В межах цього дослідження, оскільки дискурс про наукові чи нормативні дефініції ШІ не є його метою, подальші міркування ґрунтуватимуться на абстрактному розумінні ШІ, запропонованому

¹ Maydanyk R.A., Maydanyk N.I., Velykanova M.M. Liability for damage caused using artificial intelligence technologies. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. № 28(2). P. 150–159.

² Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80> (дата звернення: 23.02.2023).

О.А. Барановим – «... це сукупність комп'ютерних програм, що еквівалентно імітують (моделюють, відтворюють) когнітивні функції людини, які застосовуються при здійсненні діяльності без участі людини для досягнення поставлених цілей відповідно до визначених критеріїв і параметрів»¹. Більш точно, в контексті проблем прав людини, ШІ розуміється як технологія (сукупність технологій), що може певною мірою самостійно «мислити», приймати рішення для досягнення мети, вчиняти дії і щодо якої, принаймні теоретично, може постати питання про наділення правосуб'єктністю.

Звісно, виникнення ідей правосуб'єктності ШІ, зумовлено підвищенням ступеня його автономності. Той факт, що ШІ з часом буде функціонувати все більш самостійно та витончено сумнівам не піддається. Але це ж, очевидно, спричиняє поширення техноромантизму.

Як підстава формування пропозицій щодо правосуб'єктності ШІ авторами нерідко зазначається Резолюція Європейського парламенту 2017 року з рекомендаціями Комісії з цивільно-правових норм щодо робототехніки (2015/2103(INL))². Цей документ дійсно не відкидає можливості законодавчого оформлення «конкретного правового статусу для роботів», а для найскладніших автономних роботів – статусу так званої «електронної особи» з самостійною відповідальністю за будь-яку завдану шкоду, але, і що вкрай важливо, тільки у довгостроковій перспективі та через заклик «досліджувати, аналізувати та розглядати наслідки всіх можливих правових рішень»³. Водночас, висловлюється думка, з якою варто погодитися, про те, що згадані положення Резолюції є занадто передчасними (Н. Марценко⁴).

¹ Баранов О.А. Интеллект штучный. Енциклопедія соціогуманітарної інформології / корд, проекту та заг. ред. проф. К.І. Беляков. Київ : Вид. дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 114–121.

² European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103 (INL)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html#title1 (дата звернення: 23.02.2023).

³ European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103 (INL)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html#title1 (дата звернення: 23.02.2023).

⁴ Марценко Н. Правовий режим штучного інтелекту в цивільному праві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4(20). С. 91–98.

На теренах української науки ідея наділення ШІ правосуб'єктністю, або ж його розгляду як «квазісуб'єкта», в тому чи іншому контексті обґрунтовується, доводиться чи підтримується у більшості публікацій з цієї проблеми. Альтернативні та протилежні міркування в наукових роботах висловлюються не часто, що спричиняє відсутність продуктивної дискусії, необхідної для формування виважених доктринальних положень щодо юридичного статусу ШІ.

Елементи полеміки з цього приводу виникли тільки у 2021 році з презентацією ідей запровадження «цифрових прав» та «правового модулю цифрової (електронної) особи» в «Концепції оновлення Цивільного кодексу України»¹, яка в подальшому набула істотної експертної критики². У цих умовах поширилися пропозиції, що виглядають доволі підтримуваними провідними дослідниками в галузі ШІ, але можуть, і повинні, бути предметом дискусії задля досягнення їх практичної придатності або відмови від них.

Так, прихильники наділення ШІ правосуб'єктністю ґрунтуються передусім на певних здатностях та ознаках, які, безперечно, виділяють ШІ та, на їх думку, дають підстави для зіставлення ШІ з традиційними суб'єктами права (здатність досягати мети, самостійне прийняття рішень, оцінка дій інших суб'єктів, самонавчання, непередбачуваність тощо). Проте, обґрунтування на цій основі варіантів і обсягів правосуб'єктності ШІ, здійснюється переважно в площині можливого. Доцільність запровадження правосуб'єктності ШІ, а також очікуваний позитивний ефект у співвідношенні з ризиками для прав людини від таких кардинальних змін, окрім далеко перспективної самостійної відповідальності, залишається при цьому поза увагою.

Разом із тим, варто погодитися майже з одностайною позицією учених про те, що спроможність ШІ як певної технології, яка стрімко розвивається, безпосередньо визначає ступінь та складність його інтеграції в соціальну і правову систему та надзвичайну важливість осмислення прогностичних моделей правових рішень щодо нього.

¹ Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Вид. дім «АртЕк», 2020. 128 с. URL: https://yuricom.com/legal_news/new_legislation/kontseptsiia-onovlennia-tsyvilnoho-kodeksu-ukrainy/ (дата звернення: 25.02.2023).

² Науково-експертний висновок до Концепції оновлення Цивільного кодексу України : брошура / під заг. ред. члена-кореспон. НАН України В.А. Устименка. Київ : НАН України, ДУ «Інститут економіко-правових досліджень ім. В.К. Макутова НАН України», 2021. 112 с.

Нині, завдяки дослідженням у всьому світі, можливості ШІ узагальнено розглядається на трьох рівнях:

1) «слабкий ШІ» (*Weak Artificial Intelligence*), «вузький ШІ» чи «обмежений ШІ» (*Artificial Narrow Intelligence, ANI*), або ж «прикладний ШІ» (*Applied Artificial Intelligence, AAI*)¹ – орієнтований на вирішення одного чи декількох завдань, які виконує або може виконувати людина (розпізнання мови, гра в шахи, пошук та аналіз інформації у певному напрямку тощо);

2) «сильний ШІ» (*Strong Artificial Intelligence, SAI*)² або «загальний ШІ» (*Artificial General Intelligence, AGI*) – орієнтований на вирішення всіх завдань, які можуть постати перед людиною, та здійснення всіх когнітивних функцій) є більш розумним та потужним, ніж інтелект людини практично в кожній області, включаючи наукову творчість, загальну мудрість, фаховий рівень і соціальні навички, а крім того може мати власну свідомість та суб'єктивні переживання;

3) «штучний суперінтелект» (*Artificial Superintelligence, ASI*)³ – це інтелект, який є більш розумним та потужним, ніж інтелект людини практично в кожній області, включаючи наукову творчість, загальну мудрість, фаховий рівень і соціальні навички, а крім того може мати власну свідомість та суб'єктивні переживання.

Саме здатності «сильного ШІ» та теоретичний потенціал «штучного суперінтелекту» спонукають до наукових обговорень його ролі в сучасному і майбутньому людському суспільстві.

Далі наведемо деякі міркування з приводу найбільш поширених гіпотез, які сьогодні пропонуються в процесі осмислення перспективного місця ШІ в структурі правовідносин та його імовірної правосуб'єктності.

Гіпотеза 1: ШІ – новий потенційний суб'єкт правовідносин.

У результатах конференції IEEE (Institute of Electrical and Electronics Engineers) 2017 року наголошується, що майбутнє ШІ імовірно пов'язане з серйозними соціальними проблемами. «... Якщо ШІ не розроблений

¹ Urban T. The AI Revolution: The Road to Superintelligence. January 22, 2015. URL: <https://waitbutwhy.com/2015/01/artificial-intelligence-revolution-1.html> (дата звернення: 19.02.2023).

² Copeland B.J. Artificial intelligence (AI). URL: <https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence> (дата звернення: 23.02.2023).

³ Bostrom N. How long before superintelligence? Oxford Future of Humanity Institute. University of Oxford. Originally published in *Int. Jour. of Future Studies*. 1998. Vol. 2. URL: <https://nickbostrom.com/superintelligence.html> (дата звернення: 21.02.2023).

та не використовується дуже обережно, він може завдати непоправної шкоди національній безпеці, економічній стабільності та іншим соціальним структурам. ... Потрібні рамки безпекових, правових та етичних обмежень. Підготовка світу до впровадження ШІ в соціальному, етичному та правовому контексті має таке ж значення, як і створення самих технічних систем»¹.

Аналогічні застереження містяться в Заяві міністрів G20 щодо торгівлі та цифрової економіки. Поділяючи ідею суспільства майбутнього, орієнтованого на людину, яке в Японії пропагується як «Суспільство 5.0», та корисності технологій ШІ, у заяві водночас наголошується на нових суспільних викликах, зокрема змінах на ринку праці, конфіденційності, безпеці, етичних проблемах, новому цифровому розриві. Для сприяння розвитку ШІ, орієнтованого на людину, пропонується «зосереджений підхід», який керується принципами «інклюзивного зростання, сталого розвитку та добробуту», «людоцентризованих цінностей і справедливості», «прозорості та зрозумілості», «надійності, безпеки та захищеності», «підзвітності»². На тому, що ШІ має бути орієнтованим на людину – на практиці бути прозорим, підконтрольним, безпечним, сприяти різноманітності, недискримінації та справедливості, соціальному та екологічному благополуччю, йдеться і в «Білій книзі з штучного інтелекту» ЄС 2021 року³.

Однак, обговорення суб'єктності ШІ ученими здійснюється як цілком можлива перспектива, попри очевидні потенційні ризики та людиноцентричні наголоси в міжнародних документах.

Так, О.А. Баранов висуває гіпотезу про те, що «роботи-андроїди можуть виступати «стороною» в стосунках, в яких інша сторона – це традиційні юридичні і фізичні особи». Свою позицію учений обґрунтовує можливостями таких роботів «самостійно» оцінювати дії інших суб'єктів

¹ Artificial Intelligence and Machine Learning Applied to Cybersecurity The result of an intensive three-day IEEE Confluence 6-8 October 2017. URL: https://www.ieee.org/content/dam/ieee-org/ieee/web/org/about/industry/ieee_confluence_report.pdf (дата звернення: 21.02.2023).

² G20 Ministerial Statement on Trade and Digital Economy. URL: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2019/june/tradoc_157920.pdf (дата звернення: 23.02.2023).

³ White paper. On Artificial Intelligence – A European approach to excellence and trust. Brussels, 19.2.2020 COM (2020) 65 final. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_en.pdf (дата звернення: 21.02.2023).

і в залежності від результатів цієї оцінки також самостійно формувати або змінювати мету та зміст своїх дій, а також тим, «що їх дії не можуть бути заздалегідь передбачені, так як вони здійснюються під впливом непередбачуваних мінливих обставин або під впливом емоцій і свідомості робота»¹. Слід визнати, що згадана позиція поділяється багатьма дослідниками, зокрема О.В. Костенко вважає, що через цифровізацію «з'являються нові «дійові особи» у формі IoT та ШІ, які також вимагають від людства наділення їх правами, обов'язками, відповідальністю та іншими рисами, притаманними самодостатній соціальній системі»².

Останню тезу сьогодні ще важко сприймати буквально. Інформаційні технології, дійсно, настільки «вживилися» у наше життя, що дедалі більше сприймаються його невід'ємною частиною. Потенційна здатність ШІ оптимізувати взаємодію, зокрема й у деяких правових відносинах, є безперечною. В моделюванні людського мислення і, навіть, у відтворенні деяких фізіологічних ознак людини, приміром рухів та зовнішнього виразу емоцій, інженери досягають все більших успіхів.

Утім, учасникам правовідносин властива не тільки певна дієвість як здатність до визначення послідовності та вчинення тих чи інших дій для досягнення мети, в яких формально виражається взаємозв'язок між ними. Вибір варіантів поведінки людиною серед іншого зумовлюється: мотивацією – внутрішньою (власні переконання) і зовнішньою (можливість суспільного впливу), власними потребами, моральними устоями, культурним фактором, правовими традиціями і, навіть, нерідко емоціями та звичками.

У цьому контексті показовими є висновки учених щодо можливостей ШІ в юриспруденції, оскільки саме тут виявляється повний комплекс спроможностей оцінювання дій та співвіднесення їх з правом. «ШІ здається хорошим інструментом, щоб робити висновки на основі конкретних фактів або просто стати сховищем юридично релевантних даних. Однак юристи ретельно звинувачують інженерів у їхніх спробах створити позитивістів, які не здатні судити про людські цінності, етику та враховувати «живу» природу права. Досі не очікується, що комп'ютери витіснять юристів

¹ Баранов О.А. Інтернет речей і штучний інтелект: витоки проблеми правового регулювання. URL: <http://aphd.ua/publication-376/> (дата звернення: 21.02.2023).

² Костенко О.В. Напрями розвитку права у сфері інтернет речей (IoT) та штучного інтелекту. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 3. С. 130–136.

у процесі міркування через «жорсткість аргументів» і той факт, що ШІ зосереджений скоріше на тому «що робити», а не «як діяти»¹.

Морально-етичні проблеми в осмисленні майбутнього ШІ не є вторинними, а навпаки пріоритетним. І в наш час, коли ШІ ще далекий від практичного визнання суб'єктом права, питання етики є наріжним каменем розробки таких технологій, що насамперед виявляється в необхідності забезпечення прав і свобод людини. У випадку гіпотетичного набуття ШІ правосуб'єктності етичні засади стають гранично життєво важливими для майбутнього людства.

Отже, стверджувати про виникнення ШІ із властивостями, які могли б створити реальну потребу та імовірну можливість його соціалізації як мінімум передчасно.

За таких обставин, для обґрунтування своїх ідей, О.А. Баранов вбачає актуальність і необхідність «зміни парадигми формування як окремих правових норм, так і в цілому системи права», що виявляється в наданні пріоритету «принципу створення правових норм, які формують майбутні суспільні відносини на основі наукових прогнозів розвитку соціуму і правових моделей регулювання суспільних відносин майбутнього»².

Не зважаючи на важливість і потенціал прогностичних методів у праві, з наведеним важко погодитися, позаяк еволюційна багатогранність права полягає не тільки в його регулятивному функціоналі, а й в природно-правовому, що важливо в контексті прав людини, аксіологічному, антропологічному, онтологічному, культурному, морально-етичному та інших вимірах.

Змінам у праві завжди передують зміни соціальні – у цьому його природа. Наскільки б точними не були прогнози майбутніх правових перетворень вони завжди базуються на певних соціальних тенденціях, не розуміння або ігнорування яких призводить до хибних правових рішень. Правовідносини є правовою проекцією найбільш значущих суспільних відносин і тому будь-який суб'єкт права передусім повинен мати своє місце в соціальній системі та її взаємозв'язках. Тобто набуттю ШІ ознак правосуб'єктності має передувати утвердження його як своєрідного суб'єкта

¹ Kerikmäe T., Mürsepp P., Särav S., Chochia A. Ethical Lawyer or Moral Computer – Historical and Contemporary Discourse on Incredulity between the Human and a Machine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2017. № 2(89). P. 39.

² Баранов О.А. Інтернет речей (IoT): регулювання надання послуг роботами зі штучним інтелектом. *Інформація і право*. 2018. № 4(27). С. 63.

існуючої соціальної системи. І не інакше, оскільки в цьому разі йдеться не про нові суспільні відносини між звичними суб'єктами права, а про нову категорію суб'єктів права, аналогів якої ще не було.

Іншими словами, існування і розвиток ШІ з функціоналом мислення, поведінкою і навіть зовнішнім виглядом схожим на людський ще не означає необхідності сприйняття його суб'єктом права. А прецедент із визнанням людиноподібного робота Софії у 2017 році громадянином Саудівської Аравії¹, що часто-густо використовується дослідниками² як аргумент на користь правосуб'єктності ШІ, є здебільшого PR-ходом, але не виявом реальної соціальної чи правової потреби.

Навіть якщо нехтувати наведеними вище аргументами та йти далі у підтриманні гіпотези щодо можливості ШІ бути суб'єктом права в існуючій системі правових координат, то надалі, починаючи вже з теорії, виникає безліч інших проблемних моментів.

Гіпотеза 2: аналогії між ШІ і традиційними суб'єктами правовідносин.

Дослідниками нерідко розглядається можливість визнання роботів із ШІ суб'єктом права за аналогією з традиційними суб'єктами права – фізичною чи юридичною особою. В цьому разі підтримується й обґрунтовується також ідея аналогії щодо правосуб'єктності ШІ.

Якщо спроби порівняння ШІ з юридичною особою, хоча і викликають логічні сумніви, лежать здебільшого в площині цивільного права, то аналогія з фізичною особою, тобто людиною, та її правами – питання засадничого рівня. І якщо вже воно постає, то має розглядатися комплексно – не тільки щодо цивільно-правового статусу, а й в контексті формування правового статусу суб'єкта в цілому.

О.А. Баранов ідею еквівалентності когнітивних функцій ШІ і людини розвиває в гіпотезу еквівалентності юридичного статусу. «Твердження про еквівалентність когнітивних функцій фізичної особи та ШІ дозволяє висунути і обґрунтувати положення про можливість визнання робота з ШІ в якості правового еквівалента фізичної особи». Але, водночас, «...

¹ Saudi Arabia Gives Citizen ship to a Non-Muslim, English-Speaking Robot. URL: <https://www.newsweek.com/saudi-arabia-robot-sophia-muslim-694152> (дата звернення: 21.02.2023).

² Stefanchuk M.O., Muzyka-Stefanchuk O.A., Stefanchuk M.M. Prospects of legal regulation of relations in the field of Artificial intelligence use. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. № 28(1). P. 157–168.

правоздатність та дієздатність робота з ШІ як правового еквівалента фізичної особи необхідно доводити шляхом проведення спеціальних досліджень, аналогічним при проведенні судово-психіатричної експертизи в процесі обмеження дієздатності фізичної особи»¹.

М.О. Стефанчук, серед варіацій розгляду місця ШІ в структурі правовідносин, найбільш збалансованим вважає диференційований підхід, за якого роботи з ШІ можуть бути як суб'єктами цивільних правовідносин, так і об'єктами. Сприйняття робота як суб'єкта чи як об'єкта цивільного права, на думку вченого, залежить від рівня його автономії та інтелекту, а також можливостей самостійних усвідомлених дій².

З такою логікою оцінки технологічної спроможності ШІ цілком можна погодитися, але в правовому сенсі диференційований підхід, який ґрунтується на індивідуальному (штучному) визнанні цивільної правоздатності та дієздатності ШІ, апріорі закладає засади суб'єктної нерівності, що не притаманно цивільному праву в принципі. І без того, ризику посилення економічної нерівності та дискримінації внаслідок функціонування ШІ наукова спільнота вже визнає проблемою близької перспективи³.

Виходячи з цього, задля підтримання дискусії щодо імовірного правового майбутнього ШІ як суб'єкта, напевно потрібно говорити про взаємозв'язки прав людини і «прав роботів», але не тільки щодо утвердження правосуб'єктності ШІ, а й з позицій дотримання принципу рівності, порушення якого у праві може привести до важко передбачуваних наслідків.

У цьому ключі вбачаються три концепції взаємодії людини та ШІ як суб'єктів права:

- 1) ШІ є своерідно «підлеглим» суб'єктом, з обмеженим обсягом прав – людина визначає обсяг правоздатності і дієздатності ШІ і, відповідно, домінує;
- 2) рівні суб'єкти на традиційних правових засадах – людина зберігає свій статус, але не домінує;

¹ Баранов О.А. Інтернет речей (IoT): робот зі штучним інтелектом у правовідносинах. *Юридична Україна*. 2018. № 5–6. С. 92.

² Стефанчук М.О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Артєк, 2020. 478 с.

³ One Hundred Year Study on Artificial Intelligence (AI100). 100 Year Study on AI released its 2021 Report. URL: https://ai100.stanford.edu/sites/g/files/sbiybj18871/files/media/file/AI100Report_MT_10.pdf (дата звернення: 21.02.2023).

3) конкуруючі суб'єкти – людина ризикує втратити свою пріоритетність і статус – початок домінування ШІ.

Де межа між цими концептами і які часові рамки їх можливого існування не відомо. Перший варіант, який сьогодні має підтримку дослідників, ґрунтується на нерівності ШІ і людини у правових відносинах. Утім вбачається, що такий варіант не може бути стійким. Особливо якщо ШІ буде переймати розуміння справедливості, притаманне людині. Зважаючи на постійне підвищення автономності це неминуче призведе до конфлікту між людиною і ШІ.

Окрім того, якщо «високо автономний» ШІ розглядати за аналогією з людиною, то існує ще одна проблема, якій майже не приділяється увага. Це аналогії психічних розладів (станів) ШІ, які можуть впливати на його дієздатність та деліктоздатність як суб'єкта. Захворіти у тому значенні в якому хворіє людина ШІ звісно не може, але розлад його функціонування, спричинений різними чинниками програмно-технологічного характеру очевидно можливий.

З рештою, сама пропозиція розгляду поряд з людиною іншого правового суб'єкта у світлі ідеї суспільства майбутнього, орієнтованого на людину, створює певний дисонанс.

Сучасна юриспруденція ґрунтується на людиноцентрованості та визнанні прав людини фундаментальною цінністю, благом, умовами, а не тільки сукупністю певних визнаних можливостей, які формально називають правами. Ця ідея розвивалася поступово, протягом тисячоліть, разом із розвитком самого людства та уявлень про гідне життя. Її корінням є доктрина природного права, в якій джерелом права є розум людини, а фундаментальні невідчужувані права належать людині від природи.

Визнання суб'єктом права за аналогією з людиною якогось іншого «створіння» буде суперечити самій суті природно-правових ідей та становитиме загрозу правам людини у їх сучасному розумінні.

Проте, варто згадати, що деякі представники природного права вважали, що природні права можуть належати й іншим істотам – тваринам, що можна було б використати як аргумент при осмисленні ШІ. Проте, в будь-якому разі, природно-правова доктрина розглядає живих істот природного походження, які природним шляхом самостійно відтворюються, розвиваються, живуть певний строк і помирають. Це відбувається за законами природи – під впливом старіння, хвороб, кліматичних

умов, екосистемних зміни, природного відбору тощо. Сьогодні права тварин мають сенс переважно з метою їх захисту саме від людини, в контексті обов'язків людини щодо тварин, а не з позицій альтернативності чи аналогічності людині як суб'єкту права і, тим більше не у зв'язку з взаємодією тварин між собою, як це прослідковується у пропозиціях щодо правового статусу ШІ.

Саме в такому контексті професор Чон Хван Кім (*Jong-Hwan Kim*) зазначає: «коли робот матиме свій власний внутрішній стан, мотивацію чи буде здатний на емоцію, ми не матимемо права ображати цю істоту. Ми повинні вже зараз ставитися до них так само, як, наприклад, до домашніх тварин»¹. А, приміром, П. Асаро (*P. Asaro*) припускає, що в якості превенції можлива «...політика знищення будь-яких роботів, які завдають шкоди але, як у випадку з тваринами, які шкодять людям»².

Очевидно, що ШІ (чи роботи з ШІ) не є природними біологічними створіннями та існують за іншими законами, тому пряме перенесення на них поняття прав, у тому значенні, яке надається правам людини (фізичної особи), буде порушенням засадничих ідей сучасної юриспруденції. Але когнітивні можливості ШІ, здатності до формування і вибору варіантів власних дій, нехай навіть з певного програмно встановленого переліку, формують своєрідні соціально важливі комунікації між ними та людиною, що попадає в предметну сферу права з різних позицій та потребує належного осмислення.

Якщо ж такі торкатися ідей правосуб'єктності ШІ, зокрема так званої «електронної особи», а вони імовірно будуть розвиватися, то потрібно чітко усвідомлювати, що подібні ідеї у праві мають революційний характер. Тому ставлення до них повинно бути вкрай виваженим, вектор таких новацій зумовлюватиме гармонійність подальших правових змін.

Варто цілком погодитися з висновками О.А. Баранова про те, що «можливе виконання роботами з ШІ ролі суб'єктів суспільних відносин призведе до виникнення великої кількості правових проблем, частина з яких у даний час навіть важко піддається ідентифікації», а оцінка «можливості і умов визнання робота з ШІ в якості суб'єкта правовідносин

¹ Cheok A.D., Zhang E.Y. *Human – Robot Intimate Relationships*. Springer. 2019. P. 218.

² Asaro P. *Robots and Responsibility from a Legal Perspective*. URL: <https://peterasaro.org/writing/ASARO%20Legal%20Perspective.pdf> (дата звернення: 22.02.2023).

вочевидь вимагатиме значних комплексних досліджень, як мінімум, у психології і психіатрії, у сфері робототехніки і ШІ, в юриспруденції»¹.

Наразі ж проведення на рівні практичної юриспруденції навіть часткових аналогій між ШІ як суб'єктом права і людиною видається доволі небезпечним, оскільки закладає підвалини розширення цих аналогій та, як наслідок, в майбутньому спричинення цілком прогнозованої статусної конкуренції, в якій правам людини може бути завдана непоправна шкода.

Гіпотеза 3: визнання ШІ суб'єктом права дає можливість вирішувати проблеми відповідальності за його дії.

Європейський парламент у 2017 році, зважаючи на досягнутий етап у розвитку робототехніки та ШІ, як доцільне і принципове визначив вирішення проблем юридичної відповідальності в галузі ШІ почати з питань цивільно-правової відповідальності². Такий крок пов'язано з імовірною у довгостроковій перспективі потребою в удосконаленні національних законодавств, спричиненою ускладненням юридичної ідентифікації суб'єкта, відповідального за шкоду завдану функціонуванням автономного ШІ, який здатний самостійно навчатися і приймати рішення.

Водночас, у звіті Комітету з правових питань, що передував прийняттю Резолюції Європейського парламенту з рекомендаціями Комісії з цивільно-правових норм з робототехніки, наголошується на надзвичайній важливості встановлення основних етичних принципів, які слід дотримуватися при розробці, програмуванні та використанні роботів та ШІ.

Серед основних орієнтирів, при цьому, – технологічна революція на користь людству і максимальне уникнення усіх можливих ризиків та шкоди, а також те, що «принаймні на сучасному етапі відповідальність має нести людина, а не робот». «Керівні етичні рамки мають ґрунтуватися на принципах благодійності, невинності, автономії та справедливості, на принципах і цінностях, закріплених у ст. 2 Договору про Європейський Союз та в Хартії основоположних прав, наприклад як людська гідність, рівність, справедливість і справедливість, недискримінація, інформована

¹ Баранов О.А. Інтернет речей (IoT): робот зі штучним інтелектом у правовідносинах. *Юридична Україна*. 2018. № 5–6. С. 75–95.

² European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103 (INL)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html#title1 (дата звернення: 11.02.2023).

згода, приватне та сімейне життя та захист даних, а також щодо інших основних принципів і цінностей права Союзу, таких як недопущення стигматизації, прозорість, автономія, особистість відповідальність та соціальну відповідальність, а також існуючі етичні практики та кодекси»¹. На необхідності дотримання етичних і правових стандартів наголошується і у вимогах до розробників та користувачів ШІ.

Не зважаючи на деяку футуристичність окремих положень згаданої Резолюції, з її змісту, а також обговорень в Європейському парламенті, видно, що дотримання принципів людиноцентрованості та поваги до прав і свобод людини визнається безсумнівним пріоритетом у галузі ШІ. Тому будь-які науково-правові пропозиції щодо суб'єктності ШІ у наш час мають розцінюватися як суто теоретичні і такі, які потребують ретельних та методологічно виважених обґрунтувань.

Водночас, перспективна самостійна відповідальність ШІ, зокрема в межах статусу «електронної особи», нерідко згадується в юридичних наукових публікаціях українських дослідників. О.О. Кармаза та Д.В. Кушерець зазначають, що «з часом робот з ШІ пройде шлях від визнання його об'єктом правовідносин до отримання звання – суб'єкт правовідносин ...», «... він може стати електронною особою та бути наділений характерними саме йому як роботу з ШІ правами та обов'язками, а також нести самостійно відповідальність»². О.В. Костенко, В.В. Костенко вважають, що наділення ШІ автономністю та когнітивними функціями, притаманними лише людині, такими як здатність вчитися на досвіді, приймати незалежні рішення призведе до того, що «... ці та інші функції фізичної особи можуть спонукати роботів на деструктивні дії, які мають шкідливі наслідки і за які, за аналогією до людини, повинна наступати юридична відповідальність»³. О.Є. Радутний, вбачаючи близькі перспективи «електронної особи»

¹ Report with recommendations to the Commission on Civil Law Rule-son Robotics (2015/2103 (INL)). Committee on Legal Affairs. 27.01.2017. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0005_EN.html#title2 (дата звернення: 21.02.2023).

² Кармаза О.О., Кушерець Д.В. Штучний інтелект у цивільно-процесі: перспективи використання. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/102/2586/5540-1?inline=1> (дата звернення: 21.02.2023).

³ Костенко О.В., Костенко В.В. Правова відповідальність та ідентифікація суб'єктів і об'єктів зі штучним інтелектом (ІОТ). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 158–162.

та «цифрової людини», прогнозує зміни у кримінально-правовій доктрині та припускає виникнення можливостей для притягнення ШІ не тільки до цивільно-правової, а й до кримінальної відповідальності¹.

З цього приводу виваженою видається позиція М.М. Великанової, яка зауважує на передчасності та можливості лише перспективного розуміння ШІ як суб'єкта (квазісуб'єкта) правовідносин, зокрема як «електронної особи». «В даний час, враховуючи сучасний стан розвитку робототехніки та ШІ, не час говорити про поширеність інтелектуальних автономних роботів. Тому зараз доцільніше розглядати роботів та ШІ як об'єкти правовідносин. Хоча в даному випадку питання відповідальності за шкоду все ще залишається відкритим»². Схожі погляди висловлюють також Н.С. Марценко³, О.Є. Мічурін⁴, І.Ф. Корж⁵.

Осмилюючи проблеми перспективної самостійної відповідальності ШІ, важливо враховувати, що інститут юридичної відповідальності у праві здійснює комплекс функцій, які в певних комбінаціях притаманні кожному галузевому виду юридичної відповідальності. Ними є відновлення порушених прав (компенсація), превенція (загальна і спеціальна), виховання (перевиховання), покарання⁶. Тому аналіз юридичної відповідальності суб'єкта в контексті виконання тільки якоїсь окремої її функції, наприклад відшкодування завданої шкоди, як мінімум, буде неповним, фрагментарним.

¹ Радутний О.Е. Штучний інтелект та окремі питання кримінального права. *Концептуальні основи кримінальної законотворчості* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Одеса, 19 жовт. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 382–392 ; Його ж. Розвиток кримінально-правової доктрини в напрямі визнання штучного інтелекту та цифрової людини суб'єктом правовідносин та суб'єктом злочину. *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення* : матер. Міжнар. наук.-практ. кругл. столу, (Харків, 17 трав. 2019 р.). Харків : Константа, 2019. С. 202–213.

² Velykanova, M.M. Artificial intelligence: legal problems and risks. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2020. № 27(4). P. 185–198.

³ Марценко Н. Правовий режим штучного інтелекту в цивільному праві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4(20). С. 91–98.

⁴ Мічурін Є.О. Правова природа штучного інтелекту. *Форум права*. 2020. № 64(5). С. 67–75.

⁵ Корж І.Ф. Штучний інтелект і право. *Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., (Київ, 2 груд. 2021 р.). Київ : Фенікс, 2021. С. 22–27.

⁶ Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології : монографія / І.В. Арістова, О.А. Баранов, О.П. Дзьобань та ін. ; за заг. ред. проф. К.І. Белякова. Київ : КВІЦ, 2019. 344 с.

Що ж до самостійної відповідальності ШІ у випадку визнання його суб'єктом права, то викликає великі сумніви можливість для нього негативних наслідків особистого характеру, або ж виховного чи перевиховного впливу за аналогією з людиною, оскільки ШІ не є ні живою чи біологічною істотою, ні членом суспільства. А виконання правовідновлювальної (компенсаційної) функції, зокрема щодо відшкодування шкоди, вимагатиме й наділення ШІ комплексом майнових прав, що теж буде колосальною проблемою. Такий ракурс є своєрідним виявом інформаційної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності, що необхідним чином доповнює потенціал традиційних засобів юридичної відповідальності суб'єктів відносин, пов'язаних із ШІ – виробників, провайдерів.

Разом із тим, у випадку визнання самостійної відповідальності ШІ існує обґрунтована небезпека підміни деліквента та перекладання відповідальності на робота. На це безпосередньо звертається увага у ключових засадах Кодексу етичної поведінки інженерів робототехніків, запропонованих Комітетом з правових питань і озвучених у доповіді Меді Дельво (*Mady Delvaux*). «Державні та приватні органи фінансування робототехнічних досліджень повинні вимагати, щоб оцінка ризику була виконана та представлена разом із кожною подачею пропозиції щодо фінансування досліджень робототехніки. Такий кодекс повинен розглядати людей, а не роботів, як відповідальних агентів»¹.

Отже, осмислювати проблеми юридичної відповідальності за дії чи бездіяльність ШІ експерти ЄС убачають необхідним у контексті конкретизації агента-людини (*human agent*), яким вважаються: 1) виробник, 2) оператор, 3) власник, 4) користувач. Щодо таких категорій суб'єктів відповідальності в галузі ШІ доцільно розвивати доктринальні положення і практичні юридичні механізми.

3.3.3. Перспективи дискурсу про визначення правового статусу штучного інтелекту

Пропозиції низки українських науковців щодо гіпотетичного оформлення правосуб'єктності ШІ, на фоні домінування технократичного підходу, поєднаного з суто інструментальним розумінням права як регулятивного

¹ Report with recommendations to the Commission Civil Law Ruleson Robotics (2015/2103 (INL)). Committee on Legal Affairs. 27.01.2017. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0005_EN.html#title2 (дата звернення: 11.02.2023).

чи забезпечувального засобу, викликають занепокоєння, особливо з позицій гуманістичних засад у праві, передусім природних прав людини.

На підставі зазначеного, на протигагу наявним, розглянутим вище, гіпотезам щодо можливої в недалекій перспективі правосуб'єктності ІІІ, пропонується інша – з урахуванням сучасного розуміння права, перенесення на ІІІ окремих елементів правового статусу людини (фізичної особи) можливе лише на рівні теоретизування.

Проте ця гіпотеза, звісно, не вирішує проблеми удосконалення правового регулювання відносин, в яких своєрідно присутній ІІІ. Дослідження і дискусії з цього питання мають продовжуватися. На сьогодні ж в українській правовій науці можна констатувати лише передумови певних парадигмальних змін:

із революційним шляхом – зміна ціннісних орієнтирів у праві передусім на розуміння його суто як засобу, який можна штучно змінити й адаптувати (прогностичними методами чи моделюванням), навіть на рівні загально визнаних історично сформованих засад (принципів і постулатів), під потреби впровадження у юридичну практику такого нового, хоча і своєрідного, але суб'єкта права як ІІІ;

і еволюційним – широкого сприйняття права як цінності, блага, як культурного і цивілізаційного надбання людства, а ІІІ – як новітнього елемента суспільних відносин, виникнення і поширення якого органічним шляхом створює потреби у незвично швидкій, і можливо дещо нетрадиційній, правовій рефлексії.

Наразі в українській правовій науці наявна тенденція до невиправданого прискорення подій щодо правосуб'єктності ІІІ, що призводить до зміщення акцентів з вирішення реальних і цілком прогнозованих практичних правових проблем на обговорення варіантів імовірних сценаріїв далекої перспективи.

Як впливає з міркувань самих прихильників правосуб'єктності ІІІ, тільки пропозиції її осмислення вже дають змогу досягнути спектр зумовлених цим кардинальних правових змін і потенційних правових проблем, щодо вирішення яких сьогодні взагалі немає уявлень. Отже на цьому шляху навіть теоретичне подолання однієї проблеми спричиняє безліч інших. І ці проблеми створюють глобальні виклики праву – на філософському, ціннісному, морально-етичному, доктринальному (передусім, природно-правової доктрини), методологічному, галузевому та інших рівнях. Очевидно, що після гіпотетичного вирішення таких проблем право вже не буде правом у його нинішньому розумінні.

Дійсно, наукові розробки мають велике значення, орієнтують на майбутнє, але першочерговими для вирішення є вже наявні правові проблеми та потреби ближчої перспективи, які поки що не пов'язані з абсолютно автономним ІІІ.

Розвиток «індустрії» роботів з ІІІ в майбутньому важко передбачуваний, але, безумовно, він обмежений «червоною лінією» – не можна створити ІІІ, який мав би здатність стати суб'єктом права. Тому «юридизація» роботів з ІІІ має бути спрямована не на надання їм статусу суб'єкта права, а на правову регламентацію порядку використання людьми (суб'єктами права) можливостей ІІІ сьогодні і в майбутньому.

Відповідальність так званої «електронної особи» не може розглядатися в контексті традиційного розуміння юридичної відповідальності, тобто за аналогією з відповідальністю людини. Як осмислення статусу «електронної особи», так і сприйняття її відповідальності має відбуватися на інших засадах і з використанням методологічного інструментарію здатного забезпечити непорушність фундаментальних правових цінностей та ідеалів, повагу до прав людини, і, водночас, гармонійне вирішення потреб у правовому вирішенні проблем ІІІ.

Наведений аналіз поглядів на правові проблеми розробки, існування, а також соціально-технологічного майбутнього систем, побудованих за технологіями ІІІ, та пристроїв ІоТ показує комплексність проблематики регулювання виникаючих у зв'язку з їх появою правовідносин та активну рефлексію фахівців різних галузей права.

Уявляється, що проблеми правового забезпечення ІІІ є окремою, спеціальною інституцією доктрини інформаційного права на рівні інститутів інформаційної безпеки, інформаційної культури, інтелектуальної власності тощо, яка через можливості істотного впливу ІІІ на людину (як позитивного, так і негативного) перебуває у діалектичному зв'язку з ідеєю інформаційних прав людини.

Мультидисциплінарний характер проблематики ІІІ вимагає використання здобутків й інших галузей соціогуманітарних знань (філософії, соціології, психології тощо) та точних наук (кібернетики, системотехніки, математики тощо), що може бути здійснено в межах соціогуманітарної інформології (*sociohumanitarian informology*)¹.

¹ Енциклопедія соціогуманітарної інформології / коорд. проекту проф. К.І. Беляков. Київ : Вид. дім «Гельветика», 2020. Т. 1. 472 с.

ГЛАВА IV

ПРАВОПОРУШЕННЯ І ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В КОНЦЕПЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

4.1. Ідея інформаційного делікту як порушення інформаційних прав людини

4.1.1. Інформаційний делікт: тенденції концептуалізації

Як вже з'ясовано, юридизація інформаційних прав людини вимагає встановлення їх меж, які будуть зрозумілими, осяжними для кожної людини, чим забезпечується відповідність вимогам верховенства права, дотримання балансу прав і інтересів, уникнення непропорційності обмежень, обов'язковості державного забезпечення, можливості ефективного юридичного захисту.

Сама наявність у прав людини юридично визначених меж створює нерозривний змістовий зв'язок між суб'єктивним правом людини, її обов'язком, а також обов'язками інших, щодо непорушення меж цього права, що є основою оптимальної соціальної взаємодії і має ґрунтуватися, насамперед, на відповідальності людини як елементу свободи.

Розглядаючи свободу «як здатність особи до відповідального вибору», М.В. Савчин, зазначає, що «відповідальність як аспект свободи сприяє юридизації цього явища, переносючи такий вибір в окремих випадках у процедурно-процесуальну площину», а «...формалізація прав пов'язується із юридичною відповідальністю, на чому потім ґрунтуються аргументи стосовно правової визначеності»¹.

Межі права, способи їх визначення і забезпечення, в такому разі, у широкому розумінні можуть сприйматися як атрибут юридичного змісту права людини.

¹ Савчин М.В. Права людини у світлі конституційної реформи. *Український часопис міжнародного права*. 2015. Спецвипуск. Конституція України та міжнародне право. С. 67–79.

Точність і юридична завершеність меж прав людини забезпечується їх конкретизацією у вигляді заборон (складів правопорушень) та юридичної відповідальності, передбачених охоронними нормами. Конкретні заборони – межі права у вигляді обов'язку утриматися від певної поведінки, юридична відповідальність – засіб забезпечення дотримання цих меж.

Причому осмислення правопорушень і відповідальності в контексті прав людини орієнтує не тільки власне на покарання правопорушника, а, передусім, на відновлення порушеного права або компенсацію, що загалом відповідає запропонованій ідеї перспективної і ретроспективної форми «жорсткого» інформаційного обов'язку¹.

З огляду на такі сутнісні зв'язки прав людини, їх меж, розуміння свободи й відповідальності, а також враховуючи проникний характер інформатизації і в суспільних відносинах, і в праві, розгляд порушень інформаційних прав людини і відповідальності за них у відриві від загальної ідеї інформаційного правопорушення видається неможливим. Окрім того, всі інформаційні правопорушення в абстрактному сенсі можуть бути ідентифіковані як безпосередні чи опосередковані порушення прав людини, особливо якщо визнавати існування ще неюридизованих інформаційних прав людини, зокрема колективних прав, таких як право на інформаційну безпеку, право на безпечне інформаційне середовище і технології тощо, порушення яких може мати не тільки індивідуальне, а й колективне спрямування.

Тому далі наводитимуться пропозиції щодо теоретичного виділення і обґрунтування інформаційного делікту як універсального поняття інформаційного права, яким охоплюються як безпосередні так і опосередковані порушення інформаційних прав людини.

Сучасна правова наука досить активно оперує поняттями, які відображають протиправні діяння, певним чином пов'язані з інформацією: інформаційні, комп'ютерні правопорушення, правопорушення у сфері комп'ютерної інформації, у сфері ІТ, у сфері інформаційної безпеки, кібернетичні правопорушення тощо. Це свідчить про значний науковий інтерес до них та надзвичайну актуальність проблеми протидії таким правопорушенням.

Однак розмаїття правопорушень в інформаційній сфері настільки значне, що ні наукою, ні національними правовими системами, ні міжнародним

¹ Див.: Підрозділ 2.4.3. Концепт «інформаційні обов'язки людини».

правом не вироблено їх спільного розуміння. Залишається відсутньою термінологічна єдність і система загально визнаних теоретичних понять, які повною мірою могли б відобразити всю варіативність протиправних діянь і спричинених ними наслідків у царині інформації, інформаційних впливів на людину і суспільство, технологій, комп'ютерів та їхніх систем, локальних і глобальних інформаційно-телекомунікаційних мереж тощо.

Необхідно визнати, що парадигмальна поняттєво-термінологічна система інформаційно-правових досліджень сьогодні перебуває лише в стадії «інтуїтивного» зародження, яка є природним етапом під час формування і становлення будь-якого інноваційного наукового напрямку.

При цьому, відбуваються процеси, що можуть суперечити загальноприйнятим нормам наукознавства, лінгвістики й, нарешті, накопиченому поколіннями досвіду наукової діяльності. Насамперед, йдеться про формування мови інформаційно-правових досліджень¹ переважно на базі іноземних мовних конструкцій, впровадження іншомовних слів в наукову лексику.

Як вже зазначалося, ідея інформаційних прав людини як своєрідний комплекс мала різні вияви, зокрема й в термінологічному полі: «е-права людини» (*e-Human Rights*), Інтернет права (*Internet Rights*), «цифрові права» (*Digital Rights*), «кіберправа» (*Cyber-rights*) тощо. Таке розмаїття зумовлено різними етапами розвитку ІТ і набуттям залежності від них людини, її інтересів і потреб.

Аналогічні тенденції можна відстежити і в формуванні концепту правопорушень у сфері інформаційних відносини (інформаційних деліктів), зокрема порушень інформаційних прав, що вкотре свідчить про їх взаємозумовленість і єдність походження.

Щодо поступового наповнення змістом поняття «інформаційний делікт», то застосовуються такі словосполучення, як «комп'ютерні злочини» чи «комп'ютерні правопорушення» (комп'ютерна злочинність), «кіберзлочини» (кіберзлочинність), «інформаційні злочини», «правопорушення у сфері інформації», «правопорушення у сфері інформаційних технологій», «ІТ-правопорушення», «е-злочини», і навіть «злочини у сфері високих технологій»².

¹ Беляков К.І. Мова інформаційно-правових досліджень: проблеми формування. *Правова інформатика*. Київ : НДІП НАПрН України, 2012. № 4(36). С. 3–9.

² Організаційно-правові та тактичні основи протидії злочинності у сфері високих інформаційних технологій : навч. посіб. / за ред. Б.В. Романюка; Є.Д. Скулиша. Київ : КИТ, 2011. 404 с.

У таких умовах актуальною є проблема визначення змісту термінів. І цьому є кілька причин. Перша, класична причина – дефініція терміна дозволяє вичерпно окреслити предмет досліджень і дискусій, коло проблем, які нею охоплюються. Друга – загальна проблема правопорушень в інформаційній сфері, що є фактором безпеки. Забезпечення інформаційної безпеки як права колективного, сьогодні є глобальним і тому найбільш ефективним буду лише за умови об'єднання зусиль найширших кіл міжнародної спільноти як на державному рівні, так і на рівні приватних корпорацій і асоціацій. Їх ефективна взаємодія вимагає узгодженого розуміння термінології в цьому напрямку, що, зокрема визначає необхідність «стандартизації» термінології.

Варто враховувати, що гносеологічним процесам становлення інформаційного делікту як наукової правової категорії притаманна певна непослідовність і фрагментарність, породжена актуалізацією окремих її аспектів, передусім тих, які сьогодні вже звично називають «кіберзлочинністю». При цьому в недалекому минулому на пострадянському науковому просторі частіше вживався термін «комп'ютерна злочинність», з якого де-факто розпочався вітчизняний науковий дискурс про інформаційні делікти.

В юридичній енциклопедії (2001 рік) «комп'ютерна злочинність» (*computer crime*) визначається як «вид злочинності, пов'язаний з незаконним використанням сучасних інформаційних технологій і засобів комп'ютерної техніки»¹.

Досліджуючи співвідношення комп'ютерних та інформаційних правопорушень, С.А. Правдюк доходить висновку про те, що «комп'ютерні правопорушення є лише частиною інформаційних правопорушень, тобто співвідносяться між собою як частина та загальне»².

Аналізуючи цю проблему, В.М. Бутузов до комп'ютерних відносить злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку і визначає їх як «посягання на відносини у сфері комп'ютерної обробки інформації, на права власності фізичних та юридичних осіб на інформацію

¹ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 2001. Т. 3. С. 669.

² Правдюк С.А. Комп'ютерні правопорушення та інформаційні правопорушення: аспекти співвідношення. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2013. Вип. 182. Ч. 3. С. 216–223.

і доступ до неї»¹. Очевидно, що наведене трактування комп'ютерного злочину тяжіє до більш широкого змісту й охоплення різних проявів злочинності, як безпосередньо спрямованих проти порядку комп'ютерної обробки інформації, так і інших, які зазіхають на інформаційні права суб'єктів, що реалізуються за допомогою комп'ютерних систем. Аналогічні підходи простежуються в роботах багатьох вітчизняних учених незалежно від того, який вони пояснювали термін «комп'ютерний злочин» чи «кіберзлочин».

Широке тлумачення «кіберзлочинності» загалом відповідає і позиції міжнародних експертів, оприлюдненої у 2000 році на Десятому конгресі ООН щодо попередження злочинності та поведження з правопорушниками. «Термін “кіберзлочинність” охоплює будь-який злочин, що здійснюється за допомогою комп'ютерної системи чи мережі, в рамках їх функціонування або з метою їх порушення. В принципі, він охоплює будь-який злочин, який може бути вчинено в “електронному” середовищі»².

Значним кроком на шляху протидії інформаційним деліктам (в контексті кіберзлочинів) стало підписання у 2001 році Європейської конвенції про кіберзлочинність³, спрямованої на поглиблення міжнародної співпраці щодо протидії найбільш небезпечним правопорушенням у галузі комп'ютерних систем і мереж або так званим «кібернетичним злочинам».

Конвенція в загальній формі визначила основні групи й види таких злочинів, за які національними законодавствами повинна встановлюватися кримінальна відповідальність, а саме:

- злочини проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем;
- злочини, пов'язані з комп'ютерами; злочини, пов'язані зі змістом інформації;
- злочини, пов'язані з порушенням авторських і суміжних прав.

У кожній з цих груп можна безпосередньо віднайти порушення інформаційних прав людини.

¹ Бугузов В.М. Протидія комп'ютерній злочинності в Україні (системно-структурний аналіз) : монографія. Київ : КИТ, 2010. С. 94.

² Tenth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, Vienna, 10–17 April 2000. Crimes related to computer networks /A/CONF.187/10. P. 4

³ Конвенція про кіберзлочинність : міжнародний документ від 23.11.2001. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення: 13.02.2023).

Підписання Європейської конвенції про кіберзлочинність стало реакцією міжнародної спільноти на поширення найбільш небезпечних інформаційних деліктів – злочинів у сфері інформаційних та комп'ютерних технологій. Вони становлять ту частку інформаційних деліктів, яку сьогодні вдалося певною мірою інституалізувати (виділити) кримінальним правом в окрему групу злочинів.

Підвищена увага світової спільноти до забезпечення кібернетичної безпеки та боротьби з кіберзлочинністю спричинила активізацію правотворчих процесів у цій сфері, зокрема й в Україні. Із цим логічно пов'язано формування відповідного понятійно-термінологічного апарату кібербезпеки та його нормативне (легальне) тлумачення, як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі»¹.

Проте наразі в Україні маємо ситуацію, коли вирішення проблем забезпечення кібернетичної безпеки, яке загалом відповідає загальносвітовим тенденціям, випереджає в нормативному закріпленні проблеми вищого порядку – інформаційної безпеки людини і суспільства в цілому.

На думку О.А. Баранова «кібербезпека – це окремий випадок інформаційної безпеки, поява якого обумовлена використанням комп'ютерних систем та/або телекомунікаційних мереж. Кібербезпека – інформаційна безпека в умовах використання комп'ютерних систем та/або телекомунікаційних мереж»². Надане визначення засноване на діалектичному зв'язку категорій загального і одиничного у сфері інформаційної безпеки. Кібербезпека розглядається як одиничне стосовно інформаційної безпеки, яка виступає в якості загального.

Такий підхід дозволяє розглядати проблеми кібербезпеки з позицій відносно напрацьованої теоретичної та практичної бази інформаційної безпеки, і відповідно, кіберзлочини в межах загального

¹ Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> (дата звернення: 23.02.2023).

² Баранов О.А. Про тлумачення та визначення поняття «кібербезпеки». *Правова інформатика*. 2014. № 2(42). С. 60–61.

розуміння інформаційного делікту, створювати адекватні моделі правового забезпечення в цьому секторі інформаційної сфери, яка на часі є досить суперечливою.

Утім українським законодавцем умови термінологічної ентропії в інформаційній сфері часто-густо додатково посилюються.

Приміром, Закон України «Про основні засади забезпечення кібернетичної безпеки» вводить дефініцію «кіберзлочин», визначаючи його як «суспільно небезпечне винне діяння у кіберпросторі та/або з його використанням, відповідність за яке передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнано злочином міжнародними договорами України»¹. Загалом не піддаючи сумнівам наукову обґрунтованість цієї дефініції, варто звернути увагу на те, що Кримінальний кодекс України не оперує поняттями «кіберзлочин» і «кіберпростір» та не передбачено жодних змін у ньому разом із прийняттям Закону України «Про основні засади забезпечення кібернетичної безпеки». Тоді введене законом поняття «кіберзлочин» фактично буде виконувати суто інтерпретаційну функцію, що ставить під сумнів прагматичність таких кроків законодавця.

Отже, українська правова доктрина особливо потребує розвитку в напрямі осмислення природи, основних властивостей, правових причин та передумов виникнення, юридичних наслідків інформаційних правопорушень (інформаційної деліктності), а також визначення їх місця в загальній системі протиправної поведінки як рівні класичних галузей права (в межах, кримінального, адміністративного, цивільного), так і з інтегративних позицій інформаційного права та загальної теорії права. Отриманні знання мають бути сконцентровані в самостійному науковому утворенні із центральним об'єктом – явищем інформаційної деліктності і власним своєрідним методологічним апаратом, тобто в інформаційній деліктології.

Цілком логічно, що істотна проблема міждисциплінарного характеру зумовлює цілий спектр напрямів наукових досліджень. Небезпечні діяння, які відповідають концепції «інформаційний делікт», маючи первинну техніко-технологічну або психологічну природу, стали предметом передусім численних досліджень і публікацій в межах технічних та спеціальних наук.

¹ Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> (дата звернення: 24.02.2023).

Однак сьогодні постійно підвищує вимоги до адекватності механізмів правового забезпечення інформаційної сфери, зокрема й юридичних засобів запобігання та протидії інформаційним правопорушенням. Тому науковці – фахівці з кримінального й адміністративного права, криміналістики, кримінології дедалі частіше досліджують такі правопорушення, але переважно в контексті засобів виявлення, розслідування, припинення правопорушень, та юридичної відповідальності.

Разом із тим, проблема загального усвідомлення юридично значущих властивостей інформаційних деліктів, їхнього співвідношення з іншими видами правопорушень та заходами юридичної відповідальності залишається актуальним завданням, передусім для інтегруючої науки інформаційного права та фундаментальної в системі юридичних наук – загальної теорії права. Формування й розвиток самостійного комплексного наукового напрямку – інформаційної деліктології, може суттєво прискорити виконання цього завдання.

Саме в межах інформаційної деліктології, як інституту інформаційно-правових досліджень, мають вивчатися правопорушення в інформаційній сфері – інформаційні делікти, що, з урахуванням міжгалузевого характеру юридичної відповідальності за їх вчинення, забезпечує комплексне вирішення наявних і потенційних методологічних та інших правових проблем.

Наразі ж можна констатувати невідповідність охоронної складової інформаційного законодавства сучасним потребам і, як наслідок, недосконалість, неефективність юридичних і організаційних механізмів охорони й захисту прав суб'єктів інформаційних відносин, зокрема інформаційних прав людини.

Водночас необмеженість, багатогранність і динамічність інформаційної сфери, глибоке проникнення ІТ у суспільне життя постійно надають нові можливості, способи й знаряддя для вчинення різноманітних інформаційних деліктів (не тільки злочинів, а й проступків), серед яких уже відомі або «традиційні». Причому, якщо останні у своїх звичних формах не несли значної суспільної небезпеки, то з використанням ІТ можуть набути загрозливих для суспільства масштабів¹.

¹ Тихомиров О.О. До осмислення правової природи протиправних діянь в кібернетичній сфері. *Європейське право і європейська правова освіта – пріоритетні напрями підготовки вітчизняних фахівців права* : матер. постійно діючого наук.-теор. семінару (Нац. акад. внутр. справ, 14 трав. 2014 р.). 2014. Вип. 3. С. 73–75.

У контексті завдань правового забезпечення реалізації і захисту інформаційних прав людини в такій ситуації необхідно, по-перше, усвідомлювати, що являє собою «інформаційний делікт» та які правові критерії і мета його виділення (філософська, теоретична, нормативно-інтерпретаційна тощо), по-друге, максимально виважено і системно підходити до удосконалення законодавчого понятійно-термінологічного апарату в інформаційній сфері.

4.1.2. Сутнісні і типологічні ознаки інформаційних деліктів

Убачається що нині мета аналізу інформаційних деліктів як відносно самостійного виду має передусім науковий характер. Його результатом має стати формування системи міжгалузевих юридичних знань – певної концепції, яка дасть змогу більш вдало визначити природу протиправних діянь в інформаційній сфері, краще усвідомити їхню специфіку й загальні особливості, що забезпечить вироблення ефективних шляхів протидії їм на практиці та нівелювати негативні впливи на людину і її права.

Норми, що передбачають інформаційні делікти як цілісний правовий інститут, неможливо охопити в межах окремих класичних галузей права (цивільного, кримінального, адміністративного тощо). Найбільш відповідним змістом поняття «інформаційний делікт» наповнює розгляд з позицій інформаційного права, яке і саме перебуває на стадії формування й осмислення. Його норми не забезпечуються власними механізмами «інформаційної юридичної відповідальності» в усій сукупності карних, штрафних, компенсаційних заходів, а «обслуговуються» охоронними і захисними засобами інших галузей права. Це надає комплексний інтегруючий характер інститутам інформаційного права, зокрема інституту інформаційних деліктів, та унеможливає застосування до нього такого традиційного критерію видового розподілу правопорушень, як «галузевий вид юридичної відповідальності».

Тобто інформаційні делікти мабуть не коректно позиціонувати як самостійний вид поряд із конституційними, кримінальними, адміністративними, цивільно-правовими чи дисциплінарними, а тим більш міжнародними правопорушеннями.

Інформаційні делікти як окремий міжгалузевий вид правопорушень охоплюють усі протиправні діяння, які певним чином пов'язані з інформацією і за які встановлюється кримінальна, адміністративна, цивільно-правова та інша юридична відповідальність.

Сутність зв'язку правопорушення з інформацією, тобто його «інформаційність», виявляється у посяганні на певний порядок, права суб'єктів, правовідносини, серед яких, в інформаційному ракурсі, виділяються такі:

– по-перше, відносини, пов'язані з формуванням й використанням інформаційних ресурсів на основі створення, збирання, оброблення, накопичення, зберігання, пошуку, поширення й надання інформації (що відповідає праву людини на інформацію, праву на свободу контенту (мережевий нейтралітет), праву на багатоманітність);

– по-друге, відносини щодо створення й застосування інформаційних технологій та засобів їхнього забезпечення (що стосується права на доступ до Інтернету, права на доступність і безпеку ІТ, права на доступ до ключових державних послуг он-лайн);

– по-третє, відносини, зумовлені необхідністю захисту інформації та прав суб'єктів інформаційних відносин (пов'язані зокрема з правом на інформаційну безпеку, правами на захист персональних даних, правом на цифрову ідентичність, ідентифікацію).

Загальною рисою всіх інформаційних деліктів є зв'язок з інформаційними процесами, зокрема обігом інформації, обмеженням інформації у доступі, а також інформаційними ресурсами, інформаційними технологіями, інформаційно-телекомунікаційними системами тощо. Ознака «інформаційне» вказує передусім на характер цілої категорії протиправних діянь, до якої належать, по-перше, безпосередні порушення інформаційних прав і свобод суб'єктів, а по-друге, інші правопорушення, якщо вони здійснюються в певному інформаційному середовищі.

Таким чином, делікт може бути інформаційним не тільки за спрямуванням (змістом), якщо посягає на інформацію або засоби її оброблення, передавання та збереження, а й за способом вчинення – з використанням ІТ, систем, засобів. Причому суспільна небезпечність деяких «традиційних» видів злочинів, учинених із використанням сучасних ІТ, може значно зростати, зумовлюючи необхідність посилення юридичної відповідальності за них, що відповідним чином відображається в кримінальному законодавстві.

Задля забезпечення певної науково-пізнавальної диференціації інформаційних деліктів дослідники виділяють широке їх розуміння – вся сукупність, незалежно від форм прояву, та вузьке – тільки делікти інформаційні

за змістом, тобто ті, що безпосередньо порушують права суб'єктів інформаційних відносин¹.

Загалом зловмисне використання ІТ становить сьогодні особливу суспільну загрозу, оскільки може надавати різним правопорушенням рис латентності (прихованості), анонімності, стрімкості, транскордонності, масштабності наслідків, що спрощує досягнення протиправних цілей та ускладнює протидію їм.

Юридичним критерієм виділення інформаційних деліктів серед усіх інших виступає присутність інформаційних компонентів (ознак) у їхньому складі як:

1) об'єкта правопорушення – якщо протиправне діяння спрямоване проти інформаційних відносин або ж предмета правопорушення, тобто інформації та її носіїв, інформаційних засобів і систем;

2) елемента об'єктивної сторони правопорушення, що вказує на спосіб, шлях здійснення протиправного діяння – у разі його вчинення з використанням ІТ.

При цьому самостійну юридичну природу мають тільки ті інформаційні делікти, які безпосередньо посягають на інформаційні відносини, що виражається в порушенні інформаційних прав та невиконанні або неналежному виконанні інформаційних обов'язків (інформаційні делікти у вузькому розумінні). Саме ця частина правопорушень дає підстави визначати інформаційні делікти як окремий вид. Усі інші їхні юридичні ознаки, як буде показано далі, відповідають традиційній конструкції правопорушення в теорії права.

Попри те, що поняття «інформаційний делікт» є переважно науково-доктринальним, його сутнісні ознаки можна знайти в численних, передбачених законодавством, протиправних діяннях, які мають фактичний вираз зокрема як:

- незаконне збирання, зберігання, оброблення, знищення, відтворення, поширення інформації;
- приховування, неповідомлення інформації;
- несвоєчасне надання інформації;

¹ Правдюк С.М. Інформаційні правопорушення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ, 2015. 17 с.

- викривлення, надання або поширення завідомо недостовірної (необ'єктивної) інформації;
- поширення інформації соціально шкідливого змісту;
- неправомірний доступ до інформації;
- розголошення інформації з обмеженим доступом;
- здійснення негативного інформаційного впливу на свідомість людини (групи людей, суспільства);
- створення, використання, поширення шкідливого програмно-технічного забезпечення;
- незаконний доступ, використання систем оброблення, зберігання, передавання інформації;
- несанкціоноване втручання, перешкоджання роботі автоматизованих та інформаційно-телекомунікаційних систем та їхніх складових.

В усій варіативності протиправних діянь, пов'язаних з інформацією, достатньо чітко виділяються певні їх сукупності, спільні за змістом (спрямуванням), які доцільно розглядати як основні видові групи інформаційних деліктів:

1) делікти спрямовані проти інформаційних ресурсів, що посягають на інформаційні правовідносини щодо забезпечення належних якісних характеристик інформації (конфіденційності, цілісності, доступності, спостережності тощо);

2) делікти спрямовані проти інформаційного простору, які посягають на інформаційні правовідносини, пов'язані з належним наданням відповідної інформації, недопущенням поширення небезпечної (шкідливої) інформації та використанням технологій негативного інформаційно-психологічного впливу;

3) делікти спрямовані проти інформаційної інфраструктури, що посягають на інформаційні правовідносини, які виникають у сфері використання об'єктів інформаційної інфраструктури (автоматизованих та інформаційно-телекомунікаційних систем, комп'ютерів, серверів, їхнього програмного забезпечення тощо);

4) інші інформаційні делікти, для яких властиве використання інформаційних ресурсів, інформаційного простору, інформаційної інфраструктури задля здійснення протиправних діянь, що посягають на інші правовідносини (щодо власності, суспільної та державної безпеки, господарської діяльності тощо).

Наведена класифікація має переважно загальнотеоретичний характер. Інформаційні делікти як певний концептуальний вид, можуть бути класифіковані за багатьма іншими ознаками, традиційними для типології правопорушень, що в різних варіантах пропонується науковцями (С.А. Правдюк¹, А.І. Марущак²):

- за сферами суспільних відносин (в економічній, політичній, екологічній, культурній, науковій, освітній сфері);
- залежно від об'єкта, якому завдається шкода (проти особи, суспільства, держави);
- за галузями господарювання (у промисловості, торгівлі, сільському господарстві, на транспорті);
- за видами інформаційної діяльності (у царині створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, захисту інформації);
- за ступенем суспільної небезпечності/шкідливості (інформаційні злочини й проступки);
- за формою діяння (протиправна дія або бездіяльність);
- за формами вини (умисні; з необережності);
- за кількістю осіб, які вчинили інформаційний делікт (одноособові; групові);
- за видом юридичної відповідальності (інформаційні делікти, за які встановлена кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна та інша відповідальність) тощо.

Сьогодні слід наголосити і на надзвичайній актуальності осмислення такої категорії інформаційних деліктів, які виходять поза юрисдикційні межі національних правових систем і становлять загальносвітову загрозу – «міжнародних інформаційних злочинів». Їх можна інтерпретувати як діяльність суб'єктів міжнародної політики щодо відвертого спотворення інформаційного простору шляхом потужної інформаційної експансії, системної дезінформації, інформаційної ізоляції окремих регіонів, створення перепон в роботі міжнародних спостерігачів з метою формування ілюзорної суспільної думки, необхідної для ведення державної міжнародної політики,

¹ Правдюк С.А. Класифікація інформаційних правопорушень. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 4. С. 209–211.

² Основи інформаційної безпеки України : навч. посіб. / за заг. ред. А.І. Марущака. Київ : Наук.-вид. від. НА СБ України, 2013. 388 с.

що не відповідає гуманістичним і правовим ідеалам сучасного суспільства та загрожує світовому порядку.

Подібні прояви інформаційних деліктів особливо яскраво проявляються під час військової агресії РФ проти України. Ефективність протидії їм пов'язана із специфічним видом юридичної відповідальності – міжнародною відповідальністю і, відповідно, всіма можливостями й проблемами її реалізації.

Таким чином, інформаційний делікт – це протиправне, суспільно небезпечне чи шкідливе, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, яке порушує вимоги норм права у сфері інформаційної діяльності (в галузі створення, передачі, використання, оброблення, зберігання, захисту інформації тощо) або в будь-якій іншій сфері з використанням інформаційних засобів і технологій, чим створюється небезпека або завдається шкода основним цінностям інформаційного суспільства, зокрема інформаційним правам людини, і за яке передбачена юридична відповідальність.

4.1.3. Юридичні ознаки інформаційного делікту

Як встановлено раніше, інформаційні делікти в широкому розумінні (правопорушення в інформаційній сфері) мають подвійне походження – як власне інформаційне, так і інше, притаманне тим деліктам, які завдяки розвитку ІТ набули нового інструментарію вчинення.

У зв'язку з цим ознаки інформаційних деліктів виявляються в єдності загального і своєрідного в їхній правовій природі. Вони можуть комбінуватися в процесі розгляду залежно від вирішуваних завдань наукової, освітньої чи практичної юридичної діяльності, зокрема як:

- ознаки науково-пізнавального характеру – виділені в процесі наукового осмислення, узагальнення, спроб систематизації, виявлення нового, спільного і відмітного порівняно з іншими деліктами тощо, що необхідно для виконання конкретних завдань певних наукових досліджень;

- загально-правові ознаки – інтерпретовані в результаті розгляду інформаційних деліктів крізь призму традиційної конструкції правопорушення в теорії права, що може використовуватися з навчально-пізнавальною метою;

- формально-юридичні ознаки – відображені (змодельовані) в елементах складу окремих правопорушень, передбачених законом, шляхом застосування засобів юридичної техніки;

– фактичні ознаки – характеристики конкретних вчинених інформаційних деліктів, які є предметом охоронної правозастосовної практики і відповідного юридичного аналізу.

Розгалуженість сучасної юридичної науки і практики та її складний дослідницький арсенал, зумовлюють значну варіативність можливих підходів до інформаційних деліктів, зокрема їхніх ознак, рис, властивостей, видів, що загалом становлять онтологічні й гносеологічні основи інформаційної деліктології. Тому сукупність характеристик інформаційних деліктів, отриманих в результаті пізнання в межах тієї чи іншої юридичної діяльності, зумовлюються галуззю юриспруденції, її предметною сферою, метою і завданнями, методологічною основою тощо.

Так, осмислюючи юридичну природу інформаційних правопорушень, С.М. Правдюк виокремлює такі їх ознаки, які по суті є відмітними:

1) міжгалузевий характер, у зв'язку з чим відповідальність за них передбачена в деліктному законодавстві різних галузей права;

2) ідеальний характер, тобто вони так чи інакше пов'язані зі специфічною субстанцією – інформацією;

3) вчиняються, як правило, в інформаційній сфері, середовищі;

4) складність ідентифікації правопорушника чи джерела небезпеки (особливо для комп'ютерних правопорушень), а також місця і часу вчинення (особливо для комп'ютерних правопорушень);

5) динамічний та перманентний розвиток способів, засобів їх вчинення, що ускладнює ефективну їх превенцію та боротьбу з ними;

6) особливу роль при визначенні правопорушення інформаційним надається об'єкту порушення (інформаційні відносини), предмету (інформаційна інфраструктура, інформаційні права і свободи людини та громадянина) чи знаряддям вчинення (інформаційно-телекомунікаційні технології (засоби інформатизації та телекомунікацій), інші засоби зв'язку)¹.

О.М Селезньова і В.В. Руданець пропонують всю сукупність ознак правопорушень в інформаційній сфері диференціювати на:

загальні – соціального, юридичного, об'єктивного, психологічного, наслідкового характеру;

¹ Правдюк С.М. Інформаційні правопорушення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ, 2015. С. 8–9.

спеціальні – ознаки предметного характеру і ознаки інформаційної складової об'єктивної сторони інформаційного правопорушення¹.

Очевидно, що варіантів авторських інтерпретацій понять «інформаційний делікт», «інформаційне правопорушення», «правопорушення в інформаційній сфері» та елементів їх змісту може бути багато.

Тому на шляху формування доктринальних інформаційно-деліктологічних знань найбільш доцільним видається виділення й осмислення правових ознак, які орієнтують на осмислення своєрідної «інформаційності» правопорушення та встановлення місця інформаційних деліктів в системі правової поведінки загалом та протиправної зокрема.

Розглядаючи зміст і класифікацію інформаційної діяльності², як її різновид К.І. Беляков виділяє «неправомірну інформаційну діяльність – соціально-шкідливу інформаційна діяльність у державному чи недержавному секторі соціального забезпечення, або приватні дії в інформаційній сфері, які здійснюються з порушенням чинного національного чи міжнародного законодавства, завдають матеріальної чи моральної шкоди фізичним та юридичним особам або порушують їх права, та підлягає притягненню до юридичній відповідальності згідно із законом»³.

Суб'єктом такої діяльності вважається деліктоздатна особа, яка скоїла протиправне діяння. Ним можуть бути: «індивідуальні суб'єкти – фізичні особи-громадяни, особи без громадянства, іноземні громадяни, а також спеціальні суб'єкти, що мають владні повноваження (службові, посадові особи); колективні суб'єкти – юридичні особи – різноманітні організації, створені і зареєстровані в законному порядку (підприємства, установи, державні органи та служби, органи місцевого самоврядування тощо)»⁴.

Як видно нові категорії суб'єктів правопорушень разом із виникненням інформаційних деліктів не виокремлюються, тому їх суб'єктивні характеристики, такі як види суб'єктів, деліктоздатність, вина та її форми, мета і мотиви, свідомо-вольовий характер будуть наповнені традиційним

¹ Селезньова О.М., Руданець В.В. Концепти розуміння сутності та ознак правопорушення в інформаційній сфері. *Право і суспільство*. 2017. № 3. Ч. 2. С. 142–145.

² Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології. С. 27–36.

³ Беляков К.І. Інформаційна діяльність: зміст та підходи до класифікації. *Інформація і право*. Київ : НДЦ правової інформатики АПРн України. 2012. № 3. С. 63–69.

⁴ Беляков К.І. Ознаки неправомірної інформаційної діяльності. *Наука і правоохорона*. Київ : ДНД МВС України, 2012. № 1(15). С. 103–109.

змістом, який не потребує додаткового розкриття. Натомість протиправність, небезпечність/шкідливість і об'єктивний вираз можуть мати свою «інформаційну» специфіку, чому буде приділено увагу далі.

1. Інформаційні делікти мають протиправний характер, тобто вчиняються всупереч вимогам права.

Основним об'єктом посягань таких правопорушень є інформаційні відносини регламентовані правовими нормами. При цьому особливості вияву протиправності інформаційного делікту наразі пояснюються залежно від галузі права, нормами якої передбачена відповідальність за такий делікт.

Так, в межах адміністративного і кримінального права, в яких домінують імперативні норми, протиправність інформаційних деліктів виявляється в порушенні безпосередніх заборон або у невиконанні обов'язків, встановлених законом. А, наприклад, у цивільному праві, для якого характерне диспозитивне регулювання та наявність договірної складової інституту юридичної відповідальності, інформаційні делікти полягатимуть у порушенні цивільних прав, невиконанні або неналежному виконанні цивільних обов'язків, що можуть бути визначені як законом (актами цивільного законодавства), так і відповідним цивільно-правовим договором.

2. Інформаційні делікти мають суспільно-небезпечний/шкідливий характер.

Усвідомлення суспільної небезпечності та/або шкідливості інформаційних деліктів у сучасній науці потребує особливої виваженості. Традиційний для навчальної і подекуди наукової юридичної літератури, проте не безсумнівний, розподіл правопорушень на суспільно-небезпечні й шкідливі, як підстава відокремлення злочинів від проступків, не забезпечує повноти розкриття природних рис явища «інформаційний делікт».

Новітні інформаційні правопорушення, на відміну від інших, частіше виникають не поодинокі, а характеризуються масовістю, нерідко лавиноподібністю поширення, що спричинено їх латентністю, легкістю повторювання, універсальністю і доступністю знарядь вчинення, важкістю виявлення, фіксації і розкриття тощо.

Суспільна безпека окремого такого правопорушення може бути непомітною, але вона реальна і цілком очевидна, якщо інформаційні делікти певного виду розглядати в сукупності. В цьому разі вони створюватимуть

загальний небезпечний вплив, який можна інтерпретувати як зазіхання на колективні інформаційні права людини.

Окрім того, вітчизняна юридична наука має альтернативні концепти суспільної небезпечності правопорушень. Серед них найбільш поширеною є ідея «генетичного» зв'язку усіх видів правопорушень, завдяки чому певна міра суспільної небезпеки притаманна їм усім, а не тільки злочинам. Але деякі автори, зокрема О.М. Селезньова і В.В. Руданець¹, дискутуючи про сутність та ознаки правопорушень в інформаційній сфері, усе ж таки вдаються до їх формального розподілу на соціально-небезпечні й шкідливі, з чим важко погодитися зважаючи на попередні доводи.

Отже, наукова актуальність розгляду небезпечності/шкідливості інформаційних деліктів полягає не у здійсненні видової диференціації на злочини і проступки, а у відповідному вимогам часу науковому осмисленню обох цих характеристик як різнорівневих.

З огляду на це, неможливо не підтримати В.К. Колпакова, який, розкриваючи адміністративно-деліктний правовий феномен, пояснює, що «в системі сучасних знань про адміністративний проступок конкуренція концепцій суспільної небезпечності/шкідливості себе вичерпало. Суспільну небезпеку і суспільну шкоду в контексті дослідження ознак адміністративного проступку необхідно розглядати в діалектичному співвідношенні з урахуванням сучасних досягнень юридичних, філософських, соціологічних та інших наук»².

Очевидно, що наведені роздуми в повній мірі стосуються не тільки адміністративних, а й інформаційних деліктів в цілому.

3. Інформаційний делікт – це діяння. Конкретний інформаційний делікт є актом поведінки в межах системи інформаційних відносин, сформованих суспільством і врегульованих правом.

Як специфічне діяння інформаційний делікт, характеризують, по-перше, певний «простір», сформований внаслідок соціальної інформатизації, до якого належить об'єктивний прояв протиправної поведінки (реальна дія чи бездіяльність), по-друге, можливі варіації такого

¹ Селезньова О.М., Руданець В.В. Концепти розуміння сутності та ознак правопорушення в інформаційній сфері. *Право і суспільство*. 2017. № 3. Ч. 2. С. 142–145.

² Колпаков В.К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2004. С. 165.

об'єктивного прояву з характерними для них унікальними рисами, зумовленими власне «інформаційністю».

Тут необхідно відмітити, що загальноживана назва «правопорушення в інформаційній сфері» є лише абстрактним позначенням наявності певних зв'язків правопорушення з інформаційними явищами. У контексті ж конкретизації тієї реальності, в якій вчиняється інформаційний делікт, поняття «інформаційна сфера» виглядає дещо надмірним, адже зміст його доволі широкий і дискусійний та не обмежується правовим ракурсом. Існування поведінкових проявів інформаційного делікту лежить скоріш у певному «сегменті», утвореному сполученням інформаційної і правової сфер, або, що буде точніше, у сфері інформаційних правовідносин.

Для правової науки інформаційний делікт є передусім об'єктом правової дійсності, що осмислюється й перетворюється на відповідних методологічних засадах. З огляду на наукову міждисциплінарність, юридичну міжгалузевість, територіальну і юрисдикційну транскордонність явища «інформаційний делікт», особливу цінність для його дослідження має методологія просторового мислення, саме як складова правової методології.

Не вдаючись до дискусії щодо змісту та співвідношення загальних понять «сфера» та «простір», необхідно зазначити, що особливість просторового підходу в юридичній науці пов'язана не тільки зі своєрідністю юридичного розуміння поняття простору (зокрема, простору як форми соціального буття, для якого не обов'язкові прив'язки до фізичного простору та обмеження кордонами), а й своєрідністю та багатоманітністю права як соціального явища, особливостями його пізнання¹.

Таким чином, інформаційні правопорушення – це протиправні діяння у сфері інформаційних правовідносин, але власні юридичні образи (моделі, концепції) як конкретні види інформаційних деліктів з відповідними правовими наслідками в формі юридичної відповідальності вони отримують у певному правовому просторі (національному, європейському, галузевому тощо) з притаманними йому ідеалами, цінностями, принципами, методами, зокрема привнесеними інформатизацією.

¹ Тихомиров О.Д. Просторовий вимір права: проблеми методологічного осмислення. *Право України*. 2013. № 3–4. С. 32–38.

Юридично значущі ознаки інформаційного делікту, як і всіх інших правопорушень, узагальнюються в конструкції юридичного складу, що становить сукупність обов'язкових елементів: об'єкт, суб'єкт, об'єктивна, суб'єктивна сторона інформаційного делікту.

Особливості видового розмаїття і нормативної фіксації складів інформаційних деліктів у правовому просторі певної держави будуть залежати від доктринальних тенденцій, правових традицій, юридичної техніки, форм писаного права тощо, притаманних національній правовій системі, а також вимог відповідних міжнародних актів.

Разом із тим, міжгалузевий характер юридичної відповідальності за інформаційні делікти, вимагає вивчення їх складів з позицій тих галузей права, якими така відповідальність передбачена.

Наприклад, спираючись на класифікації складів адміністративних правопорушень¹, склади інформаційних деліктів також можна диференціювати за ступенем суспільної небезпеки (основні і кваліфіковані), за характером шкоди (матеріальні і формальні), за суб'єктом (особисті і службові), за структурою (однозначні й альтернативні), за особливостями конструкції (описові і бланкетні). А в цивільному праві склад інформаційних деліктів необхідно розглядати крізь призму своерідної концепції складу цивільного правопорушення як сукупності загальних (типових) умов, наявність яких необхідна для покладення відповідальності на порушника цивільних прав та обов'язків (деліктна, недоговірна відповідальність), а також враховувати можливості відшкодування завданої шкоди у договірних відносинах, що найчастіше не вважається відповідальністю за правопорушення.

Проте, в будь-якому разі, розглянута вище загальна інформаційна специфіка протиправності, суспільної небезпечності/шкідливості й об'єктивації інформаційного делікту як діяння позначається на сприйнятті елементів його юридичного складу, насамперед, об'єкта і об'єктивної сторони. Як раніше було зазначено, саме в цих елементах складу знаходять своє місце ті юридичні ознаки, які дають змогу виокремити інформаційний делікт серед інших правопорушень.

Про відсутність певної домінантної інформаційності суб'єкта і суб'єктивної сторони інформаційного делікту свідчить і достатньо традиційний

¹ Колпаков В.К. Адміністративно-деліктний правовий феномен. С. 157.

їх розгляд авторами профільних наукових публікацій (В.Я. Настюк, В.В. Белевцева¹, А.О Волкова², Л.П. Коваленко³).

Об'єктом правопорушення завжди є регламентовані правом суспільні відносини. Їх урегульованість, упорядкованість являє собою ту загальносоціальну і правову цінність, яка передусім «потерпає» від неправомірних діянь.

Якщо інформаційні делікти розглядати в максимально широкому розумінні і, відповідно, виділяти їх не тільки за об'єктом, а й за елементами об'єктивної сторони (шляхом, способом здійснення правопорушення), то до об'єктів таких правопорушень належатимуть як інформаційні правовідносини, незалежно від способів посягання на них, так і інші правовідносини, що порушуються протиправними діями, які вчиняються з безпосереднім використанням інформаційних технологій, засобів, систем.

Проте іманентну інформаційну природу, яка являє собою первинний інтерес для науки інформаційного права, мають тільки інформаційні делікти у вузькому розумінні. Їхнім об'єктом є суто інформаційні відносини – суспільні відносини, що виникають в інформаційній сфері, в процесі або як наслідок інформаційної діяльності, та охороняються правом.

Серед інформаційних відносин об'єктне коло правопорушень складають: відносини в галузі масової інформації, авторського права, забезпечення інформаційної безпеки, бібліотечної та архівної справи, комунікацій і Інтернету тощо; відносини у сфері встановленого правового режиму відкритої публічної інформації та інформації з обмеженим доступом, зокрема державної, комерційної, банківської, професійної таємниць, таємниць листування і телефонних розмов, службової інформації, персональних даних тощо.

До нематеріальних предметів правопорушень у сфері інформаційних відносин можна віднести відомості про осіб, предмети, факти, події,

¹ Настюк В.Я., Белевцева В.В. Загальноправова характеристика адміністративної відповідальності за інформаційні правопорушення. *Інформація і право*. 2013. № 1(7). С. 151–157.

² Волкова А.О. Особливості юридичної відповідальності за правопорушення в інформаційній сфері. *Правова інформатика*. 2014. № 1(41). С. 72–80.

³ Коваленко Л.П. Деякі питання щодо правопорушень в інформаційній сфері. *Форум права*. 2013. № 4. С. 158–167.

явища незалежно від форми їхнього подання, а також комп'ютерні данні і «Інтернет контент», що має розглядатися сьогодні як актуальний прояв предметної сфери інформаційних деліктів. До матеріальних – носії інформації, засоби обробки, зберігання, передавання (поширення) інформації.

Об'єктивну сторону інформаційних деліктів становить зовнішня вираженість правопорушення в формі діяння, негативні наслідки та причиново-наслідковий зв'язок між ними, звичайно, з урахуванням інтерпретації цих елементів різними галузями права. Разом із обов'язковими інформаційність делікту може виявлятися і в факультативних елементах об'єктивної сторони, найчастіше як спосіб вчинення.

Своєрідність інформаційних деліктів може зумовлювати певну нестандартність усвідомлення їх об'єктивної сторони. Це, передусім, стосується протиправних діянь у «кібернетичному просторі», тобто просторі, сформованому інформаційно-комунікаційними системами, в якому проходять процеси перетворення (створення, зберігання, обміну, обробки та знищення) інформації, представленої у вигляді електронних комп'ютерних даних¹. Їх об'єктивна сторона може не містити звичного зовнішнього виразу протиправної поведінки суб'єкта, з яким чітко зіставляються конкретні наслідки.

Так, порушення процесів обробки інформації в комп'ютерних системах здійснене комп'ютерним вірусом (шкідливим програмним забезпеченням), який діє і поширюється некеровано та несвідомо переноситься користувачами, на перший погляд, важко пов'язати з конкретною винною особою. Проте завжди існує зловмисник, який створює і поширює такий вірус, або здійснює перше його впровадження в комп'ютерну систему чи мережу. У такому разі саме ініціювання шкідливих інформаційних процесів, управління ними необхідно вважати зовнішнім виразом протиправної поведінки деліквента.

Негативні наслідки інформаційних деліктів полягають передусім у завданні шкоди або створенні загрози інформаційним правам і інтересам особи, суспільства, держави. Це фактично може виразитись як у конкретних матеріальних збитках, так і в численних проявах

¹ Мельник С.В., Тихомиров О.О., Ленков О.С. До проблеми формування понятійно-термінологічного апарату кібербезпеки. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка*. 2011. Вип. 30. С. 165–171.

загальновідчутних нематеріальних втрат – підриві авторитету та ділової репутації (окремих суб'єктів або держави в цілому), формуванні неадекватної (необґрунтованої) громадської думки та дезорієнтації населення, створенні суспільної паніки, дискредитації владних структур та їхніх рішень тощо.

Використання ІТ, систем, засобів як спосіб вчинення правопорушення виступає додатковою кваліфікуючою ознакою тільки тоді, коли законом визнана особлива небезпечність такого способу вчинення делікту (злочину), що відповідним чином зафіксовано в юридичному складі. Наприклад, ч. 3 ст. 190 «Шахрайство» Кримінального кодексу України передбачає посилене покарання за таке діяння, вчинене «шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки»¹.

У цьому разі «інформаційність» правопорушення, навіть не будучи іманентною ознакою, істотно впливає на суспільну небезпечність даного виду злочину і відповідальність за нього, що безпосередньо визначено кримінальним законом. Це є незайвим свідченням тому, що подібні види деліктів (інформаційні за способом) певною мірою мають залишатися в фокусі інформаційної деліктології поряд із деліктами інформаційними за змістом.

На жаль юридичне визнання українським законодавцем небезпечності «інформатизації» злочинної діяльності з різних причин відбувається досить повільно. Це зумовлює не завжди адекватну правову і державну реакцію на злочини в інформаційній сфері та певну відсталість охоронних і захисних правових механізмів.

Отже, сьогодні можна констатувати, що система знань про правопорушення в інформаційній сфері містить достатньо сформований комплекс ознак, на підставі яких інформаційний делікт може розглядатися як специфічна самостійна категорія правопорушень.

Подальше осмислення і прагматизація набутих знань повинні стати основою удосконалення інституту юридичної відповідальності в інформаційній сфері як фундаментального правового засобу, механізму, гаранту, покликаного забезпечувати регулятивну, захисну і охоронну дієвість інформаційного права, без чого не можливе існування й розвиток сучасного громадянського та формування інформаційного суспільства.

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 22.02.2023).

4.2. Правові детермінанти інформаційної деліктності

Виникнення та поширення інформаційних деліктів зумовлено масштабними соціальними і технологічними трансформаціями в процесі становлення суспільства нового формату – інформаційного, глобального інформаційного, суспільства знань.

Зміна фундаментальних ціннісних орієнтирів на інформацію і знання веде й до логічної реакції на це правової сфери:

- виникають нові напрями правового регулювання інформаційних відносин;
- визнаються, закріплюються і забезпечуються інформаційні права осіб;
- відбуваються зміни на рівні правосвідомості і правової культури;
- формуються нові правоохоронні механізми, більш дієві в умовах глибокої інформатизації;
- юридична діяльність насичується ІТ;
- збільшуються потоки правової інформації;
- посилюються глобалізаційні та інтеграційні зміни у світовому правовому просторі тощо.

При цьому розвиток права в усіх його аспектах – інструментальному, ціннісному, культурному, забезпечувальному та інших сприяє утвердженню й досягненню пріоритетів інформаційного суспільства, насамперед вільному доступу кожного до інформації і знань і, водночас, захищеності інформації про особисте життя, які у правовій площині втілюються в інформаційних правах людини. Інакше кажучи, право та інформаційне суспільство на даному етапі існування людства, в контексті цивілізаційних змін, здійснюють конструктивний взаємовплив.

Водночас соціальна і правова інформатизація постійно супроводжуються певною ентропією уявлень про правове регулювання і забезпечення інформаційних відносин, що відбивається на їх ефективності і створює сприятливі умови для проявів небезпечної чи шкідливої інформаційної діяльності, які мають охоплюватися конструкцією «інформаційний делікт».

У контексті осмислення детермінант інформаційних деліктів як певного симбіозу правових причин і умов їхнього виникнення й поширення, необхідно враховувати глобальність сучасного життя людства, а також інтеграційні процеси в правовому просторі, особливо відчутні в європейському регіоні, що полягають у взаємовпливі різних типів

правових систем у поєднанні із посиленням міжнародно-правової складової правового регулювання.

У таких умовах розвиток кожної національної правової системи відбувається в складному і доволі мінливому середовищі. Окрім загальних тенденцій інформатизації, істотний вплив чинять численні внутрішні й зовнішні (як регіональні, так і загальносвітові) фактори історичного, культурного, економічного, геополітичного, безпекового й іншого характеру, зокрема визначаючи і темпи становлення громадянського та інформаційного суспільства. Наприклад:

фактор інтелектуального розвитку, який серед іншого включає і рівень правової, інформаційної та інформаційно-правової культури, – визначає базисні можливості здійснення людиною сучасної інформаційної діяльності, критичного сприйняття інформації, стійкості до негативних інформаційних впливів тощо;

варіативність і динамічність явищ інформаційної сфери – зумовлюють постійну присутність елементу новизни у правовому регулюванні інформаційних відносин, а також і в інформаційній деліктності;

ціннісно-орієнтаційні зміни – виводять на перший план пріоритети інформаційного суспільства, зокрема у формі інформаційних прав суб'єктів правовідносин; економічне підґрунтя інформаційного розвитку суспільства й кожної людини – зумовлює матеріально-технічні можливості впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, а отже і готовність до розгортання сучасних інформаційних процесів;

політико-ідеологічні умови – визначають вмотивованість й усвідомлення необхідності якісного вирішення суспільних проблем в інформаційній сфері, передусім шляхом адекватного використання регулятивних і захисних засобів права.

Взаємодіючи, усі фактори створюють унікальне для кожної країни середовище правового буття з притаманним йому комплексом детермінант тих чи інших правопорушень. Водночас, інформаційне зростання створює низку спільних для всіх національних правових систем глобальних проблем. Серед них інформаційні делікти, які, по-перше, самі по собі (інформаційні делікти у вузькому розумінні) становлять нову істотну загрозу, а по-друге, завдяки ІТ та через певну загальмованість правового реагування на них, трансформували наявну злочинність у нові форми – більш швидкі, латентні, транскордонні.

Готовність правової системи до таких соціальних змін є основним запобіжником надмірного зростання видового розмаїття та чисельності інформаційних деліктів. Це стосується як можливостей національної правової системи, так і міжнародно-правових засобів, оскільки вихід багатьох видів інформаційних деліктів поза юрисдикційні межі окремих держав зумовлює необхідність вироблення спільних (наднаціональних) правових механізмів боротьби з ними, зокрема координації відповідних органів дізнання та правосуддя різних держав та використання спеціальних IT у праві (технологічно-правових методів¹). Тобто у значній мірі протидія поширенню інформаційних деліктів зумовлюється взаємодією національних правових систем між собою, а також із міждержавними правовими системами², чим створюється спільний правовий простір із відповідними юридичними засобами.

Однак, реалії свідчать, що правова система об'єктивно не здатна миттєво та ефективно зреагувати на все, що відбувається в суспільному житті, особливо в інформаційній сфері, яка дедалі більше вимагає нетрадиційних підходів. Як наслідок, поза межами правового впливу, принаймні на певний час, залишаються нові види відносин та варіанти соціально-і юридично-значущої поведінки, серед яких небезпечні (шкідливі) діяння в інформаційній сфері, що мають бути належним чином деліктивізовані.

У сучасній інформаційній сфері деліктизація представляється складним аналітико-синтетичним процесом, який вимагає глибокого і виваженого наукового і практичного обґрунтування необхідності віднесення конкретного соціально небезпечного чи шкідливого діяння до певної категорії інформаційних деліктів, встановлення кола можливих деліквентів, чії протиправні дії чи бездіяльність будуть охоплені охоронними нормами відповідної галузі права³.

Ступінь поширення неделіктивізованих діянь можна вважати одним із показників того наскільки правова система на рівні регламентації встигає адаптуватися до нагальних потреб правового регулювання інформаційного

¹ Беляков К.І. Правове регулювання «віртуального простору». *Наука і правоохорона*. Київ : ДНДІ МВС України, 2011. № 2(12). С. 102–109.

² Оксамитний В. Міждержавні правові системи як реальність сучасного світу. *Право України*. 2013. № 3–4. С. 209–222.

³ Заярний О. Адміністративна деліктолізація протиправних діянь, що вчиняються в інформаційній сфері: деякі концептуально-прикладні проблеми. *National law journal: theory and practice*. December 2016. P. 43–48.

життя соціуму, а розповсюдженість вже визначених законом інформаційних деліктів логічно вказує на рівень ефективності функціонування охоронної складової правової системи.

Отже, виникнення небезпечних (шкідливих) діянь в інформаційній сфері – процес природній. Але першопричиною їх надмірного поширення (як деліктизованих так і неделіктизованих) є недосконалість реагування правової системи. Ця причина, у тій чи іншій мірі, іманентно притаманна правовим системам усіх держав, сприяє поширенню будь-яких нових деліктів, а не тільки інформаційних, і фактично вказує на недостатність втілення в реальних правовідносинах двох фундаментальних принципів правового регулювання – юридичної визначеності та невідворотності юридичної відповідальності.

Убачається, що на шляху прагматизації наукових знань, правові причини надмірної інформаційної деліктності та наслідки її впливу доцільно інтерпретувати через низький або недостатній рівень законності в інформаційній сфері. Тут йдеться не про формальну законність, що була домінантою радянської юридичної науки, а про законність у сучасному розумінні, яка, разом з іншим, висуває жорсткі вимоги до якості самого закону, передусім вимоги необхідності й справедливості. Йдеться про законність в контексті сучасних європейських правових цінностей, законність як невід’ємну складову верховенства права (*Rule of Law*), що безпосередньо визнано Європейським Судом Справедливості¹.

Оцінювання стану законності в інформаційній сфері, як і в будь якій іншій, сьогодні логічно здійснювати на єдиних методологічних засадах оцінки верховенства права. У 2016 році Комісією РЄ «За демократію через право» (Венеційська комісія), запропоновано такі засади і оприлюднено їх як “Rule of Law Checklist”. Переслідуючи утвердження європейських правових ідеалів, цим документом фактично вводиться загальна система критеріїв (орієнтирів), необхідних для оцінки верховенства права в кожній окремій державі, серед яких перше місце посідає законність (*Legality*)².

Оскільки показники Rule of Law Checklist, які відповідають критерію законності, є універсальними, то з певною мірою адаптації їх можна ретранслювати у взаємозв’язку із завданнями правового забезпечення

¹ European Court of Justice, C-496/99, Commission v. CAS Succhi di Frutta, 29 April 2004, § 63.

² Мірило правовладдя: коментар, глосарій, Rule of Law Checklist. Венеційська Комісія Ради Європи / пер. С. Головатий. 2017. С. 15.

інформаційної сфери, серед яких основними є забезпечення інформаційних прав людини, зокрема таким чином.

1. Втілення принципів верховенства та ієрархічності в системі правових актів, що регулюють інформаційні відносини:

- закріпленість засад інформаційної діяльності та інформаційних прав людини в Конституції;
- своєчасність прийняття та відповідність актів інформаційного законодавства Конституції;
- відповідність дій виконавчої влади Конституції та нормам правових актів, що регулюють інформаційні відносини;
- своєчасність та обґрунтованість підзаконних актів, що стосуються інформаційної сфери;
- дієвий судовий контроль законності рішень виконавчої влади в інформаційній сфері, а також аналогічних рішень недержавних суб'єктів, яких залучено до виконання державних завдань;
- гарантованість ефективного юридичного захисту інформаційних прав людини від порушень приватними суб'єктами.

2. Дотримання органами державної влади правових актів, що регулюють інформаційні відносини:

- визначеність та розподіленість правовими актами повноважень державних органів в інформаційній сфері;
- регламентованість інформаційним законодавством процедур, яких мають дотримуватися державні органи;
- припустимість дій державних органів в інформаційній сфері без належного юридичного підґрунтя;
- виконання державними органами своїх зобов'язань, які забезпечують реалізацію та дієвий захист інформаційних прав людини;
- встановлення приписами інформаційного права еквівалентних гарантій у разі делегування публічних повноважень недержавним суб'єктам.

3. Зв'язок між правом міжнародним і правом національним у питаннях регулювання інформаційних відносин:

- забезпечення національною правовою системою додержання міжнародних зобов'язань держави щодо інформаційних прав людини, включно з виконанням рішень міжнародних судів;
- існування чітких правил щодо імплементації міжнародно-правових засад інформаційного регулювання в національне законодавство.

4. Верховенство законодавчої влади і нормотворчі повноваження виконавчої влади в інформаційній сфері:

- уміщення загальних і абстрактних норм інформаційного права в актах парламенту чи підзаконних актах, які ґрунтуються на актах парламенту, крім винятків, передбачених Конституцією;
- наявність належного парламентського й судового контролю та дієвих засобів протидії зловживанням, у разі делегування законодавчих щодо інформаційних відносин виконавчій владі;
- чітка визначеність актами законодавства мети, змісту та обсягу, делегованих виконавчій владі законодавчих повноважень.

5. Прозорість та демократичність процедур прийняття актів інформаційного законодавства:

- наявність чіткої конституційної регламентації законодавчих процедур;
- верховенство парламенту у визначенні змісту законів;
- прилюдне обговорення пропонуваного законодавства в парламенті та належне обґрунтування законопроектів (пояснювальні записки, висновки, інші документи, що додаються);
- можливість доступу громадськості до проектів актів законодавства, принаймні на момент їх подання до парламенту, а також можливість реального громадського впливу в процесі їх обговорення;
- здійснення експертного оцінювання наслідків дії актів інформаційного законодавства, ще до їхнього ухвалення (зокрема щодо інформаційних прав людини та витрат бюджетних коштів);
- участь парламенту в розробці, затвердженні, імплементації та виконанні міжнародних договорів в інформаційній сфері.

6. Винятки в регулюванні інформаційних відносин у надзвичайних ситуаціях (станах):

- наявність особливих приписів національного інформаційного права, що застосовуються у надзвичайних станах (війна або інша ситуація, що створює загрозу національній безпеці);
- наявність підстав, адекватність та обґрунтованість додаткових обмежень інформаційних прав людини в таких ситуаціях;
- обмеженість за тривалістю, умовами і обсягом можливостей виконавчої влади відступати в надзвичайних ситуаціях від звичайного розподілу повноважень в інформаційній сфері;

– наявність парламентського і судового контролю за процедурою запровадження та тривалістю надзвичайного стану, а також будь-яких відступів, пов'язаних з ним.

7. Забезпечення ефективного виконання положень інформаційного законодавства:

- здійснення аналізу перешкод виконанню приписів актів інформаційного права до і після їхнього ухвалення;
- наявність юридичних засобів протидії невиконанню вимог інформаційного законодавства та передбаченість конкретизованих санкцій за їх недотримання;
- послідовне застосування таких санкцій.

8. Відповідальність недержавних суб'єктів, які беруть участь у виконанні завдань держави в інформаційній сфері:

- поширення гарантій верховенства права, передбачених інформаційним законодавством, на недержавних суб'єктів, які цілком або частково здійснюють виконання державних завдань в інформаційній сфері, та мають делеговані для цього державно-владні повноваження;
- підзвітність таких суб'єктів аналогічно підзвітності органів державної влади.

Цілком очевидно, що наведені показники вказують на основні правові проблеми, які необхідно вирішувати, та негативні чинники, які необхідно долати, у сфері правового регулювання інформаційних відносин задля забезпечення законності як складової верховенства права, а отже і для запобігання й протидії інформаційним деліктам. Відсутність або зниження рівня правового забезпечення інформаційної сфери за критеріями і показниками Rule of Law Checklist у сучасній європейській державі можна сприймати як основні правові детермінанти інформаційної деліктності.

4.3. Юридична відповідальність у сфері інформаційних прав людини: інтерпретаційний підхід

4.3.1. Загальні засади відповідальності в інформаційній сфері

Відповідальність як явище і феномен має давню історію. Відповідальність увійшла в суспільне життя із становленням людини як особистості,

усвідомленням власного місця в соціумі, виникненням загальноновизнаних соціальних регуляторів – звичаїв, традицій, моралі, релігії, права. Це спричинило розвиток й ускладнення суспільних взаємозв'язків і формування системи особистісних відносин кожної людини з іншими людьми, із суспільством в цілому, з існуючими соціальними інститутами (сімейними, груповими, державними, релігійними тощо).

Глибина і варіативність таких взаємозв'язків становлять соціально-комунікативну природу відповідальності і визначають її багатоаспектність, усвідомлення якої дає можливість більш продуктивно виявляти, осмислювати і вирішувати проблеми юридичної відповідальності як одного з різновидів соціальної відповідальності.

Водночас варто наголосити, що в особливо динамічній – інформаційній сфері, еволюційні, а подекуди революційні, зміни як правило випереджають необхідне правове регулювання. Тому роль і місце права та його механізмів в упорядкуванні інформаційної сфери визначається не стільки власне можливостями права, скільки поєднанням його дії із впливом інших соціальних регуляторів та мотиваторів (моралі, традицій, етики, культури (інформаційної культури, мережевої культури тощо) на певному етапі. Через це, зокрема юридична відповідальність за інформаційні делікти як певний інститут інформаційного права матиме системні взаємозв'язки в межах більш загального явища відповідальності в інформаційній сфері.

Для сучасної соціальної філософії соціальна відповідальність людини є однією з фундаментальних категорій. Вона розглядається як один із найважливіших засобів соціалізації індивіда і пов'язується переважно з його здатністю бути відповідальним за все, що відбувається в дійсності загалом і в соціумі його проживання зокрема¹. Відповідно, істотні зміни соціального життя, що відбуваються під впливом різних чинників, ведуть до виникнення нових «просторів» соціальної відповідальності.

Так, сучасні тенденції формування глобального інформаційного суспільства, здійснюючи колосальні соціальні трансформації, зокрема зумовлюють і розвиток відповідальності в інформаційній сфері, а також його невід'ємного компоненту – юридичної відповідальності за інформаційні делікти.

Загалом багатогранність соціально-філософського ракурсу робить його базисним і для сприйняття відповідальності в інформаційній сфері,

¹ Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : моногр. / І. Безклубий, С. Бобровник, І. Гриценко та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2014. С. 105.

зокрема щодо інформаційних прав людини, орієнтує на її осмислення в системі соціальної відповідальності з багатьох позицій, зокрема як:

- соціальної необхідності або обов'язковості, зумовленої об'єктивною дійсністю, зокрема чинниками, що формують ту чи іншу ситуацію, а також цілями, пріоритетами, інтересами людей, їхніх соціумів;
- ставлення людини до суспільства, його цінностей, ідеалів, норм, що виражається у певній позитивній (соціально корисній) поведінці;
- здатності особи передбачати наслідки своєї діяльності та відповідним чином коригувати її, виходячи з корисності або шкідливості цієї діяльності для суспільства;
- компонента соціальної структури, який визначає внутрішню свободу людини, основне спрямування її соціальної поведінки;
- форми взаємозв'язку і взаємодії особи і суспільства, яка передбачає усвідомлення вимог, що висуваються суспільством, неухильність їх виконання, звітність і відповідну позитивну чи негативну оцінку суспільством діянь людини;
- соціальної вимоги, змістом якої є необхідність оцінювання людиною власних дій з позиції моралі – добра і зла, належного і неналежного, дозволеного і забороненого;
- негативної реакції суспільства на поведінку, яка не відповідає загальноприйнятим соціальним нормам, як обов'язку особи нести покарання за таку поведінку.

Видається, що соціальна інформатизація чинить настільки глибокий вплив на сучасну людину і суспільство, що у всіх названих аспектах відбувається розширення змісту відповідальності за рахунок появи і подекуди вже домінування своєрідних інформаційних компонентів.

Як система, не залежно від певної сфери суспільного життя, соціальна відповідальність складається з двох підсистем. В одній із них відповідальність людини виражається через взаємозв'язки між людьми, колективами, іншими спільнотами і соціальними інститутами, засновані на свідомому ставленні до діяльності, здійснюваної відповідно до потреб суспільства й окремої особи. А в іншій виступає системою підзвітності і санкціями за дії, які не збігаються з інтересами суспільства¹.

¹ Сперанский В.И. Социальная ответственность личности : Сущность и особенности формирования. Москва : Изд-во МГУ, 1987. С. 146–147.

Відповідно, перша сторона відповідальності має добровільний позитивний характер і ґрунтується на індивідуальному почутті обов'язку щодо певних соціально корисних дій та вибору їхніх варіантів у майбутньому – перспективна відповідальність. Друга є реакцією суспільства на вчинене особою раніше – ретроспективна відповідальність. До цього виду традиційно відносять юридичну відповідальність. Ретроспективна відповідальність може бути позитивною і негативною залежно від характеру наслідків поведінки особи. Негативна відповідальність найчастіше реалізується примусово.

Таким чином відображається певний «поведінковий» дуалізм відповідальності: перспективна – «відповідальність до», ретроспективна – «відповідальність після». При цьому фактично перспективна відповідальність є мотивацією особи до певної соціально значущої поведінки, а ретроспективна виступає реакцією суспільства на цю поведінку, наслідками для суб'єкта поведінки.

Соціальну відповідальність можна також розглядати у співвідношенні об'єктивного і суб'єктивного. Тоді об'єктивна складова відповідальності – це оцінка суспільством діянь людини та реакція на них, суб'єктивна – внутрішнє відчуття людиною свого обов'язку й оцінки його виконання¹.

В умовах певної ентропії знань про інформаційні права людини і їх перспективи, а також невизначеності юридичних рамок їх новітніх проявів, у процесах просування таких прав істотно зростає значення внутрішньої мотивації як основи перспективного компоненту відповідальності. За відсутності або недосконалості правового регулювання, зокрема відставання від потреб часу юридичних механізмів відповідальності, саме ця складової відповідальності може виконувати компенсаційну функцію в новому інформаційному секторі соціального регулювання. Утім, її ефективність вже визначатиметься факторами інформаційної культури та інформаційної свідомості та іншими чинниками розвитку інформаційного суспільства, які створюватимуть своєрідні неправові гарантії інформаційних прав людини.

Важливість взаємозв'язку перспективної і ретроспективної відповідальності у сфері інформаційних прав людини, або ж її морального і юридичного виміру, підтверджує концепція «відповідальної журналістики»,

¹ Горчаков Д.П. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці. *Наукові записки*. Т. 45: Політичні науки. 2005. С. 4.

підтримувана ЄСПЛ, яка вимагає від журналіста не формального, а відповідального використання широких професійних можливостей здобування і поширення інформації, що ґрунтується на дотриманні балансу між різними публічними і приватними інтересами.

Так, у рішенні Брамбілла та інші проти Італії (*Brambilla and Others v. Italy*) ЄСПЛ підкреслює, що захист, який журналістам надає ст. 10 ЄКПЛ базується на умові добросовісної діяльності з метою донесення суспільству достовірної інформації, зважаючи на принцип відповідальної журналістики. «Відповідальна журналістика охоплює не лише змістове наповнення отриманої та розповсюдженної журналістом інформації, а й правомірність його поведінки, зокрема щодо представників влади». Тому варто оцінювати баланс між публічним інтересом, що полягає у належному функціонуванні правоохоронних органів, та інтересом читачів видання отримати інформацію. При цьому Суд розмежовує публічний інтерес, що полягає в обізнаності читачів із, так званою, інформацією рубрики «різне» з інтересом в отриманні інформації суспільної та історичної важливості, наголошуючи на більшій вазі останнього¹.

Водночас, в окремій думці за цією справою, суддя Спано (*Spano*) наголосив, що «в деяких випадках, за наявності сильного загального інтересу, порушення, скоєні журналістами, могли б вважатися виправданими і пропорційними до необхідності надати суспільству певну інформацію, зокрема, щодо факту корупції чи неправомірних дій представників влади»².

Як загальносоціальна категорія, соціальна відповідальність людини характеризується наявністю низки важливих ознак:

- має соціально-комунікативну природу – зумовленість соціальними зв'язками, відносинами і певними стандартами соціальної поведінки;
- це соціальне явище, наділене конкретно-історичним змістом, тобто визначається реаліями суспільного життя в той чи інший період його існування;
- охоплює майже всі види діяльності людини;
- виступає важливим соціальним благом;

¹ European Court of Human Rights. Case of Brambilla and Others v. Italy. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164526> (дата звернення: 23.03.2023) ; Брамбілла та інші проти Італії (*Brambilla and Others v. Italy*). URL: <https://cedem.org.ua/library/brambilla-ta-inshi-proty-italiyi-brambilla-and-others-v-italy/> (дата звернення: 23.02.2023).

² Там само.

- ґрунтується на системі соціальних норм, заснованих на загальнолюдських цінностях, а також осудності з боку суспільства загалом чи певної соціальної спільноти за поведінку, яка їм суперечить;
- відображає індивідуальну позицію людської істоти в суспільстві;
- є компромісом між індивідуальними життєвими орієнтирами і потребами та суспільними цілями, цінностями й інтересами;
- це свідоме, внутрішньо мотивоване виконання певного соціального обов'язку, а у випадку неналежної поведінки – усвідомлення особою заходів суспільного впливу, які застосовуються до неї і забезпечують бажану корекцію поведінки в майбутньому;
- має індивідуальний вимір (міру, обсяг), що визначається ситуацією, в якій діяла людина, а також її можливостями і здатностями, можливими варіантами поведінки, спричиненими наслідками тощо;
- забезпечується системою соціальних механізмів контролю, стимулювання (заохочення) і притягнення до відповідальності порушників.

Очевидно, що, маючи такий фундаментальний соціальний характер, зміст соціальної відповідальності перебуває під безпосереднім впливом багатьох умов, факторів, тенденцій індивідуального розвитку людини і розвитку суспільства загалом, домінуючою з яких сьогодні є соціальна інформатизація. По-перше, він відображає об'єктивну зумовленість діяльності людини зовнішніми соціальними вимогами, тобто її інтегрованість у соціальні зв'язки і відносини, структура і суть яких змінюються інформатизацією; по-друге, визначає соціальні та морально-психологічні якості людини як розвиненої суспільної істоти, як результату суспільного виховання, що усвідомлює свої соціальні обов'язки, зокрема ті, які зумовлені новим форматом організації глобального інформаційного суспільства.

Отже, відповідальність людини як соціальне явище, феномен являє собою необхідність свідомого використання людиною своїх можливостей, добровільного виконання обов'язків, дотримання заборон, визначених соціальними нормами, а в разі їхнього порушення – необхідність перетерпіння порушником заходів суспільного впливу, передбачених цими нормами.

Соціальна відповідальність людини нерозривно пов'язана із соціальною безпекою. Вона є гарантом соціальної безпеки загалом й особистої безпеки людини зокрема, засобом підтримання і зміцнення соціальної злагоди, цілісності суспільства, держави. Соціальна безпека об'єктивно

потребує надійного механізму соціальної відповідальності людини¹. В інформаційній сфері сьогодні як ніколи ця залежність є очевидною – реальне забезпечення колективних інформаційних прав людини, таких як право на інформаційну безпеку, на безпечний інформаційний простір, неможливе без ефективної «інформаційної» відповідальності у всіх її позитивних і негативних, перспективних і ретроспективних аспектах.

Сучасне розуміння відповідальності в праві виходить поза межі її суто семантичного історичного значення. Це пов'язано з тим, що відповідальність давно стала фундаментальною правовою категорією, яка із розвитком особистості й правової організації суспільного життя постійно поповнює свій зміст. Вона надає дієвості нормам права, забезпечує реалізацію прав і свобод людини та належне виконання обов'язків.

У радянській і певною мірою пострадянській правовій літературі відповідальність у праві розглядалася тільки як юридична відповідальність в ретроспективному значенні, і вважалася винятково негативною для особи. Проте сучасні вчені-правознавці, розглядаючи відповідальність у праві в системі соціальної відповідальності, дедалі частіше наголошують на важливості позитивних і перспективних її проявів, зокрема й позитивної складової юридичної відповідальності як правового інституту. Окрім еволюції наукової думки це пов'язано з утвердженням верховенства права, переосмисленням ролі держави, розвитком правосвідомості та відповідною переоцінкою співвідношення стимулюючих і примусових засобів.

Отже, сьогодні варто говорити про таку загальноправову категорію, як правова відповідальність, яка акумулює в собі всі відомі аспекти відповідальності у праві – позитивний, негативний, перспективний, ретроспективний і може вважатися результатом правової еволюції людства.

Відповідальність за інформаційні делікти (як юридично визначені правопорушення), зокрема за порушення інформаційних прав людини, відповідає традиційній концепції юридичної відповідальності і здебільшого відображає негативну реакцією суспільства на здійснене винне протиправне діяння.

Утім, юридична відповідальність може мати і добровільний характер (наприклад, відшкодування шкоди, спростування недостовірної інформації), проте, і в цьому разі, вона забезпечена можливістю застосування

¹ Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія. С. 117–118.

до правопорушника регламентованих правовими нормами примусових заходів, що є специфічною діяльністю відповідних уповноважених державних органів в межах передбачених правом процедур.

Юридична відповідальність є надзвичайно різноплановим правовим інститутом. У ньому можуть поєднуватися індивідуальні унікальні компоненти, зумовлені особливостями правових систем, галузей права, видів протиправних діянь, процедур притягнення до відповідальності, характером правових наслідків тощо. І хоча окремі особливості юридичної відповідальності є предметом відповідних галузевих правових наук, розгляд юридичної відповідальності за інформаційні делікти в цілому значно ускладнюється через неоднозначну концепцію галузі інформаційного права.

Наразі у системі права інформаційне право має характер своєрідної складної галузі, утворення і розвиток якої, окрім власних інститутів, базується на інтеграції норм права інформаційної спрямованості, що належать до різних галузей права. Така ситуація зумовлена проникненням інформаційних процесів в усі сфери суспільного життя та формуванням відповідних відносин, які за своєю природою є предметом інформаційного права.

Як наслідок, норми інформаційного права не забезпечуються тільки власними механізмами реалізації, зокрема «інформаційною юридичною відповідальністю» в усій сукупності карних, штрафних, компенсаційних заходів, а «обслуговуються» охоронними і захисними засобами інших галузей права.

Юридична відповідальність за інформаційні делікти охоплює різні галузеві види юридичної відповідальності і є своєрідною проекцією загального інституту юридичної відповідальності на сферу інформаційних правовідносин. Тобто така відповідальність може бути адміністративною, кримінальною, цивільною, дисциплінарною тощо, а також може мати й власну суто інформаційно-правову природу (здебільшого в перспективі розвитку інформаційного права).

Наразі розгляд проявів юридичної відповідальності як власне «інформаційної» буде мати дискусійний характер. Разом із тим в українському інформаційному законодавстві є універсальні елементи цього інституту, що не мають прив'язки до класичних видів галузевої відповідальності (адміністративної, кримінальної, цивільно-правової тощо). Йдеться про підстави звільнення суб'єктів інформаційної діяльності від відповідальності в процесі здійснення права на свободу слова у випадках, передбачених законами

України «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про інформаційні агентства», зокрема щодо: висловлювання оціночних суджень; розголошення інформації з обмеженим доступом, якщо судом буде підтверджено суспільну необхідність цієї інформації; поширення інформації, що не відповідає дійсності, якщо ця інформація містилася в офіційних повідомленнях органів державної влади, органів місцевого самоврядування, якщо ця інформація розповсюджувалася без попереднього запису та містилася у виступах осіб, які не є працівниками телерадіоорганізації тощо.

Окрім того, звільнення від відповідальності в подібних випадках виступає елементом соціальних гарантій журналістської діяльності. Згідно з ч. 6 ст. 17 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» «журналіст та/або засіб масової інформації звільняються від відповідальності за поширення інформації, що не відповідає дійсності, якщо суд встановить, що журналіст діяв добросовісно та здійснював її перевірку»¹.

Будучи інтегрованим компонентом у загальній системі юридичної відповідальності відповідальність за інформаційні делікти покликана втілювати ідеї правової рівності і справедливості в інформаційній сфері, охороняти й захищати інформаційні права людини, забезпечувати стабільність правової системи в нових умовах.

Наведене вище розуміння інституту юридичної відповідальності за інформаційні делікти дає змогу стверджувати, що завдяки інтегруючому характеру його функціонал у тій чи іншій мірі охоплює весь комплекс функцій, притаманних юридичній відповідальності в цілому: правовідновлення (компенсація); загальна і спеціальна превенція; покарання (штрафна функція); інформування (сигналізаційна функція) тощо.

Водночас, доктринальна думка щодо функцій юридичної відповідальності постійно розвивається і в межах загальної теорії права, і галузевими правовими науками.

Так, оцінку функцій інституту адміністративної відповідальності за інформаційні правопорушення варто здійснювати не тільки з позицій

¹ Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів : Закон України від 23.09.1997 № 540/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 26.02.2023).

загальної чи індивідуальної превенції, а й в більш широкому і важливому ракурсі завдань інформаційно-деліктної політики, що серед іншого включатимуть забезпечення правової охорони соціальних цінностей від негативного протиправного впливу, відновлення порушеного адміністративними деліктами публічного інформаційного інтересу¹.

Таким чином сучасна українська правова доктрина орієнтує на виконання інститутом юридичної відповідальності передусім правозахисних, виховних та інформативних функцій, що має позначатися і на відповідальності за інформаційні делікти.

Надання пріоритету каральним функціям свідчить про порушення принципу гуманізму в правовому житті, підміну права насильством, що не припустимо ні з яких міркувань².

Утім наведені роздуми щодо юридичної відповідальності в інформаційній сфері, зокрема у сфері інформаційних прав людини, охоплюють здебільшого її національний вимір. Розвиток глобального інформаційного суспільства зумовлює вихід багатьох проблем інформаційних прав людини поза юрисдикційні межі окремих держав. Свобода і транскордонність інформаційних відносинах створює колосальні можливості таких порушень прав людини, які базуються на масовому маніпулюванні свідомістю, що може здійснюватися різними владними суб'єктами, зокрема й державною владою в цілому, як відносно своїх громадян, так і щодо громадян, і навіть органів публічної влади, інших держав.

Прояви таких порушень яскраво демонструє інформаційна складова війни РФ проти України. Як самостійні порушення в юридичному сенсі вони наразі не розглядаються, відповідно, окремих механізмів юридичної реакції на них не існує, а вирішення проблеми відповідальності залишається в площині міжнародно-правової відповідальності і її засобів (санкцій, репарацій, реституції).

Утім в теорії права вже закріплюється думка про необхідність виділення і осмислення відповідальності, пов'язаної із застосуванням «...заходів публічно-правового характеру до держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків» як окремої категорії

¹ Заярний О.А. Правове забезпечення розвитку інформаційної сфери України: адміністративно-деліктний аспект : монографія. Київ : Вид. дім «Гельветика», 2017. С. 219–222.

² Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія. С. 145–146.

відповідальності, видами якої можуть бути «конституційні та міжнародно-правові заходи»¹. У сфері інформаційних прав людини ця проблема видається особливо актуальною.

Отже, юридична відповідальність за інформаційні делікти є складним міжгалузевим утворенням в межах загального інституту юридичної відповідальності, як і інформаційне право в межах системи права в цілому. На даному етапі осмислення такої відповідальності зумовлює необхідність застосування інтерпретаційного підходу, що буде здійснено в наступних розділах при розгляді галузевих особливостей юридичної відповідальності за інформаційні делікти, які можна вважати юридично оформленими (в адміністративному, кримінальному, цивільному праві).

4.3.2. Адміністративна відповідальність

Якщо йдеться про вплив заходів юридичної відповідальності на правопорушника, адміністративна відповідальність виконує передусім превентивну і виховну функції. Разом з тим роль інституту адміністративної відповідальності цим не обмежується – він є важливим елементом правового забезпечення, зокрема в інформаційній сфері та дієвим засобом охорони і захисту інформаційних відносин.

Поняття адміністративної відповідальності її зміст і обсяг до сьогодення залишається одним з найбільш суперечливих питань української адміністративно-правової науки. «Активність дискусій щодо зазначеної правової категорії значною мірою обумовлена, по-перше, широтою застосування терміну «адміністративна відповідальність» у юридично-науковій, правозастосовній, загальноосвітній сферах і на побутовому рівні, по-друге, двоїстою позицією законодавця, який використовує цей термін у численних нормативних актах, але не дає його визначення»².

¹ Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіге, 2015. С. 310.

² Колпаков В.К. Адміністративно-правова відповідальність за інформаційний делікт. Інформаційний проступок. *Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології* : монографія / І.В. Арістова, О.А. Баранов, О.П. Дзьобань та ін. ; за заг. ред. проф. К.І. Белякова. Київ : КВІЦ, 2019. С. 228.

Аналіз поширених наукових підходів щодо адміністративної відповідальності не забезпечить простоти розуміння, але орієнтує на єдність двох важливих аспектів, що загалом відображають її ключові функції:

по-перше, адміністративна відповідальність є специфічним засобом примусового управління держави, що реалізується шляхом застосування до особи з неналежною поведінкою адміністративних стягнень, передбачених законом (управлінська концепція);

по-друге, вона є обов'язком правопорушника зазнати обмежень унаслідок накладення стягнень і, власне, – реалізацією цього обов'язку.

Проте цілісне наукове уявлення про адміністративну відповідальність є значно глибшим і, крім зазначених аспектів, адміністративну відповідальність варто розглядати також як специфічні правовідносини або необхідну реакцію на правопорушення тощо¹.

Адміністративну відповідальність як особливий інститут адміністративного права, що має на меті адекватно реагувати на порушення прав і свобод громадян, захищати приватні, суспільні та державні інтереси, можна визначити таким чином – «це специфічна форма реагування уповноважених державних органів чи посадових осіб на адміністративні правопорушення шляхом застосування до суб'єктів, які їх вчинили, адміністративних стягнень, а у випадках передбачених законом – відповідних заходів адміністративного впливу»².

Як слушно зазначають Л.Г. Чистоклетов та О.Л. Хитра, інститут адміністративної відповідальності в інформаційній сфері є частиною системи інформаційного правопорядку, який закладає правові підвалини для нормального функціонування та розвитку інформаційного суспільства³.

При цьому, інститут адміністративної відповідальності за інформаційні делікти, також має своєрідну, зумовлену природою інформаційних правовідносин, специфіку правового регулювання, яку О.К. Тугарова розглядає в аспектах:

¹ Лук'янець Д.М. Адміністративно-деліктні відносини в Україні: теорія та практика правового регулювання : монографія. Суми : ВТД «Універсальна книга», 2006. С. 28.

² Надобко С.В. Поняття та ознаки адміністративної відповідальності: сучасні концепції та підходи. *Право і суспільство*. 2014. № 5–2. С. 223–228.

³ Чистоклетов Л.Г., Хитра О.Л. Адміністративно-правові засоби у забезпеченні інформаційної безпеки України. URL: <http://aphd.ua/publication-349> (дата звернення: 21.02.2023).

- універсального характеру адміністративної відповідальності, завдяки якому здійснюється захист різних правовідносин (не тільки адміністративно-правових), зокрема інформаційного і медіа-права;
- широти підстав, що знаходять свій вираз не тільки власне в адміністративному законодавстві, а й в інших законах, що регулюють порядок створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони та захисту інформації;
- спектру заходів адміністративної відповідальності, які не завжди закріплені в КУпАП, але за своєю юридичною природою вони є адміністративними стягненнями;
- відповідного розгалуження в законодавстві повноважень органів, які застосовують адміністративні стягнення за адміністративні правопорушення в інформаційній сфері¹.

Тоді, в межах інтерпретаційного підходу можна спиратися на таку дефініцію адміністративного інформаційного делікту запроповану О.К. Тугаровою – це «протиправне, винне (умисне або необережне) діяння, що посягає на суспільні відносини у сфері створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони та захисту інформації, спричиняє шкоду або створює реальну загрозу такого спричинення цим відносинам і за вчинення якого законом передбачено настання адміністративної відповідальності»².

Не зважаючи на різноманітність правовідносин, що забезпечуються адміністративно-деліктною політикою держави, та насиченість їх елементами інформаційних відносин, предметом адміністративних інформаційних деліктів здебільшого є інформація у тому значенні, яке надає їй Закон України «Про інформацію», – «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді»³. Відповідно, зовнішнім виразом об'єктивної сторони таких деліктів будуть протиправні діяння, якими порушується встановлений законом порядок створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони та захисту інформації.

¹ Тихомиров О.О., Тугарова О.К. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навч. посіб. Київ : Нац. акад. СБУ, 2015. С. 79.

² Там само. С. 80.

³ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 24.02.2023).

Юридична природа адміністративної відповідальності спрямовує її заходи в усій різноманітності передусім на фізичних осіб. Дійсно, чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) серед суб'єктів відповідальності не виокремлює юридичних осіб, проте при визначенні штрафу як окремого виду стягнення зазначає про можливість накладення штрафу і на юридичних осіб (ст. 27), оскільки таке стягнення в певних випадках може бути передбачене не тільки КУпАП. Водночас, на законних підставах, до юридичних осіб можуть застосовуватися інші заходи, що мають характер адміністративної відповідальності.

Так, ст. 37 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» встановлює юридичний механізм анулювання Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення ліцензії на мовлення, зокрема, в разі порушення ліцензіатом (телерадіоорганізацією) чинного законодавства та умов ліцензії¹.

Такий захід, хоча і не визначається законом як адміністративна відповідальність, але за своєю правовою природою є близьким до одного з видів адміністративних стягнень, передбаченого КУпАП, – позбавлення права займатися певною діяльністю. В цьому разі, такі і подібні їм обмеження виконують захисні і превентивні функції у сфері реалізації права людини на інформацію.

Чинний КУпАП містить безліч складів адміністративних правопорушень, в яких предмет та/або об'єктивна сторона прямо чи опосередковано мають інформаційний зміст, тобто тих, у яких протиправність полягає чи в певних умовах пов'язана з неналежною інформаційною діяльністю деліквента. При цьому адміністративні правопорушення з такими «інформаційними» ознаками можуть вчинятися у багатьох сферах відносин, що виступають родовим об'єктом для відповідних адміністративно-правових норм, уміщених в різних главах Особливої частини КУпАП.

Необхідно враховувати те, що для визначення предмета інформаційного адміністративного делікту законодавець не обмежується використанням тільки терміну «інформація». У низці статей як синонімічні до нього використовуються також терміни «данні», «відомості», «повідомлення».

Як предмет адміністративного правопорушення інформація може мати різні властивості, з якими пов'язується протиправність діянь деліквента.

¹ Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 № 3759-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12> (дата звернення: 23.02.2023).

По-перше, специфічним предметом адміністративних правопорушень стають певні різновиди інформації, що утворюються в різних сферах діяльності, наприклад:

- екологічна інформація (ст. 91⁴ КУпАП);
- інформація щодо ідентифікації (ст. 148⁵ КУпАП);
- візуальна інформація (ст. 133¹ КУпАП);
- інсайдерська інформація (ст. 163⁹ КУпАП).

По-друге, предметну спрямованість делікту можуть становити ті властивості інформації, які визначають її важливу для певних відносин якість, що особливо критично в контексті права на інформацію, зокрема:

- необхідна інформація (ст. 41³ КУпАП);
- доступна інформація, своєчасна інформація (ст. 156¹ КУпАП);
- достовірна інформація (ст. 82³ КУпАП);
- вичерпна інформація (ст. 148² КУпАП).

По-третє, визначальною особливістю інформації, що охороняється адміністративно-правовими засобами може виступати режим обмеження доступу до неї, тоді предметом правопорушення стає:

- конфіденційна інформація (ст. 164³ КУпАП),
- інформація з обмеженим доступом (ст. 188³¹ КУпАП),
- таємна інформація, секретна інформація (ст. 212² КУпАП),
- інформація, що стала відома у зв'язку з її професійною або службовою діяльністю (ст. 166⁹ КУпАП).

Інформаційні адміністративні делікти у текстах нормативно-правових актів можуть бути визначені як із позицій їх предмету, так і з позицій об'єктивної сторони. Описуючи у складах правопорушень зовнішній вираз протиправного інформаційного діяння, законодавець виділяє різні його форми, наприклад:

- ненадання інформації (ст. 41³ КУпАП);
- несвоєчасне надання інформації, порушення строків надання інформації (ст. 91⁴, 184² КУпАП);
- перекручення інформації, приховування або утаювання інформації, порушення встановленого порядку повідомлення (надання інформації) (ст. 53², 212¹ КУпАП);
- відмова від надання повної та достовірної інформації (ст. 82³ КУпАП);
- вимагання інформації (ст. 163⁵ КУпАП);

- розголошення інформації, незаконна передача інформації, незаконне надання доступу до інформації (ст. 163⁹ КУпАП);
- поширення неправдивих, неточних відомостей (ст. 164³ КУпАП);
- незаконне використання інформації (ст. 172⁸ КУпАП);
- незаконне засекречування інформації (ст. 212² КУпАП);
- неоприлюднення інформації, незаконне обмеження доступу до інформації (ст. 212³ КУпАП).

Утім адміністративні делікти можуть вважатися безпосередньо інформаційними, будучи при цьому спрямованими не власне на певну інформацію, а на порушення сформованого адміністративно-правового режиму щодо неї. У сфері інформаційних прав людини таким є порядок обробки персональних даних, яким забезпечується право на приватність. Його порушення, передбачене ст. 188³⁹ КУпАП.

Вочевидь таке розмаїття проявів протиправних діянь інформаційного характеру в складах адміністративних правопорушень свідчить про безпрецедентну важливість інформаційної складової тих сфер праввідносин, функціонування яких забезпечуються засобами адміністративно-деліктного законодавства. Проте ефективність реалізації цих заходів і, як наслідок, притягнення до відповідальності винних осіб традиційно викликає справедливі нарікання.

За даними Державної служби статистики України за 2017 рік по ст. 41³ КУпАП «Ненадання інформації для ведення колективних переговорів і здійснення контролю за виконанням колективних договорів, угод» та ст. 53² КУпАП «Перекручення або приховування даних державного земельного кадастру» справи не порушувались; по ст. 82³ КУпАП «Приховування, перекручення або відмова від надання повної та достовірної інформації за запитом посадових осіб і зверненнями громадян та їх об'єднань щодо безпеки утворення відходів та поводження з ними» було порушено лише 6 справ; по ст. 91⁴ КУпАП «Відмова від надання чи несвоєчасне надання екологічної інформації» – 53 справи; по ст. 172⁸ КУпАП «Незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових повноважень» – 15, рішення винесено лише по 10 справах; по ст. 212³ КУпАП «Порушення права на інформацію та права на звернення» – 466, рішення винесено по 333 справах¹.

¹ Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології. С. 237.

Разом із тим варто визнати, що недостатня ефективність адміністративно-деліктних засобів охорони інформаційних правовідносин часто-густо спричинена недосконалістю норм інформаційного права, що регламентують такі правовідносини.

Приміром, ст. 5 Закону України «Про звернення громадян» передбачає можливість подання «електронного звернення» – письмового звернення, яке «надіслане з використанням мережі Інтернет, засобів електронного зв'язку»¹. Законом звернення у такій формі визнається аналогічним письмовому зверненню у паперовій формі. Але при цьому закон не зобов'язує суб'єкта, якому надіслане електронне звернення, підтвердити його отримання або в якійсь спосіб встановити зворотний зв'язок із запитувачем. Це фактично створює можливість ігнорування електронного звернення, оскільки довести його відправлення чи отримання адресатом досить важко.

4.3.3. Кримінальна відповідальність

Заходи кримінальної відповідальності є необхідною реакцією держави на правопорушення, що становлять найбільшу суспільну небезпеку – заподіюють або можуть заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Сьогодні, у відповідності до чинного законодавства України, їх називають кримінальними правопорушеннями.

Визнана законом небезпечність кримінальних правопорушень зумовлює особливий характер і обсяг кримінально-правових санкцій, процесу їх застосування, а також наслідків притягнення до кримінальної відповідальності, зокрема судимості. На відміну від усіх інших видів юридичної відповідальності, кримінально-правові санкції безпосередньо виконують функцію покарання правопорушника. Проте кримінальне покарання має на меті не тільки власне кару, а й виправлення правопорушника – виховна функція відповідальності, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень – превенція.

Превентивна функція, що притаманна юридичної відповідальності в цілому, кримінальною відповідальністю теж здійснюється особливим чином: загальна превенція полягає в утриманні інших від учинення

¹ Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 23.02.2023).

кримінальних правопорушень шляхом покарання правопорушника, що слугує прикладом негативних для порушника наслідків кримінально-каранної поведінки; спеціальна превенція – у разі необхідності, обмеження можливостей особи, що вчинила кримінальне правопорушення, вчинити інші небезпечні протиправні діяння шляхом ізоляції цієї особи від суспільства. При цьому в сучасній правовій демократичній державі кримінальне покарання не може мати на меті завдання фізичних страждань або приниження людської гідності.

Законодавство України не містить дефініції кримінальної відповідальності. Як і інші види юридичної відповідальності кримінальна відповідальність може розглядатися у різних площинах, що формують відповідні наукові підходи до неї. Зокрема кримінальну відповідальність визначають як:

- встановлений нормами права обов'язок особи, що вчинила кримінальне правопорушення, бути підданим певним заходам негативного впливу та перетерпіти передбачені законом обмеження (П.С. Матишевський)¹;
- своєрідні суспільні відносини, врегульовані кримінально-правовими нормами (Л.В. Багрий-Шахматов)²;
- покарання за суспільно небезпечне, винне діяння, передбачене кримінальним законом (Н.В. Чернишова)³;
- особливий правовий інститут, у межах якого здійснюється офіційна оцінка (осуд) поведінки особи як злочинної (М.І. Мельник, М.І. Хавронюк)⁴.

Зазначені трактовки не суперечать, а взаємодоповнюють одна одну, розкривають кримінальну відповідальність у різних аспектах як складне явище правової дійсності.

Разом із тим кримінальна відповідальність, будучи правовим наслідком суспільно-небезпечного діяння, чітко зумовлена передбаченістю цього діяння нормами кримінального закону. В Україні кримінальна протиправність діяння, а також його караність та інші

¹ Матишевський П.С. Кримінальне право України : Загальна частина : підруч. для студ. юрид. вузів і фак. Київ : А.С.К., 2001. 347 с.

² Багрий-Шахматов Л.В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. Одесса, 2000. 412 с.

³ Чернишова Н.В. Кримінальне право України (Загальна частина) : навч. посіб. Київ : Атіка, 2003. 288 с.

⁴ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М.І. Мельника, М.І.Хавронюка. Київ : Канон, А.С.К, 2001. 1102 с.

кримінально-правові наслідки визначаються Кримінальним кодексом України (КК України), а застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією забороняється.

КК України надає таку дефініцію кримінального правопорушення – «передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення». Водночас «не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заповдіяла і не могла заповдіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі» (ст. 11 КК України)¹.

Законодавство України про кримінальну відповідальність становить КК України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Отже, КК України передбачає склади всіх правопорушень, визнаних на даний час кримінально-караними, зокрема й інформаційних правопорушень, що несуть в собі особливу суспільну небезпеку.

У сучасних умовах безліч злочинних діянь так чи інакше можуть вчинятися з використанням ІТ (Інтернету), що відбувається передусім шляхом дистанційної комунікації. Такий спосіб, зазначає Н.А. Савінова, забезпечує можливість суб'єкта бути на необмеженій відстані від місця події, забезпечуючи йому алібі. Хоча цей факт здебільшого не може безпосередньо вплинути на суспільну небезпечність правопорушення, він істотно ускладнює його виявлення і розкриття, чим підвищує суспільну небезпечність особи правопорушника. «Однак, крім цього, вчинення злочину у спосіб дистанційних комунікацій переважно підвищуватиме суспільну небезпечність вчинення транснаціональних злочинів, оскільки, користуючись неоднаковістю криміналізації їхніх діянь, а також практичною складністю екстрадиції, злочинці можуть почуватися практично невразливими, продовжуючи вчинювати подібні дії дистанційовано»².

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 15.02.2023).

² Савінова Н.А. Кримінально-правова відповідальність за інформаційний делікт. Інформаційний злочин. *Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології* : монографія / І.В. Арістова, О.А. Баранов, О.П. Дзьобань та ін. ; за заг. ред. проф. К.І. Белякова. Київ : КВІЦ, 2019. С. 224.

Отже, вчинення інформаційного кримінального правопорушення у спосіб дистанційних комунікацій потенційно збільшує небезпеку, має розглядатися як обтяження вини та відповідним чином враховуватися при призначенні покарання.

Цілком очевидно, що дистанційна комунікація значно спрощує реалізацію злочинних намірів чим підвищує суспільну небезпечність кримінального правопорушення. Попри відсутність законодавчого реагування на цей факт, учені – фахівці з кримінального права звертають увагу на те, що легка і широка доступність різних засобів комунікації загалом спрощує способи й умови реалізації злочинності. Це вимагає ґрунтовних досліджень і розробки й впровадження відповідних нормативно-правових змін.

Так, серед основних ознак вчинення протиправного діяння шляхом дистанційних комунікацій Н.А. Савінова виділяє такі:

«1) можливість масового, «пучкового» спрямування посягання на низку об'єктів одночасно;

2) можливість масового спрямування посягань, що здійснюються різними, зокрема віддаленими один від одного, суб'єктами;

3) вчинення діянь у подібний спосіб усуває необхідність фізичного перебування у місці його вчинення, внаслідок чого не лише ускладнюється розшук злочинця, а й спрощується механізм використання результатів злочинної діяльності;

4) істотне підвищення швидкості вчинення діяння – внаслідок можливостей сучасних ІТ навіть складені злочини можуть вчинятися у мінімальних обсягах часу;

5) можливість передавання функцій виконавця в момент припинення посягань з його боку іншій особі, внаслідок чого вчинення діяння може продовжуватися нескінченно»¹.

Таке посилення «злочинного потенціалу» через використання можливостей сучасних ІТ має розцінюватися як одна з основних загроз колективним і суб'єктивним інформаційним правам людини, оскільки інформаційна безпека в цьому ракурсі становить необхідну умову реалізації усіх інформаційних прав.

¹ Савінова Н.А. Кримінально-правова відповідальність за інформаційний делікт. Інформаційний злочин. *Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології*. С. 224.

Отже, протиправне використання ІТ як засобу досягнення злочинної мети може мати місце в багатьох протиправних діяннях, передбачених КК України, що здебільшого не змінює юридичного змісту цих діянь і, відповідно, не впливає на їхню кваліфікацію. Аналіз таких кримінальних правопорушень як певною мірою інформаційних, винятково через використання ІТ, з позицій кримінального права не вбачається доцільним.

Іншою є ситуація, коли йдеться про кримінальні правопорушення, які, маючи своєрідні інформаційні компоненти, виділяються серед інших відповідними юридичними складами і кваліфікуючими ознаками. Саме їх варто розглядати як кримінальні інформаційні правопорушення. У цьому ж контексті може йтися про «традиційні» кримінальні правопорушення, які раніше не сприймалися як інформаційні, але в умовах правового розвитку інформаційного суспільства реалізуються переважно в інформаційному просторі.

Диференціація таких діянь може бути різною. Не применшуючи значення альтернативних варіантів виділення інформаційних кримінальних правопорушень, за Особливою частиною КК України їх можна згрупувати таким чином.

1. Кримінальні правопорушення, що безпосередньо посягають на ключовий об'єкт інформаційних відносин – інформацію. При цьому форма представлення інформації для віднесення правопорушення до групи інформаційних значення не має. Об'єктивна сторона таких правопорушень виражається в формі різних неправомірних діянь щодо інформації, наприклад:

1) незаконне збирання і використання інформації, порушення режиму інформації з обмеженим доступом, зокрема різного роду таємниць – «Державна зрада» у формі шпигунства (ст. 111), «Шпигунство» (ст. 114), «Розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невеличкової інфекційної хвороби» (ст. 132), «Незаконне розголошення лікарської таємниці» (ст. 145), «Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передається засобами зв'язку або через комп'ютер» (ст. 163), «Розголошення таємниці усиновлення» (ст. 168), «Порушення недоторканності приватного життя» (ст. 182), «Порушення таємниці голосування» (ст. 159), «Умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних

злочинним шляхом» у частині розголошення таємниці фінансового моніторингу (ч. 2 ст. 209¹), «Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю» (ст. 231), «Розголошення комерційної або банківської таємниці» (ст. 232); «Незаконне використання інсайдерської інформації» (ст. 232¹). «Розголошення державної таємниці» (ст. 328), «Передача або збирання відомостей, що становлять конфіденційну інформацію, яка є власністю держави» (ст. 330), «Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості» (ст. 422);

2) надання неякісної інформації (невчасної, недостовірної, неповної тощо) – «Умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» у частині умисного неподання, несвоєчасного подання або подання недостовірної інформації про фінансові операції (ч. 1 ст. 209¹), «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворювання населення» (ст. 238), «Завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності» (ст. 259);

3) фальсифікація документів – «Фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування» (ст. 158), «Фальсифікація фінансових документів та звітності фінансової організації, приховування неплатоспроможності фінансової установи або підстав для відкликання (анулювання) ліцензії фінансової установи» (ст. 220²);

4) порушення порядку ведення баз даних – «Порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності» (ст. 220¹), «Порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів» (ст. 223²);

5) незаконне використання інформаційних позначень – «Незаконне використання знака для товару та послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару» (ст. 229); «Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала» (ст. 445).

2. Правопорушення, які, не зважаючи на різну протиправну мету, являють собою інформаційно-психологічний вплив на людину, суспільство або реалізуються через такий вплив. Об'єктивна сторона складу цих правопорушень виражається в закликах, погрозах, залякуванні,

введенні в оману, забороненій пропаганді тощо, зокрема: «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади» у формі закликів до таких дій, зокрема через ЗМІ (ст. 109), «Доведення до самогубства» (ст. 120); «Умисне тяжке тілесне ушкодження» за ознакою «спричинення психічного розладу» (ст. 121), «Погроза вбивством» (ст. 129), «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної приналежності або ставлення до релігії» в частині закликів (ст. 161), «Посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів» (ст. 181), «Погроза знищити майно» (ст. 195), «Погроза або насильство щодо начальника» (ст. 405), «Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою» (ст. 192), «Публічні заклики до вчинення терористичного акту» (ст. 258²), «Масові заворушення» у частині закликів (ст. 294), «Заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку» (ст. 295), «Схиляння до вживання одурманюючих засобів, психотропних речовин або їх аналогів» (ст. 315), «Спонукування неповнолітніх до застосування допінгу» (ст. 323), «Пропаганда війни» (ст. 436), «Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» (ст. 436¹).

3. Правопорушення, що в своєму об'єктивному виразі як діяння є протиправним використанням засобів і систем збору, зберігання, обміну інформацією, або мають на меті завдання шкоди таким засобам і системам наприклад: «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення» (ст. 200); «Незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва» (ст. 203¹), «Незаконне використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації» (ст. 359), «Умисне пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі» (ст. 359).

4. Група правопорушень, передбачених розділом XVI КК України «Злочин у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку»: «Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку» (ст. 361); «Створення з метою використання,

розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут» (ст. 361¹); «Несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації» (ст. 361²); «Несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї» (ст. 362); «Порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку або порядку чи правил захисту інформації, яка в них оброблюється» (ст. 363); «Перешкоджання роботі електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку шляхом масового розповсюдження повідомлень електрозв'язку (ст. 363¹).

Своєрідність останньої групи правопорушень, як вже згадувалося раніше, полягає в тому, що їх криміналізація є результатом прийняття Конвенції про кіберзлочинність¹, ратифікації її Україною² та відповідної імплементації положень Конвенції в українське законодавство. Саме тому правопорушення, передбачені розділом XVI КК України, нерідко називають «кіберзлочинами». Утім наразі КК України не оперує цим терміном, хоча дефініція «кіберзлочин» і має місце в Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України».

Варто зважати, що сама Конвенція про кіберзлочинність не дає дефініції кіберзлочину чи кіберзлочинності, а лише визначає прояви протиправної поведінки, що мають бути криміналізовані національним законодавством держав – учасників, а саме:

1) правопорушення проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем – незаконний доступ, нелегальне перехоплення, втручання у дані, втручання у систему, зловживання пристроями;

2) правопорушення, пов'язані з комп'ютерами – підробка, пов'язана з комп'ютерами, шахрайство, пов'язане з комп'ютерами;

¹ Конвенція про кіберзлочинність : міжнародний документ. Ратифікація від 07.09.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення: 21.02.2023).

² Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність : Закон України від 07.09.2005 № 2824-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2824-iv> (дата звернення: 16.02.2023).

3) правопорушення, пов'язані зі змістом – правопорушення, пов'язані з дитячою порнографією;

4) правопорушення, пов'язані з порушенням авторських та суміжних прав¹.

За цими ознаками до кіберзлочинів можуть бути віднесені не тільки правопорушення, передбачені розділом XVI КК України, а й інші, наприклад, «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення» (ст. 200 КК України), «Шахрайство» вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки (ст. 190 КК України), «Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю» (ст. 231 КК України) та інші.

У зв'язку з цим, Н.А. Савінова виділяє: кіберзлочини у вузькому сенсі – «суспільно небезпечні діяння, які посягають на дистанційні комунікації та їх складові у кіберпросторі (ст. 361–362 КК України); кіберзлочини широкому сенсі – «всі діяння, які можуть вчинятися у кіберпросторі з використанням дистанційних комунікацій». Водночас, Н.А. Савінова підкреслює, що таке розділення має переважно кримінологічний характер, з чим необхідно погодитися².

Цей ракурс орієнтує на прогностичну функцію кримінального права, зокрема осмислення нових небезпечних діянь (приміром як кібернетична інтервенція, інформаційна експансія), своєчасна криміналізація яких є частиною політики забезпечення безпеки кіберпростору, тобто безпечного технологічного простору найсучасніших проявів інформаційних прав людини і форм їх реалізації.

4.3.4. Цивільно-правова відповідальність

Учення про відповідальність у цивільному праві – складова науки про цивільне право в цілому, а її (відповідальності) проблема вже

¹ Конвенція про кіберзлочинність : міжнародний документ. Ратифікація від 07.09.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення: 23.02.2023).

² Савінова Н.А. Кримінально-правова відповідальність за інформаційний делікт. Інформаційний злочин. *Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології*. С. 217–218.

давно увійшла у сферу наукових інтересів учених-цивілістів як одна із найскладніших і завжди актуальних.

Розглядаючи інститут цивільно-правової відповідальності за інформаційні делікти слід зауважити, що він, як і цивільно-правова відповідальність в цілому, не має системи заборонних норм з відповідними складами правопорушень – тобто моделями інформаційних цивільно-правових деліктів. Це зумовлено передусім пріоритетністю правовідновлювальної функції цивільно-правової відповідальності, а також її універсальним характером, що забезпечує необхідне втілення ключових принципів та ідей відповідальності в безлічі різноманітних цивільних правовідносин, зокрема в інформаційній сфері. Зважаючи на диспозитивність цивільно-правових відносин, передбачити і нормативно закріпити усі варіанти цивільно-правових деліктів просто не можливо, а отже це не має сенсу.

На відміну від інших галузей права, зокрема кримінального й адміністративного, цивільному праву не притаманна «жорстка» конструкція юридичної відповідальності як основного охоронного засобу. Це наслідок того, що відповідальність є важливим, але не єдиним інструментом цивільного права, який забезпечує охорону приватних правовідносин – належне здійснення суб'єктивних цивільних прав та виконання цивільних обов'язків, а в разі завдання шкоди – відновлення становища особи, права якої порушено, або компенсація завданих втрат.

Тому категорія цивільно-правової відповідальності є абстрактною науковою категорією, на якій базуються різні конструкції та інститути цивільного права. У багатовіковій дискусії ученими вона розглядається у взаємозв'язку і співвідношенні із заходами захисту цивільних прав, наслідками порушення зобов'язань, способами забезпечення виконання зобов'язань, цивільно-правовими санкціями, заходами примусу, деліктними зобов'язаннями, акцесорними (додатковими) зобов'язаннями. «Найбільшу практичну значимість, на думку фахівців, має та обставина, що, за загальним правилом, заходи відповідальності, на відміну від заходів захисту, застосовуються лише до винного порушника суб'єктивного права і знаходять свій вираз у додаткових обтяженнях у вигляді позбавлення правопорушника певних прав чи покладення на нього додаткових обов'язків»¹.

¹ Кохановська О.В. Цивільно-правова відповідальність за інформаційний делікт. *Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології* : монографія / І.В. Арістова, О.А. Баранов, О.П. Дзьобань та ін. ; за заг. ред. проф. К.І. Белякова. Київ : КВЦ, 2019. С. 277–278.

При цьому суть юридичної відповідальності як правового явища в його цивільно-правовій формі залишається незмінною – це передусім вплив на правопорушника, що забезпечується передбаченими правом заходами державного примусу.

А.О. Кодинець висловлює думку, що цивільно-правова відповідальність у сфері інформаційних відносин полягає в «покладанні на правопорушника негативних наслідків у вигляді обов'язку відшкодування чи компенсації шкоди (матеріальних збитків та/або моральної шкоди), або інших обов'язків, спрямованих на поновлення порушених інформаційних прав особи»¹, з чим погоджується і О.В. Кохановська². Таку позицію слід підтримати ще й з тих роздумів, що при осмисленні інформаційних прав людини вона не є опосередкованою.

Зобов'язання відповідальності за своїм характером є додатковими, виникають із самого факту порушення і до його вчинення існують потенційно. Вони можуть розглядатися в площині договірної і недоговірної (власне деліктної) відповідальності.

Важливо й те, що на цивільно-правовій відповідальності позначається й така природна властивість цивільних правовідносин як свобода волевиявлення суб'єктів. По-перше, правовідносини відповідальності в цивільному праві ініціюються особою, права якої порушено, і ґрунтуються передусім на її бажанні відновити своє порушене становище або отримати компенсацію. По-друге, цивільно-правова доктрина не пов'язує реалізацію відповідальності лише з безпосереднім застосуванням державного примусу. Можливість примусу завжди існує, але в багатьох випадках обов'язки відповідальності можуть бути виконані і без нього – добровільно.

Таким чином, юридичний зміст відносин цивільно-правової відповідальності, крізь призму яких варто розглядати порушення цивільних інформаційних прав, у своїй основі становить:

1) право особи, права якої порушено (кредитора), на відновлення власного порушеного становища передусім шляхом відшкодування (компенсації) майнової шкоди (збитків, упущеної вигоди тощо) та/або моральної

¹ Кодинець А.О. Цивільно-правове регулювання зобов'язальних інформаційних відносин : монографія. Київ : Алерта, 2016. С. 512.

² Кохановська О.В. Цивільно-правова відповідальність за інформаційний делікт. *Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології*. С. 277.

шкоди, а також через застосування своєрідних механізмів «інформаційного відновлення», яким зокрема є спростування недостовірної інформації;

2) обов'язок правопорушника (боржника) добровільно чи примусово здійснити відшкодування (компенсацію) завданої шкоди, та/або виконати інші дії правовідновлювального чи компенсаційного характеру, що може бути передбачено законом чи договором, а у випадку застосування примусу – підтверджено рішенням суду (виконавчим написом нотаріуса).

Виявити особливості цивільно-правової відповідальності як відповідальності за інформаційні делікти дає змогу відповідна інтерпретація її ознак. До комплексу таких ознак, які в цьому разі є консолідацією доктринальних позицій цивільного права, належать:

- зумовленість правопорушенням;
- автономія волі суб'єктів (свобода волевиявлення);
- відновлювально-компенсаційна спрямованість;
- майнова орієнтованість;
- еквівалентність відшкодування;
- відповідальність рівних суб'єктів один перед одним;
- переважно судовий порядок застосування примусу;
- змагальність сторін у судочинстві.

Окремі з них мають інформаційні аспекти, що буде продемонстровано далі.

Цивільно-правова відповідальність настає за правопорушення. Цивільним правопорушенням (проступком, деліктом) вважається противоправне діяння, яке виражається в порушенні цивільних прав (зокрема через невиконання чи неналежне виконання цивільних обов'язків, визначених законом чи договором), що призводить до майнової та/або моральної шкоди.

У сфері інформаційних відносин цивільно-правова відповідальність може виникати із порушенням цивільних прав і зобов'язань, які мають інформаційний зміст, зокрема й тих, безпосереднім об'єктом яких є інформація.

Розглядаючи порушення інформаційних прав як підставу цивільно-правової відповідальності та з огляду на те, що право особи на інформацію виділено ст. 302 ЦК України, варто відмітити, що «інформаційні права людини» та «право на інформацію» не тотожні поняття і перебувають у складному співвідношенні¹. Через спільність їхнього історичного похо-

¹ Див.: Підозділ 2.2.4. Аспекти співвідношення і визначення інформаційних прав людини.

дження в наукових роботах нерідко вони сприймаються як ціле і часткове, проте це можливо тільки у першому наближенні. Інформаційні права людини – доктринальне поняття, яким поєднуються усі можливості людини (фізичної особи) в різні способи задовольняти свої інформаційні потреби й інтереси¹. За своєю суттю ці права є переважно немайновими. Право на інформацію є нормативно визначеним правом, але в Українському законодавстві воно функціонально виступає скоріш концептуальною багатоконпонентною консолідуючою нормативно-правовою конструкцією, що охоплює встановлені й гарантовані правом можливості різних суб'єктів (не тільки фізичних осіб) щодо інформації, необхідні для існування й розвитку демократичного та інформаційного суспільства².

Наразі «цивільне інформаційне право» та «цивільний інформаційний обов'язок» вітчизняним законодавством не визначаються, однак ЦК України містить низку положень, які їх закріплюють, а для захисту цивільних інформаційних прав ще й встановлюються особливі відновлювальні засоби.

Але цивільні права та відповідні їм обов'язки, зокрема в інформаційній сфері, не вичерпуються їхнім переліком, визначеним законодавством. Диспозитивність цивільних правовідносин зумовлює здатність особи (як фізичної, так і юридичної) мати цивільні права, які не встановлені Конституцією України та іншими актами законодавства, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства (ст. 26, 91 ЦК України). Захисту на законних підставах підлягають всі цивільні права й інтереси особи (ст. 15, 16 ЦК України). Крім того, будь-яке суб'єктивне право однієї особи породжує відповідний обов'язок іншої особи (осіб), і навпаки. Тому взаємопов'язані цивільні права й обов'язки не завжди мають буквально закріплення в певному акті цивільного законодавства.

Так, встановлений обов'язок продавця надавати покупцеві необхідну і достовірну інформацію про товар (ст. 700 ЦК України) означає і право покупця на отримання цієї інформації, хоча воно безпосередньо цим законом не визначається. Проте для споживача (фізичної особи) це право конкретизовано у ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів»

¹ Тихомиров О.О. Права людини інформаційні. *Енциклопедія соціогуманітарної інформології* / коорд. проекту та заг. ред. проф. К.І. Беляков. Київ : Вид. дім «Гельветика», 2020. Т. 1. С. 175–178.

² Там само. С. 182–185.

як право на «необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію державною мовою про продукцію, її кількість, якість, асортимент, її виробника (виконавця, продавця)...»¹.

Прикладом визначення інформації як об'єкту цивільних прав, і водночас деталізації права особи на інформацію є таке: «повнолітня фізична особа має право на достовірну і повну інформацію про стан свого здоров'я, у тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються її здоров'я» (ст. 285 ЦК України). Прикладом безпосереднього визначення цивільних інформаційних обов'язків – «фізична особа, яка поширює інформацію, зобов'язана переконатися в її достовірності, а у разі отримання поширюваної інформації з офіційних джерел – робити посилання на таке джерело (ст. 302 ЦК України), або «особа, якій стало відомо про фізичну особу, яка потребує опіки або піклування, зобов'язана негайно повідомити про це орган опіки та піклування (ст. 57 ЦК України)»².

Водночас слід зазначити, що інформація може виступати не тільки первинним об'єктом цивільних правовідносин, а й «супроводжувати» різні правовідносини, будучи необхідною умовою чи підставою для здійснення певних дій, прийняття особою рішення, формування правової позиції, приміром:

- первісний кредитор у зобов'язанні повинен передати новому кредиторі документи, які засвідчують права, що передаються, та інформацію, яка є важливою для їх здійснення (ст. 517 ЦК України);
- при укладенні договору страхування страхувальник зобов'язаний надати страховикові інформацію про всі відомі йому обставини, що мають істотне значення для оцінки страхового ризику, і надалі інформувати його про будь-які зміни страхового ризику (ст. 989 ЦК України);
- учасники господарського товариства мають право у порядку встановленому установчим документом товариства та законом одержувати інформацію про діяльність товариства (ст. 116 ЦК України).

Необхідно також враховувати, що особливості інформаційних цивільних прав та обов'язків, а отже, і механізмів їх охорони й захисту,

¹ Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (дата звернення: 22.02.2023).

² Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 21.02.2023).

зокрема цивільно-правової відповідальності, визначаються варіативністю ролі інформації у тих чи інших правовідносинах.

Узагальнення наукових думок дає підстави стверджувати, що унікальні й важливі для правового регулювання властивості інформації становлять передусім: нематеріальність (ціннісна самостійність інформації відносно її фізичного носія); суб'єктивний характер (зумовленість інформації інтелектуальною діяльністю людини); неспоживність (можливість багаторазового використання, легкого поширення); невід'ємність від суб'єкта (неможливість абсолютного переходу інформації від одного суб'єкта до іншого); здатність до безуцратного відтворення, копіювання, збереження; необхідність об'єктивації для включення в правовий обіг (у формі відомостей про навколишній світ, зокрема про явища, події, процеси)¹.

Тому для ЦК України характерна неоднозначність позиціонування інформації як об'єкта різних категорій цивільних відносин. Інформація не тільки закріплена як окремий об'єкт цивільних прав (ст. 177 ЦК України) і нематеріальне благо (ст. 200 ЦК України), але і як особисте немайнове право (ст. 302 ЦК України).

Крім того, як зазначає О.В. Кохановська, у вітчизняній доктрині цивільного права підтримується теорія про результати творчої діяльності як особливо цінний вид інформації, що має ознаки новизни, оригінальності, або інші закріплені у законі якості і ознаки, які характеризують її, в тому числі, і як інформацію високого рівня. Ряд об'єктів прав інтелектуальної власності взагалі визначаються цивільним законодавством через поняття інформації (комерційна таємниця, відкриття), або вказуються як такі, що не можуть бути визнані об'єктом прав інтелектуальної власності і є винятком (звичайна прес-інформація про події дня, розклад руху літаків або потягів тощо)².

Очевидно, що змістовим наповненням об'єктів інтелектуальної власності є певна інформація як продукт творчої інтелектуальної діяльності. Можна сказати, що ця інформація формалізується (об'єктивується) в об'єктах інтелектуальної власності і таким чином потрапляє у правовий обіг, набуваючи, зокрема, властивостей предмета майнових відносин.

¹ Див.: Підрозділ 2.1.2. Загальна модель інформації в контексті інформаційних прав.

² Кохановська О.В. Цивільно-правова відповідальність за інформаційний делікт. *Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології*. С. 276.

Проте, не зважаючи на нормативні дефініції (зокрема комерційної таємниці), інформація як самостійний об'єкт не входить до предметної сфери регулювання правом інтелектуальної власності, а його механізми орієнтовано на захист майнових і немайнових прав саме щодо формалізованих об'єктів (літературних та художніх творів, комп'ютерних програм, наукових відкриттів, винаходів, промислових зразків тощо). Водночас українське законодавство, що деталізує правове регулювання таких об'єктів, як винаходи, корисні моделі, промислові зразки, топографії інтегральних мікросхем, нерозривно пов'язує його з певною інформаційною діяльністю, а в деяких випадках регламентує можливість збереження цих об'єктів як конфіденційної інформації.

Таким чином, необхідно підтримати думку О.В.Кохановської, яка у найбільш загальному ракурсі, серед об'єктів цивільних прав у сфері інформаційних відносин пропонує виділяти «інформацію як окремий об'єкт, інформацію як благо і як об'єкт особистих немайнових прав фізичної особи, а також інформацію як об'єкт прав інтелектуальної власності – інформацію, яка характеризується високим інтелектуальним і творчим рівнем (або визнана такою законом)»¹. Порушення цих прав особи і буде становити цивільно-правовий інформаційний делікт.

Відновлювально-компенсаційна спрямованість. Цивільно-правова відповідальність виконує всі функції, притаманні інституту юридичної відповідальності. Проте її пріоритетним завданням є відновлення становища особи, права якої порушено, до того, яким воно було на момент учинення правопорушення, а у разі неможливості – компенсація цій особі втрат, спричинених правопорушенням.

Серед способів захисту цивільних прав, передбачених ст. 16 ЦК України, заходами відповідальності можуть бути відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, а також компенсація моральної (немайнової) шкоди. Але в контексті відновлювальних засобів інформаційних прав необхідно розглядати й цивільно-правові механізми «інформаційного відновлення» спектр яких не обмежується тільки визначеним ЦК України (спростування недостовірної інформації). Порушник відповідно до ст. 276 ЦК України зобов'язаний вчинити необхідні дії для негайного

¹ Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології. С. 276.

поновлення порушеного немайнового права особи. Це можна трактувати як будь-які необхідні дії, які не порушують закону, права інших осіб та відповідають моральним засадам суспільства.

Майнова орієнтованість. Заходи цивільно-правової відповідальності спрямовані на відшкодування (компенсацію) заподіяної моральної, матеріальної шкоди переважно майновими засобами, якими є: відшкодування в натурі; вилучення належного порушнику майна; відшкодування завданих збитків у грошовому еквіваленті; сплата неустойки; майнова компенсація за моральну шкоду тощо.

Утім, саме у сфері інформаційної діяльності, чинним цивільним законодавством України встановлені способи, якими певною мірою може бути здійснено нематеріальне відновлення становища, порушеного інформаційним деліктом:

- поновлення порушеного особистого немайнового права (ст. 276 ЦК України);
- спростування недостовірної інформації (ст. 277 ЦК України);
- заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (ст. 278 ЦК України);
- опублікування в засобах масової інформації відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення (ст. 432 ЦК України), тощо.

Тому переважно майновий характер відповідальності за шкоду, заподіяну вчиненням інформаційних деліктів не виключає можливості покладення на правопорушника обов'язків з поновлення чесного імені, репутації потерпілого шляхом розміщення спростування недостовірної інформації; а обмеження цивільно-правової відповідальності за порушення інформаційних прав особи лише майновим обов'язком по відшкодуванню заподіяних збитків є досить звуженим підходом для забезпечення належного та ефективного захисту прав учасників інформаційних відносин¹.

Еквівалентність відшкодування. Найбільш характерним наслідком інформаційних деліктів є моральна шкода, вона компенсується грішми, майном або в інший спосіб. Проте, немайнові втрати можуть бути лише певним чином компенсовані і в жодному разі не можуть бути

¹ Кодинець А.О. Цивільно-правове регулювання зобов'язальних інформаційних відносин : монографія. Київ : Алерта, 2016. С. 512–513.

«відшкодовані» чи «відновлені в повному обсязі». Внаслідок їх нематеріального характеру та через їх суб'єктивну оцінку самою постраждалою особою щодо них не може бути знайдений універсальний економічний майновий еквівалент. Окрім того, немайнава шкода внаслідок порушень інформаційних прав особи може мати дуальний характер – як у формі традиційної моральної шкоди (приміром, шкода здоров'ю внаслідок поширення недостовірної екологічної інформації), а також іміджевих втрат, що мають суто інформаційний вимір.

У науковій літературі пропозиції щодо способів «обрахування» моральної шкоди найчастіше зводяться до спроб знайти їх найбільш вдале порівняння із майновою шкодою (що практично неможливо), або запропонувати ту чи іншу формулу такого обрахунку (що також далеко від універсальності). Тому при призначенні компенсації моральної шкоди, суди виходять із обставин справи, рекомендацій вищих судів, прикладів і стандартів багаторічної, іноді багатомісячної практики і звичаїв, що склалися у тому чи іншому суспільстві на певному історичному етапі його розвитку.

Наразі у справах про відшкодування моральної шкоди судова практика України поступово рухається по європейському шляху – починає активно використовувати і визнавати результати судово-психологічної експертизи, які в кожному конкретному випадку дають змогу підтвердити психологічний стан особи, наявність чи відсутність у неї переживань, страждань, особливостей сприйняття певної події і таким чином встановити глибину завданої шкоди та віднайти аргументовані еквівалентні обсяги відшкодування.

Утім, це вирішує проблему компенсації «інформаційних» втрат опосередковано, тобто через класичне розуміння моральної шкоди. Тому розгляд цивільно-правової відповідальності як основного правовідновлювального засобу в інформаційному суспільстві вимагає осмислення власне інформаційного виміру моральної шкоди, що може стати перспективним об'єктом правових досліджень.

У цьому контексті О.В. Кохановська пропонує доповнити цивільне законодавство України конкретними положеннями щодо «відшкодування інформаційної шкоди»¹.

¹ Кохановська О.В. Цивільно-правова відповідальність за інформаційний делікт. *Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології*. С. 288.

Еквівалентність відшкодування означає, що його розмір не повинен перевищувати суму завданих збитків, тобто відшкодування не повинно призводити до неадекватного збагачення потерпілого.

Це правило набуло особливої актуальності при розгляді справ про цивільно-правову відповідальність ЗМІ за позовами до них про захист честі, гідності, ділової репутації, які мали підставою поширення недостовірної, на думку позивачів, інформації. У різні роки Верховний Суд України роз'яснював¹, що такі позови до ЗМІ не повинні приводити до збагачення осіб, які звертаються до суду, а розмір грошового відшкодування має бути співмірний із заподіяною шкодою і не повинен призводити до припинення діяльності засобів масової інформації чи іншого обмеження свободи їх діяльності².

Якщо інформаційні особливості цивільно-правової відповідальності розглядати в контексті умов її настання, то необхідно відзначити, що обов'язком відповідальності не завжди обтяжується безпосередньо винна особа. Відшкодування повністю або частково, може бути покладене і на інших осіб (субсидіарна, дольова, солідарна відповідальність). Оскільки інформаційні зобов'язання, зокрема з надання інформаційних послуг, бувають багатоособливими, то зазначені види відповідальності на загальних засадах можуть бути застосовані й для учасників інформаційних відносин.

У деяких випадках у цивільному праві можливість відповідальності конкретної особи (осіб) за завдану шкоду виникає із набуттям певних прав і обов'язків. Тоді у разі заподіяння шкоди відшкодування покладається на особу, що набула такого права, незалежно від її вини й участі в правопорушенні – це так звана «безвинна відповідальність». Приміром, юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану її працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків (ст. 1172 ЦК України), що може мати відповідний вираз у сфері інформаційної діяльності.

Так, керуючись положеннями ЦК України, у разі поширення в ЗМІ персональних даних з порушенням вимог закону, етики журналістської діяльності та принципів «відповідальної журналістики», фізична особа

¹ Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 р. №1. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09/print (дата звернення: 23.02.2023).

² Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології. С. 278–282.

може подати позов як безпосередньо до особи, яка поширила таку інформацію, так і до її роботодавця – ЗМІ, а також і до власника інформаційного ресурсу, на якому ця інформація була розміщена.

Водночас в інформаційній сфері та інших, що з нею нерозривно пов'язані, зокрема у сфері так званих високих технологій, постає проблема відповідальності за спричинення шкоди результатами різноманітних новітніх наукових досягнень, зокрема ШІ, вирішення якої також є перспективним завданням юриспруденції.

Учені-правники наголошують на надзвичайній актуальності дискусії щодо відповідальності, наприклад, за шкоду, заподіяну фізичній чи юридичній особі поширенням інформації, яка є життєво важливою і несе загрозу для виживання людства; або яка належить до розробок, пов'язаних з генною, енергетичною, молекулярною, інформаційною тощо структурою людського організму і її перетвореннями; з проблемами зародження життя і смертю; з проблемами поєднання мозку людини з інформаційними об'єктами, наприклад, інформаційними мережами або вживлянням у мозок людини чипів із тою чи іншою інформацією; за поширення інформації, яка розцінюється як «інформаційна зброя»; а також за шкоду, заподіяну неконтрольованим використанням об'єктів, пов'язаних із ШІ, особливо в разі визнання за ним певної правосуб'єктності, та ряд інших¹.

Цивільне законодавство передбачає також загальні умови (обставини), за настання яких особа звільняється від відповідальності, – це випадок та непереборна сила (ст. 617 ЦК України).

В інформаційній сфері, яка стрімко розвивається і насичується новачками, сама імовірність виникнення подібних умов з наукової точки зору цілком прогнозована. Однак на практиці вони виявляються в непередбачуваності і некерованості певних інформаційних процесів, що може набувати різних форм.

До таких обставин, на думку О.В. Кохановської, можна віднести «поширення комп'ютерного вірусу в інформаційних мережах, здатного знищити інформацію, проти якого ще не вироблено відповідного комп'ютерного антивірусу; вихід з ладу комп'ютерних систем або середовищ

¹ Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології. С. 288.

передачі інформації з причин, незалежних від особи; випадки виникнення локальних інформаційних конфліктів чи розв'язування «інформаційних війн», які призводять до руйнівних наслідків»¹.

Поряд із загальними підставами, звільнення від відповідальності в цивільному праві відбувається і за специфічних умов, передбачених законом для окремих видів правовідносин, зокрема інформаційних. Так, ч. 2 ст. 302 ЦК України знімає з особи обов'язок перевіряти достовірність поширюваної інформації, а також відповідальність у разі її спростування, якщо така інформація була отримана з офіційних джерел (інформація органів державної влади, органів місцевого самоврядування, звіти, стенограми тощо).

Отже, цивільно-правова відповідальність, з огляду на поєднання у ній диспозитивного і імперативного, а також домінування відновлювально-компенсаційної функції, за умови відповідного розвитку юридичної практики, підвищення рівня правосвідомості в суспільстві, може бути дієвим засобом у просуванні інформаційних прав людини в мінливих умовах соціальної інформатизації.

¹ Кохановська О.В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. С. 401–420 ; Ї ж. Правове регулювання у сфері інформаційних відносин : монографія. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2001. С. 133–138.

ПІСЛЯМОВА

Невпинне просування людства шляхом інформаційного розвитку зумовлює системні зміни його життєвого простору, які виявляються в площині свідомості й культури, потреб і цінностей, форм комунікації, що знаходить відповідне відображення у праві. З посиленням соціальної інформатизації відбувається й своєрідна «інформатизація» явищ правової дійсності. Оскільки інформаційні зміни людського життя стосуються не тільки форм його організації, а й відображаються в життєвих потребах, орієнтирах і світосприйнятті людини, які завдяки інформатизації набули нових вимірів, фундаментальна правова цінність – права людини набуває нових акцентів та, подекуди, нового інформаційно зумовленого змісту, що необхідно вважати еволюційним процесом та органічним наслідком соціальної інформатизації.

Генеza інформаційних прав людини як юридичного концепту виявляється в певній послідовності його розвитку у взаємозв'язку з ключовими факторами, що зумовлювали раніше і продовжують чинити вплив на людство в процесі інформаційної еволюції.

Виокремлення основних етапів генези інформаційних прав людини і тенденцій впливу пов'язано з офіційним визнанням ООН у 1946 році «свободи інформації» як «критерію усіх видів свободи» і «основного права людини», що дає змогу виділити: період виникнення і становлення інформаційних прав людини в контексті ключових прав людини з інформаційною природою (права на свободу вираження поглядів і переконань, права на приватність); період набуття інформаційними правами після 1946 року самостійного визнання та значення в системі прав людини; період домінуючої залежності інформаційних прав від розвитку інформатизаційних процесів у світі та Україні (концептуальної соціальної інформатизації, інтернетизації та цифровізації).

Причому саме на сучасному етапі цифрових трансформацій, розвитку штучного інтелекту спостерігається набуття цифровими правами (як виявом інформаційних прав людини) певної самостійності відносно власне системи прав людини.

Виокремлення та осмислення теоретико-правових, методологічних засад, бібліографічної, правової бази дослідження показали множинність

та плюралістичність наявних і можливих інтерпретацій інформаційних прав людини, що зумовило необхідність та доцільність обґрунтування і застосування концептологічного підходу до осмислення інформаційних прав людини, який дає змогу поєднати технологічні й антропологічні, еволюційні і, можливо, революційні, практично-юридичні і теоретико-правові, традиційні і новаційні погляди й здобутки сучасної науки і практики з метою доведення, з одного боку, невід'ємності та органічності систем інформаційних прав та прав людини, а з іншого – відносну самостійність і незалежність їх окремих компонентів.

Виявлена поліаспектна дуальність інформаційних прав людини дала змогу, зокрема, не тільки розглянути їх функціональне значення в різних ракурсах системи прав людини водночас як фундаментальних та інструментальних прав, але й дослідити єдності та відмінності інформаційних прав та основних прав людини, їх інформаційної форми та соціального (гуманістичного) змісту, відповідно, виокремити права, інформаційні за формою та інформаційні за змістом, а також просуватися в напрямі осмислення проблем, що виходять за межі власне прав людини (права штучного інтелекту).

Своєрідність розуміння інформаційних прав людини в монографії пов'язується з доктринальними юридичними інтерпретаціями «інформації», а також її нормативними правовими моделями, визначеними у правових документах. Узагальнення плюралізму наявних підходів, дало змогу сформулювати загальноправову конструкцію категорії «інформація», а в аспекті перспектив її використання в дослідженнях інформаційних прав людини, наголосити, що інформація як самостійна правова категорія наразі залишається недостатньо дослідженою і потребує максимальної прагматизації іноді абстрактних і суперечливих правових уявлень щодо інформації, з урахуванням знань про неї, отриманих точними науками, зокрема, в контексті співвідношення права на інформацію та інших інформаційних прав.

З цією ж метою в монографії продемонстровано виявлені «траєкторії» розвитку юридичного визнання інформаційних прав людини в загальних і регіональних міжнародних актах з прав людини, які залежні як від правових цивілізаційних та національних відмінностей, так і глибини цифрових трансформацій в різних країнах світу.

Дістала подальшого розвитку методика використання концепції поколінь прав людини щодо розширення змісту визнаних прав, а також осмислення і позиціонування нових прав. У результаті обґрунтовано

необхідність віднесення інформаційних прав людини до різних поколінь прав людини, причому, враховуючи особливості генези інформаційних прав, стверджується, що останні не можуть розглядатися тільки як права останнього покоління прав людини, а в тому чи іншому варіанті їх інтерпретації чи існування вони присутні і в інших поколіннях прав людини.

Удосконалення класифікаційного підходу до осмислення інформаційних прав людини та його застосування призвело до певного узагальнення та систематизації існуючих диференціацій інформаційних прав людини, в частині виокремлення інформаційних прав людини, її інформаційних свобод, інформаційних прав і свобод громадянина, їх класифікації за змістом та формою, поколіннями прав людини, традиційними групами прав людини, поділом на «негативні» і «позитивні», активні і пасивні, індивідуальні і колективні, концептуальні і конкретні, фундаментальні та інструментальні, а також за критеріями юридичної визначеності та іншими.

Критичне сприйняття ліберальної доктрини щодо домінуючої універсальності прав людини зумовило необхідність акцентування уваги на універсальних обов'язках людини. Внаслідок чого, невід'ємним елементом системи інформаційних прав людини та забезпечення їх визнання, реалізації та захисту виділено і обґрунтовано інформаційні обов'язки людини.

Здійснений аналіз доводить, що ідея відповідальності та певної диференціації обов'язків людини не була чітко виражена в документах ООН про права людини, але, усе ж таки, вона є частиною традицій багатьох країн світу. Множинність та варіативність як наукових інтерпретацій юридичного обов'язку, так й формалізацій у правових документах, дозволили запропонувати та обґрунтувати концепцію «м'якого» і «жорсткого» інформаційного обов'язку, що придатна й для використання в системі прав людини, де м'який обов'язок ґрунтується на усвідомленні людиною своєї ролі в соціумі та перспективній відповідальності, передбачає певну свободу виконання, а жорсткий – інтерпретується як необхідні діяння безпосередньо формалізовані в міжнародних домовленостях з прав людини, конкретизовані в актах національних законодавств та забезпечені механізмами реалізації, зокрема засобами юридичної відповідальності.

Окремим блоком монографії є авторське розв'язання проблем цифрових прав як поточного вияву концепту інформаційних прав людини, зокрема:

– результатом осмислення та узагальнення варіантів наявних в наукових джерелах дефініцій цифрових прав стало виявлення їх

базисних аспектів: можливість виокремлення цифрових прав як групи, виду, категорії, що демонструє ознаки сформованої спільності та потенційної інституалізації; зумовленість цифрових прав використанням Інтернет-технологій, передусім доступом до Інтернету; наступність цифрових прав як вияв прав людини в процесі використання цифрових технологій;

- зроблено наголос на необхідності широкого підходу до цифрових прав, який має ґрунтуватися на ідеї їх гнучкого сприйняття, здатного вловлювати еволюційні зміни у сфері прав людини, а також політичні, економічні, культурні, глобальні та регіональні й інші впливи, тобто на унікальності і мінливості суспільних потреб в цифровому середовищі та неоднорідності стану цифрової трансформації різних суспільств;

- запропоновано авторське розуміння структури і змісту цифрових прав (каталог цифрових прав) як самостійного комплексу в системі прав людини, який становлять: основні права людини, що потребують уваги, нові права, напрями гарантування, окремі акценти, основні позитивні зобов'язання держави;

- здійснено розгляд місця штучного інтелекту в системі правовідносин, окреслені можливі варіації взаємодії прав людини і «прав роботів» та вірогідні наслідки їх реалізації в майбутньому, а також обґрунтовано неможливість «правосуб'єктності» штучного інтелекту з позицій широкого розуміння права, зокрема доктрини природного права, та пріоритету прав людини.

Проблеми балансу інформаційних прав людини з іншими правами, приватними і публічними інтересами розглянуті серед іншого в контексті проблеми меж і обмежень інформаційних прав людини. Зокрема на основі розуміння законності як показника верховенства права та відповідних тлумачень Конституційного Суду України здійснено авторську інтерпретацію нормативних меж основних інформаційних прав і свобод людини передусім через заборони (або ж негативні інформаційні обов'язки) щодо окремих елементів інформаційної діяльності, які «розчинені» в різних актах українського законодавства. На основі цього здійснено аналіз конституційних засад обмежень інформаційних прав людини в Україні, який дав змоги дійти висновку про його їх відповідність нормам міжнародного права прав людини. Водночас, встановлення і конкретизація додаткових обмежень інформаційних прав людини, що потенційно можлива в умовах воєнного стану в Україні з позицій юридичної визначеності визнається недосконалою.

Авторська позиція щодо концептуалізації інформаційних прав людини у їх невід'ємності з інформаційними обов'язками зумовила необхідність й окремого осмислення правопорушень та відповідальності в інформаційній сфері, за результати якого сформульовано низку наукових положень.

Так, в умовах значної варіативності правопорушень в інформаційній сфері, множинності їх інтерпретацій в наукових дослідженнях, розуміння в національному законодавстві та міжнародних документах, зокрема термінологічного розмаїття, автором запропонована і реалізована ідея інформаційних деліктів як загального концепту правопорушень в інформаційній сфері пов'язаних переважно з протиправним невиконанням або недотриманням різноманітних інформаційних обов'язків.

В авторській інтерпретації інформаційні делікти – це протиправне, суспільно небезпечне чи шкідливе, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, яке порушує вимоги норм права у сфері інформаційної діяльності (в галузі створення, передачі, використання, оброблення, зберігання, захисту інформації тощо) або в будь-якій іншій сфері з використанням інформаційних засобів і технологій, чим створюється небезпека або завдається шкода основним цінностям інформаційного суспільства, зокрема інформаційним правам людини, і за яке передбачена юридична відповідальність. Таким чином інформаційні делікти жорстко не прив'язані тільки до порушення інформаційних прав людини, а розглядаються як відносно самостійний комплекс, що охоплює й зв'язок з інформаційними процесами, зокрема обігом інформації, обмеженням інформації у доступі, інформаційними ресурсами, інформаційними технологіями, інформаційно-телекомунікаційними системами, а також їх неправомірне використання.

Множинність інформаційних деліктів зумовила й необхідність розробки їх комплексної класифікації за різними підставами: за сферами суспільних відносин, залежно від об'єкта, якому завдається шкода, за галузями господарювання, видами інформаційної діяльності, ступенем суспільної небезпечності/шкідливості, формами діяння та вини та іншими.

Адаптуючи загальну теорію правопорушень до концептуалізації інформаційних деліктів, подальша їх характеристика здійснена не тільки в аспекті з'ясування загальних і своєрідних саме для інформаційної сфери властивостей (ознак) інформаційних деліктів, але й через відповідний аналіз тих елементів їхнього юридичного складу, в яких власне

відображається «інформаційність» протиправного діяння – об'єкта і об'єктивної сторони правопорушення.

На тлі осмислення соціальних і технологічних трансформацій в процесі становлення суспільства нового формату – інформаційного, глобального інформаційного, суспільства знань (виникнення нових напрямів правового регулювання інформаційних відносин; визнання, закріплення і забезпечення нових інформаційних прав; зміни на рівні інформаційної свідомості і інформаційної культури; формування нових правоохоронних механізмів, більш дієвих в умовах глибокої інформатизації; насичення інформаційними технологіями юридичної діяльності; збільшення потоків правової інформації; посилення глобалізаційних та інтеграційних змін у світовому інформаційному і правовому просторах) в монографії виокремлено та проаналізовано детермінанти становлення та розвитку інформаційної деліктності або деліктизації інформаційної сфери. Зроблено висновок, що в контексті осмислення детермінант інформаційних деліктів як певного симбіозу правових причин і умов їхнього виникнення й поширення, необхідно враховувати не тільки глобальність сучасного життя людства та інтеграційні процеси в правовому просторі, особливо відчутні в європейському регіоні, що полягають у взаємовпливі різних типів правових систем у поєднанні із посиленням міжнародно-правової складової правового регулювання, а й численні внутрішні й зовнішні (як регіональні, так і загальносвітові) фактори історичного, культурного, економічного, геополітичного, безпекового й іншого характеру, що визначають і темпи становлення громадянського та інформаційного суспільства. Серед їх показників в контексті ідеї верховенства права виокремлюються: втілення принципів верховенства та ієрархічності в системі правових актів, що регулюють інформаційні відносини; дотримання органами державної влади правових актів, що регулюють інформаційні відносини; зв'язок між правом міжнародним і правом національним у питаннях регулювання інформаційних відносин; верховенство законодавчої влади і нормотворчі повноваження виконавчої влади в інформаційній сфері; прозорість та демократичність процедур прийняття актів інформаційного законодавства; винятки в регулюванні інформаційних відносин у надзвичайних ситуаціях (станах); забезпечення ефективного виконання положень інформаційного законодавства; відповідальність недержавних суб'єктів, які беруть участь у виконанні завдань держави в інформаційній сфері тощо.

У цих умовах нового забарвлення, на думку автора, набуває осмислення проблем відповідальності в інформаційній сфері, зокрема, в соціальному контексті як соціальної необхідності чи обов'язковості, ставлення особи до суспільства, його цінностей, ідеалів та норм, здатності суб'єкта передбачати наслідки своєї діяльності, своєрідної форми взаємозв'язку і взаємодії особи і суспільства, соціальної вимоги та реакції суспільства на інформаційні діяння. Правова відповідальність в інформаційній сфері акумулює в собі всі відомі аспекти відповідальності у праві – позитивний, негативний, перспективний, ретроспективний, покликана втілювати ідеї правової рівності і справедливості, охороняти й захищати права та свободи людини, праввідносини і правовий порядок, забезпечувати стабільність правової системи в цілому через здійснення передусім правозахисних, виховних та інформативних функцій.

Концепція інформаційної юридичної відповідальності базується на її загальноправових принципах (справедливість і гуманізм, законність, обґрунтованість, доцільність, своєчасність, індивідуалізацію відповідальності, презумпцію невинуватості, невідворотність відповідальності та неприпустимість її подвоєння), підставах виникнення юридичної відповідальності, притягнення до юридичної відповідальності, звільнення від юридичної відповідальності тощо. Між тим, прояви і інтерпретації інформаційної відповідальності в різних галузях права мають свої особливості. Виявлення варіативності їх відображення здійснено на основі аналізу і інтерпретації положень класичних галузей законодавства України – кримінального, адміністративного, цивільного. Зокрема продемонстровано насиченість і водночас розпорошеність проблеми юридичної відповідальності за інформаційні делікти, наявність наукових, а, подекуди, і нормативних тенденцій її розвитку, а також підкреслено особливий потенціал механізмів цивільно-правової відповідальності як дієвого засобу просування інформаційних прав людини в сучасному розвиненому демократичному суспільстві в мінливих умовах соціальної інформатизації.

Запропонована в монографії концептуалізація прав людини в інформаційному вимірі є варіантом, який відображає певний етап їх теоретико-правового осмислення, тому автор переконаний, що вона має удосконалюватися в процесі подальшого наукового та інформаційного розвитку України в умовах інтеграції в міжнародний правовий та глобальний інформаційний простори.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамова О., Жидкова О. Четверте покоління прав людини: поста-новка проблеми. *Право України*. 2010. № 2. С. 101–107.
2. Антошина І.В. Інформаційна функція українського права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2016.
3. Арістова І.В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки. Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 368 с.
4. Арнаутова Л.М. Правове забезпечення інформаційної політики сучасної України в контексті європейської інтеграції (теоретико-методологічний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут законодавства Верховної ради України. Київ, 2014.
5. Багрий-Шахматов Л.В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. Одесса, 2000. 412 с.
6. Балинська О.М. Семіотика права : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
7. Банк Р. Сучасна правова парадигма інформаційної безпеки України. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1. С. 56–61.
8. Барабаш О.О. Четверте покоління прав людини: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 837. С. 213–217.
9. Баранов О.А. Інтелект штучний. Енциклопедія соціогуманітарної інформології / корд. проекту та заг. ред. проф. К.І. Беляков. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 114–121.
10. Баранов О.А. Інтернет речей (IoT): регулювання надання послуг роботами зі штучним інтелектом. *Інформація і право*. 2018. № 4(27). С. 46–70.
11. Баранов О.А. Інтернет речей і штучний інтелект: витоки проблеми правового регулювання. URL: <http://aphd.ua/publication-376/> (дата звернення: 12.02.2023).
12. Баранов О.А. Теоретико-методологічні основи правового забезпечення інформаційної сфери України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015.

13. Баранов О.А. Правове забезпечення інформаційної сфери: теорія, методологія і практика : монографія. Київ : Едельвейс, 2014. 497 с.

14. Беляков К.І. Організаційно-правове та наукове забезпечення інформатизації в Україні: проблеми теорії та практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2009. 38 с.

15. Берназюк О.О. Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / ДВНЗ «Ужгородський національний університет. Ужгород, 2021.

16. Бехруз Х.Н. Основы цивилизационного подхода в сравнительном правоведении. Одеса : Фенікс, 2007. 64 с.

17. Бехруз Х.Н. Методологические основы сравнительного правоведения : открытая лекція / НАН Украины, Институт государства и права им. В.М. Корецкого [и др.]. Киев ; Симферополь : Логос, 2007. 31 с.

18. Беляков К.І. Інформатизація в Україні: проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення : монографія. Київ : КВІЦ, 2008. 576 с.

19. Беляков К.І. Інформаційно-правові дослідження: походження, становлення, стан та перспективи розвитку. *Інформація і право*. 2011. № 2(2). С. 4–12.

20. Беляков К.І. Інформація в праві: теорія і практика. Київ : КВІЦ, 2006. 116 с.

21. Білоскурська О.В. Конституційний обов'язок додержуватись Конституції України та законів України : монографія. Чернівці, 2011. 200 с.

22. Білоскурська О.В., Федорчук М.Д. Нормативно-правове регулювання обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. *Правова держава*. 2022. № 46. С. 7–18.

23. Бобровник С.В. Методологічний інструментарій дослідження правових категорій. *Правова держава*. Вип. 29. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2018. 590 с.

24. Бостан С. Філософія держави: проблеми наукової ідентифікації. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2(8). С. 3–9.

25. Бостан С.К., Бостан Л.М. Міждисциплінарний підхід при вивченні фундаментальних юридичних дисциплін. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2014. № 4(46). С. 180–184.

26. Брамбілла та інші проти Італії (Brambilla and Others v. Italy). URL: <https://cedem.org.ua/library/brambilla-ta-inshi-proty-italiyi-brambilla-and-others-v-italy/> (дата звернення: 03.02.2023).

27. Братасюк М.Г. Сучасна концепція прав людини: методологія дослідження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. Вип. 4. Т 1. С. 36–40.
28. Братасюк О.Б., Ментух Н.Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 58–61.
29. Брижко В.М. Організаційно-правові питання захисту персональних даних : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національна академія державної податкової служби України. Ірпінь, 2004.
30. Вакарюк Л. Основні підходи до розуміння поняття «інформаційні права людини». *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 155–159.
31. Великосельська О.М. Наукова бібліотека в інформаційному суспільстві. URL: http://lib.khmnpu.edu.ua/about_library/naukova_robota/2011/vel_nau.htm (дата звернення: 13.02.2023).
32. Верлос Н.В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 129–133.
33. Верховна Рада України. Проект Закону про цифровий контент та цифрові послуги. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=6576&conv=9> (дата звернення: 23.02.2023).
34. Веселова Л.Ю. Аміністративно-правові основи кібербезпеки в умовах гібридної війни : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Одеський державний університет внутрішніх справ МВС України. Одеса, 2021.
35. Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : моногр. / І. Безклубий, С. Бобровник, І. Гриценко та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2014. 448 с.
36. Волкова А.О. Адміністративно-правова відповідальність за порушення в інформаційній сфері : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / МВС України, Донецький юридичний інститут. Кривий Ріг, 2020.
37. Гайтан В.В. Місце інформаційних прав у системі прав людини. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». Одеса : Юрид. л-ра, 2012. Вип. 68. С. 103–109.
38. Ганьба Б.П. Системний підхід та його застосування в дослідженні України як демократичної, соціальної, правової держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2001. 19 с.
39. Гоголь Б.М. Право на інформацію в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2010. 16 с.

40. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу (частина третя: права людини). *Право України*. 2015. № 1. С. 13–92.

41. Горчаков Д.П. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці. *Наукові записки*. Т. 45: Політичні науки. 2005. С. 4–9.

42. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення: 17.02.2023).

43. Гринюк Р.Ф. Теоретична модель правової держави і проблеми її реалізації в сучасних умовах : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2007. 39 с.

44. Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 20. Львів : Край, 2009. 292 с.*

45. Гусарев С.Д. Актуальні питання сучасного розвитку юридичної науки в Україні. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2008. № 4. С. 35–40.

46. Гусарев С.Д. Гуманізм як основоположна ідея сучасного правового світогляду. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 47–51.

47. Гусарев С.Д. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 29–33.

48. Данільян О.Г., Дзьобань О.П. Діалектична єдність інформаційних прав та інформаційної свободи: до усвідомлення. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 1(32). С. 5–15.

49. Дідук А.Г. Правовий режим конфіденційної інформації: цивільно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Харків, 2008. 23 с.

50. Діордіца І. Класифікація інформаційних прав і свобод людини та громадянина. *Підприємництво господарство і право*. 2016. № 7. С. 116–122.

51. Довгань Б., Міхайліна Т. Цифрові права людини четвертого покоління крізь призму трансгуманізму. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 171–175.

52. Довгань О.Д. Теоретико-правові основи забезпечення інформаційної безпеки України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Інституті законодавства Верховної Ради України. Київ, 2016.

53. Доронін І.М. Національна безпека України в інформаційну епоху: теоретико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / НАПрН України, НДІ інформатики і права. Київ, 2020.

54. Дудченко В.В. Про герменевтичний підхід до права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 11–16.

55. Енциклопедія соціогуманітарної інформології / коорд. проекту проф. та заг. ред. проф. К.І. Беляков. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Т. 1. 472 с.

56. Енциклопедія соціогуманітарної інформології / коорд. проекту та заг. ред. проф. К.І. Беляков. Одеса : Видавничий дім «Гельветика». 2021. Т. 2. 436 с.

57. Європейські стандарти у галузі суспільного мовлення / за ред. Т.С. Шевченка, О.А. Сушко. Київ : Тютюкін, 2010. 264 с.

58. Сьникова М.О. Сучасні концепції розуміння прав і свобод людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право, 2014. Вип. 28. Т. 1. С. 72–76.

59. Жуков В.І. Підстави для розширеного тлумачення терміна «інформація» в чинному законодавстві України. *Інтелектуальна власність*. 2006. № 9. С. 30–38.

60. Завальнюк В.В. Антропологізація права як тенденція розвитку юриспруденції сучасної України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Міжнар. гуманітар. ун-т. Одеса, 2019. 40 с.

61. Загальна декларація прав людини : міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 14.02.2023).

62. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

63. Заець А.П. Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1999. 36 с.

64. Заярний О.А. Адміністративна деліктологія в інформаційній сфері: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2018.

65. Заярний О.А. Правове забезпечення розвитку інформаційної сфери України: адміністративно-деліктний аспект : монографія. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 700 с.

66. Золотар О.О. Обмеження доступу до інформації: інформаційно-правовий аспект. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2012. № 1(8). С. 74–80.

67. Золотар О.О. Правовий статус людини в інформаційному суспільстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 1. С. 84–87.

68. Золотар О.О. Правові основи інформаційної безпеки людини : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2018.

69. Золотар О.О. Права человека – от эпохи Просвещения до информационного общества. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* 38, nr 3. Wrocław, 2016. URL: <https://wuwr.pl/sfzh/article/download/1279/1250/> (дата звернення: 12.02.2023).

70. Іванків І. Права людства : моногр. Київ : Ваіте, 2020. 158 с.

71. Калюжний К.Р. Сутність інформаційних прав людини в науці інформаційного права. *Юридичний вісник*. 2012. № 4(25). С. 55–58.

72. Каменська Н.П. Інститут звернень до публічної адміністрації: теорія та практика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Університеті державної фіскальної служби України. Ірпінь, 2018.

73. Кармаза О.О., Кушерець Д.В. Штучний інтелект у цивілістичному процесі: перспективи використання. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/102/2586/5540-1?inline=1> (дата звернення: 21.02.2023).

74. Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель : пер. з англ. Київ : Ваклер, 2006. 230 с.

75. Кельман М. Методологія правознавства як світ організованих форм мислення та діяльності дослідника. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка»*. 2017. № 876. С. 61–67.

76. Кельман М. Осмислення методологічних підходів у сучасному правознавстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2018. Вип. 18. С. 24–30.

77. Кельман М.С. Використання методів моделювання при прогнозуванні державно-правових явищ. *Публічне право*. 2017. № 1(25). С. 136–145.

78. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2013. 35 с.

79. Кельман М.С. Співвідношення методу і методологічного підходу у правовій науці. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 850. С. 204–211.

80. Кельман М.С. Філософсько-методологічні засади юридичної науки. *Держава і право. Юрид. і політ. науки* : зб. наук. пр. 2009. Вип. 43. С. 19–24.

81. Кельман М.С. Юридична наука: проблеми методології : монографія / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Тернопіль : Терно-граф, 2011. 492 с.

82. Кельман М.С. Юридичні конструкції як елемент юридичної діяльності. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка»*. 2016. № 845. С. 390–395.

83. Кельман М.С., Кельман Л.М., Романська І.В. Осмислення методології пізнання наукових теорій у правознавстві. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 1. С. 32–42.

84. Керівні принципи у сфері прав людини для інтернет-провайдерів. URL: <https://rm.coe.int/1680599368> (дата звернення: 02.02.2023).

85. Ковальський В. Принцип єдності історичного і логічного у сучасних правових реаліях. *Юридична Україна*. 2014. № 10. С. 4–7.

86. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 02.02.2023).

87. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (дата звернення: 16.02.2023).

88. Кодинець А.О. Цивільно-правове регулювання зобов'язальних інформаційних відносин : монографія. Київ : Алерта, 2016. 582 с.

89. Козюбра М. Загальнотеоретичне правознавство в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 193. С. 3–11.

90. Козюбра М. Право, наука та інші форми світосприйняття і методологія: лінії взаємозв'язків. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 2. С. 3–12.

91. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10–21.

92. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних : міжнародний документ від 28.01.1981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326 (дата звернення: 12.02.2023).

93. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 21.02.2023).

94. Конвенція про кіберзлочинність : міжнародний документ. Ратифікація від 07.09.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення: 23.02.2023).

95. Конституція України. Текст Основного Закону з офіційним тлумаченням Конституційного Суду / огляд і коментарі В.Ф. Погорілка та В.Л. Федоренка. Київ : Наукова думка, 2006. 344 с.

96. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/ 96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 15.02.2023).

97. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с. URL: https://yurincom.com/legal_news/new_legislation/kontseptsiia-onovlennia-tsyvilnoho-kodeksu-ukrainy/ (дата звернення: 25.02.2023).

98. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80> (дата звернення: 23.02.2023).

99. Корж Є.М. Реалізація інформаційної функції права в діяльності органів внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2010.

100. Корж І.Ф. Штучний інтелект і право. *Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Київ, 2 груд. 2021 р.). Київ : Фенікс, 2021. С. 22–27.

101. Кормич Б.А. Інформаційне право : підручник. Харків : БУРУН і К., 2011. 334 с.

102. Корнієнко М.В. Права людини в умовах воєнного стану: загально-правовий дискурс. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 27–31.

103. Косович В. Сучасна загальна теорія права та держави: тенденції розвитку. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2020. Вип. 70. С. 3–9.

104. Косович В. Правові дефініції як засіб забезпечення створення досконалих нормативно-правових актів України. *Вісник Львівського університету*. Сер.: Юридична. 2013. Вип. 57. С. 43–52.

105. Костенко О.В. Напрями розвитку права у сфері інтернет речей (IoT) та штучного інтелекту. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 3. 2021. С. 130–136.

106. Костенко О.В., Костенко В.В. Правова відповідальність та ідентифікація суб'єктів і об'єктів зі штучним інтелектом (ІОТ). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 158–162.

107. Костецька Т.А. Конституційно-правове регулювання інформаційних прав: деякі термінологічні аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 114–117.

108. Костицький М.В. Філософські та наукознавчі проблеми юриспруденції (як науково-практичного комплексу) та окремих галузей юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 18–29.

109. Костицький М.В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.

110. Костицький М.В. Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема в правознавстві). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 3–13.

111. Костицький М.В. Нормативізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1(11). С. 18–29.

112. Костицький М.В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції. Рута. 2009. 580 с.

113. Котляревська Г.М. Адміністративно-правове забезпечення механізму звернення громадян в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя, 2020.

114. Кохановська О.В. Правове регулювання у сфері інформаційних відносин : монографія. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2001. 212 с.

115. Кохановська О.В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 463 с.

116. Кохановська О.В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2006. 34 с.

117. Кравчук І.М. Правове регулювання надання адміністративних послуг за допомогою Інтернет-технологій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / НДІ інформатики і права НАПрН України. Київ, 2021.

118. Кресін О.В. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології : монографія / Кресін О.В. (кер. авт. кол.) та ін. ; за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2006. 256 с.

119. Крестовська Н.М. Цивілізаційний підхід у порівняльному правознавстві. *Правова держава*. 2016. Вип. 27. С. 443–449.

120. Крилова Д. Четверте покоління прав людини в контексті взаємозв'язку правових і моральних норм. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2017. № 2. С. 26–30.

121. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 15.02.2023).

122. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 23.02.2023).

123. Кузнецова М.Ю. Інформаційно-правовий статус: поняття, ознаки, структура. *Науковий вісник Державного херсонського університету*. Серія: юридичні науки. 2018. Вип. 2. Т. 1. С. 165–168.

124. Кузніченко С.О. Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 32–36.

125. Кулініч О.О. Інформація як об'єкт цивільних прав. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3(15). С. 126–128.

126. Кучинська О.П., Іванов М.С. Загальнотеоретичне та праксеологічне розуміння прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 142–148.

127. Кучук А. Аксіологічний підхід до дослідження правових явищ. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 116–120.

128. Кучук А.М. Принципи пізнання правових явищ як елемент методології. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. Вип. 4. С. 8–11.

129. Кушакова Н. Конституційне право на інформацію: правомірні та неправомірні обмеження. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002. № 3. С. 66–70.
130. Кушнір І.П. Інформаційно-правовий статус Державної прикордонної служби України. *Приватне та публічне право*. 2018. № 4. С. 50–53.
131. Левченко А.В. Обмеження права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного стану: українські реалії та закордонний досвід. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 2. С. 116–122.
132. Литвин Н.А. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної діяльності органів Державної фіскальної служби України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Університеті державної фіскальної служби України, 2019.
133. Ліпкан В. Інформаційні права і свободи людини та громадянина. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 9. С. 64–68
134. Лоцихін О.М. Функціональний метод у науковому інструментарії дослідження сучасної державності. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: Право. 2011. Вип. 1. С. 23–31.
135. Лук'янець Д.М. Адміністративно-деліктні відносини в Україні: теорія та практика правового регулювання : монографія. Суми : ВТД «Універсальна книга», 2006. 376 с.
136. Мазіна О.О. Поняття інформації як об'єкту цивільних правовідносин. URL: <http://www.stationline.org.ua> (дата звернення: 12.02.2023).
137. Максименко Ю.Є. Теоретико-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2007.
138. Максимов С. Дуальність права. *Право України*. 2010. № 4. С. 36–42.
139. Максимов С.І. Основні типи праворозуміння: правовий позитивізм і природно-правове мислення. *Філософія права* / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.
140. Маріц Д.О. Теоретичні проблеми правового регулювання інформаційних відносин в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом». Київ, 2019.
141. Марущак А.І. Визначення поняття «інформаційні права людини». *Інформація і право* : наук. журн. 2011. № 2. С. 21–26.
142. Марущак А.І. Інформаційне право України : підручник. Київ : Дакор, 2011. 456 с.

143. Марущак А.І. Цивільні права на інформацію. *Юридичний вісник*. 2009. № 3(12). С. 33–36.
144. Марценко Н. Правовий режим штучного інтелекту в цивільному праві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4(20). С. 91–98.
145. Матишевський П.С. Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. для студ. юрид. вузів і фак. Київ : А.С.К., 2001. 347 с.
146. Мединська О.Я., Синоруб Г.П. Права людини та цифрова трансформація. *Людина в українському суспільстві в системі цінностей прав людини: сучасний вимір медіадіяльності* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., (Київ, 14 трав. 2021 р.). Київ : Інститут журналістики, 2021. С. 192–196.
147. Мельник К.С. Правові та організаційні засади захисту персональних даних в умовах євроінтеграції України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / НДІ інформатики і права, Нац. акад. прав. наук України. Київ, 2016.
148. Методологія в праві / Безклубий І.А., Гриценко І.С., Козюбра М.І. та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : Грамота, 2017. 656 с.
149. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю.М. Оборотов та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю.М. Оборотова ; Півден. регіон. центр Нац. акад. прав. наук України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : Фенікс, 2019. 419 с.
150. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнародний документ. Прийнято Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 22.02.2023).
151. Мінченко О.В. Використання феноменологічного підходу у правових дослідженнях. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 2(30). С. 13–17.
152. Мінченко О.В. Юридико-лінгвістична теорія правознавства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2020. 36 с.
153. Мірило правовладдя: коментар, глосарій, Rule of Law Checklist. Венеційська Комісія Ради Європи / пер. С. Головатий. 2017. 164 с.
154. Мічурин Є.О. Правова природа штучного інтелекту. *Форум права*. 2020. № 64(5). С. 67–75.
155. Мукомела І.В. Правові засади інформаційного суспільства: загальнотеоретичний аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України. Київ, 2016.

156. Надобко С.В. Поняття та ознаки адміністративної відповідальності: сучасні концепції та підходи. *Право і суспільство*. 2014. № 5–2. С. 223–228.
157. Науково-експертний висновок до Концепції оновлення Цивільного кодексу України : брошура / під заг. ред. члена-кореспондента НАН України В.А. Устименка. Київ : НАН України, ДУ «Інститут економіко-правових досліджень ім. В.К. Макутова НАН України», 2021. 112 с.
158. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ : Канон, А.С.К, 2001. 1102 с.
159. Неліпович Г.І. Юридична конструкція як засіб структурування правової інформації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2017.
160. Несинова С.В., Князева Ю.С. Нове покоління прав людини: сучасні проблеми класифікації. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Юридичні науки». 2015. № 2(7). С. 36–42.
161. Нижник Н.Р., Лемак В.В. Постсоціалістична держава: теоретико-правові проблеми / Ужгородський національний ун-т. Ужгород : УжНУ, 2003. 104 с.
162. Новицька Н.Б. Правові основи захисту суспільної моралі в інформаційній сфері України: теорія та практика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Університеті державної фіскальної служби України. Ірпінь, 2016.
163. Новицький А.М. Правове регулювання інституціоналізації інформаційного суспільства в Україні : монографія. Ірпінь : НУДПС України, 2011. 444 с.
164. Новицький А.М. Правові основи формування інститутів інформаційного суспільства в Україні: теорія та практика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Нац. ун-т держ. податк. служби України. Ірпінь, 2012.
165. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права. *Право України*. 2010. № 4. С. 49–55.
166. Оборотов Ю. Современное государство: от образа к реалиям. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 6–13.
167. Оніщенко Н. До питання про розвиток доктрини прав людини в Україні (роки незалежності). *Право України*. 2013. № 9. С. 176–193.
168. Оніщенко Н.М. Правова доктрина, юридична наука та захист прав людини (коефіцієнт корисної дії). *Альманах права*. 2020, Вип. 11. С. 11–15.
169. Оніщенко Н.М. Юридична наука: ціннісно-комунікаційне. *Бюлетень Мін'юсту України*. 2019. № 4. С. 36–39.

170. Онопрієнко С.Г. Правове забезпечення інформаційної культури в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Терноп. нац. економічний університет. Тернопіль, 2017.

171. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 12.02.2023).

172. Павлишин О.В. Методологічне значення семіотики права та її місце у структурі правового пізнання. *Право України*. 2014. № 4. С. 160–165.

173. Паспорти спеціальностей : постанова президії ВАК України від 8 жовтня 2008 р. № 45. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS9158> (дата звернення: 02.02.2023).

174. Петришин О. Проблеми соціалізації правової науки. *Право України*. 2010. № 4. С. 133–141.

175. Петров Є.В. Інформація як об'єкт правовідносин. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Спецвипуск. Харків, 2001. С. 249–252.

176. Петров Є.В. Інформація як об'єкт цивільно-правових відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Харків, 2003. 24 с.

177. Пілюков Ю.О. Формування поняття інформації у криміналістиці та судово-експертній діяльності. *Криміналістичний вісник*. 2017. № 1(27). С. 25–33.

178. Погоріла Л.П. Недержавні засоби масової інформації як інститут громадянського суспільства (теоретико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2015.

179. Погорілко В.Ф., Бобровник С.В. Державознавство. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 2: Д – Й. 744 с.

180. Подорожна Т.С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції : монографія; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. Львів : ПАІС, 2009. 195 с.

181. Полетило К.С. Оцінка обмеження інформаційних прав і свобод людини судами Швеції. *Наука і правоохорона*. 2015. № 1. С. 281–288.

182. Політанський В.С. Обмеження права на доступ до інформації. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. № 26. С. 215–227.

183. Політанський В.С. Право на інформацію як фундаментальне право людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016.

184. Полтораков О. Гібридна війна в контексті асиметричного світоустрою. *Гілея* : науковий вісник. 2015. Вип. 100. С. 258–260.

185. Попович Т.П. Конституційно-правовий обов'язок: наукові підходи до розуміння. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. 6 (vol. 1). С. 156–160.

186. Попович Т., Шаварин А. Сутнісне наповнення четвертого покоління прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 266–271.

187. Правдюк С.М. Інформаційні правопорушення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2015.

188. Правова наука. Електронна база даних Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України». URL: <http://db.ippi.org.ua> (дата звернення: 02.02.2023).

189. Примірний перелік та опис предметних напрямів досліджень в межах спеціальності 081 «Право» : наказ МОН України від 28.12.2018 № 1477. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS31369.html (дата звернення: 02.02.2023).

190. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 12.02.2023).

191. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 26.01.2021 № 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20> (дата звернення: 12.02.2023).

192. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів : Закон України від 23.09.1997 № 540/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 23.02.2023).

193. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 15.02.2023).

194. Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні : Закон України від 16.11.1992 № 2782-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12> (дата звернення: 14.02.2023).

195. Про електронні комунікації : Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20> (дата звернення: 12.02.2023).

196. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 22.02.2023).

197. Про затвердження завдань Національної програми інформатизації на 2022–2024 роки : Постанова Верховної Ради України від 08.07.2022 № 2360-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2360-20> (дата звернення: 23.02.2023).

198. Про затвердження Переліку наукових спеціальностей : наказ МОНмолодьспорт від 14.09.2011 № 1057. URL: https://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/23852/ (дата звернення: 23.02.2023).

199. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (дата звернення: 02.02.2023).

200. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 05.02.2023).

201. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII (перша редакція) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12/ ed19921002> (дата звернення: 13.02.2023).

202. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 22.02.2023).

203. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 25.02.2023).

204. Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність : Закон України від 07.09.2005 № 2824-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2824-iv> (дата звернення: 20.02.2023).

205. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України» : Указ президента від 26 серпня 2021 року № 447/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021> (дата звернення: 02.02.2023).

206. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної

особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09/print (дата звернення: 02.02.2023).

207. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 № 3759-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12> (дата звернення: 12.02.2023).

208. Проблеми теорії права і конституціоналізму у працях М.В. Цвіка : збірка / Нац. акад. прав. наук України ; упоряд.: О.В. Петришин та ін. Харків : Право, 2010. 271 с.

209. Проць І.М. Окремі організаційно-правові механізми обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 381–384.

210. Рабінович П. Основоположі права людини: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження та викладання. *Право України*. 2015, № 2. С. 9–23.

211. Рабінович П.М. Інтегральність праворозуміння як методологічна проблема. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28. № 3. С. 47–55.

212. Рабінович П.М. На шляху до формування доктрини основоположних прав людини. *Право України*. 2022. №1. С. 23–38.

213. Рабінович П.М. Права людини та їх юридичне забезпечення (Основи загальної теорії права і держави) : навч. посіб. Київ, 1992. 100 с.

214. Рабінович П.М. Універсальні стандарти людяності як концептуальні засади антропоцентричного праворозуміння. *Право України*. 2021. № 1. С. 76–87.

215. Радутний О.Е. Розвиток кримінально-правової доктрини в напрямі визнання штучного інтелекту та цифрової людини суб'єктом правовідносин та суб'єктом злочину. *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення* : матер. Міжнар. наук.-практ. кругл. столу, (Харків, 17 трав. 2019 р.). Харків : Константа, 2019. С. 202–213.

216. Радутний О.Е. Штучний інтелект та окремі питання кримінального права. *Концептуальні основи кримінальної законотворчості* : матер. міжнар. наук.-практ. конф., (Одеса, 19 жовт. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 382–392.

217. Разметаєва Ю.С. Цифрові права людини та проблеми екстратериторіальності в їх захисті. *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 12–23.

218. Рак О.Ю. Комунікативно-сугестивний вплив інформаційної війни на свідомість соціуму інтроформаційними методами. *Нова парадигма*. 2014. Вип. 122. С. 182–195.

219. Римаренко С.Ю. Права нації та права людини: між Сціллою та Харібдою. Київ : Світогляд, 2005. 78 с.

220. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 (справа про постійне користування земельними ділянками). URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/5-rp/2005.doc> (дата звернення: 23.02.2023).

221. Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу). URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/2-rp2016.pdf> (дата звернення: 13.02.2023).

222. Рішення Конституційного Суду України від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 (справа про утворення політичних партій в Україні). URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/2-rp/2007.doc> (дата звернення: 22.02.2023).

223. Рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/26-rp/2009.doc> (дата звернення: 23.02.2023).

224. Рішення Конституційного Суду України від 22 січня 2020 року № 1-р(І)/2020. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/431-pravo-na-informaciyu> (дата звернення: 23.02.2023).

225. Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року № 5-р/2018. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5_p_2018.pdf (дата звернення: 22.02.2023).

226. Рішення Конституційного Суду України від 22 червня 2022 року № 5-р(ІІ)/2022 (щодо дискримінації у реалізації права на житло). URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5-r_2_2022.pdf (дата звернення: 23.02.2023).

227. Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/17-rp/2010.doc> (дата звернення: 24.02.2023).

228. Рождественська О.С. Особливий суб'єкт інформаційних правовідносин (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2009.

229. Ромащенко В.А. Правове регулювання інформаційного суспільства в Україні: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2018.

230. Руднева О.М. Розвиток концепції прав людини під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів. *Бюлетень міністерства юстиції*. 2010. № 11. С. 30–37.

231. Рудник Л.І. Право на доступ до інформації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2015.

232. Рябошапченко А.О. Права і свободи людини: філософсько-етичні та політико-правові засади. PhD Thesis. Одеса : Видавничий дім «Гельветика». 2021. С. 205–210.

233. Савінова Н.А. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти : монографія. Київ : ТОВ «ДКС», 2012. 342 с.

234. Савчин М.В. Права людини у світлі конституційної реформи. *Український часопис міжнародного права*. 2015. Спецвипуск. Конституція України та міжнародне право. С. 67–79.

235. Савчин М. Права людини. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/> (дата звернення: 23.02.2023).

236. Селезньова О.М. Інформаційні права: теоретичні та системні положення. *Інформація і право*. 2019. № 3(30). С. 9–15

237. Селезньова О.М. Теоретико-методологічні засади інформаційного права України як інтегрованої категорії : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ, 2015. 38 с.

238. Селезньова О.М. Теоретико-методологічні засади інформаційного права України як інтегрованої категорії : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Держ. НДІ МВС України. Київ, 2015.

239. Сердюк О.В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: філософсько-правове дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2010. 40 с.

240. Славко А.С. Обмеження прав і свобод людини і громадянина за умов дії режиму воєнного стану: порівняльно-правовий аспект. Науковий вісник УжНУ. Серія «Право». 2016. № 41. С. 74–78.

241. Солодка О. Інформаційний суверенітет та інформаційна безпека України: діалектика понять. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. С. 233–239.

242. Солодка О.М. Забезпечення інформаційного суверенітету держави: правовий дискурс. *Інформація і право*. 2020. № 1(32). С. 80–87.

243. Солодка О.М. Пріоритети удосконалення інформаційної безпеки України. *Інформація і право*. 2015, № 3(15). С. 36–42.

244. Сперанский В.И. Социальная ответственность личности: Сущность и особенности формирования. Москва : Изд-во МГУ, 1987. С. 146–147.

245. Стандарти Ради Європи у сфері медіа. Законодавчий бюлетень. Київ : IREX UMedia, 2005. 88 с.

246. Стасюк С.В. Об'єкт інформаційних правових відносин : загальнотеоретичний аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2012.

247. Стефанчук М.О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Артєк, 2020. 478 с.

248. Супрун В.М. Теоретико-правові основи інформаційного суверенітету : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2010.

249. Тихомиров О.О. Інформаційні права людини: генераційний підхід. Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави: зб. матер. наук.-практ. конф., (Київ, НА СБ України, 19 берез. 2015 р.): у 2 ч. Київ : Наук-вид. відділ НА СБ України, 2015. Ч. 1. С. 158–162.

250. Тихомиров О.О. Забезпечення інформаційної безпеки як функція держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2011.

251. Тихомиров О.О. Інформаційна безпека: соціотехнічна парадигма. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2014. № 1. С. 13–20.

252. Тихомиров О.О. Інформаційні права людини як цивільно-правова категорія. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 1(34). С. 104–109.

253. Тихомиров О.О., Тугарова О.К. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навч. посіб. Київ : Нац. акад. СБУ, 2015. 173 с.

254. Тихомиров О.О. Права людини інформаційні. *Енциклопедія соціогуманітарної інформології* / кер. проекту проф. К.І. Беляков. Київ : КВІЦ, 2020. С. 175–178.

255. Ткачук Н.І. Інформаційні права і свободи людини і громадянина в Україні: визначення термінів, співвідношення понять. *Інформація і право*. 2018. № 2(25). С. 17–30

256. Ткачук Т.Ю. Правове забезпечення інформаційної безпеки в у мовах євроінтеграції України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2019.

257. Тоффлер Е. Третя хвиля / пер. з англ. А. Євси. Київ : Всесвіт, 2000. 453 с.

258. Фігель Ю.О. Класифікація обмежень прав людини. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. Юридичні науки. 2016. № 3. С. 79–87.

259. Фігель Ю.О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Вісник ЛТЕУ*. Юридичні науки. 2015. № 2. С. 222–230.

260. Фігель Ю.О. Проблеми обмеження права на доступ до інформації. *Вісник ЛТЕУ*. Юридичні науки. 2015. № 1. С. 132–139.

261. Харенко О.В. Інформаційно-правовий статус друкованих засобів масової інформації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2018. № 16(1). С. 82–86.

262. Харенко О.В. Правове регулювання інформаційної діяльності друкованих засобів масової інформації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана», 2017.

263. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України : підручник. Вид. 2-е, перероб. і доп. Київ : Істина, 2007. 816 с.

264. Цивільне право України : підруч. : у 2-х кн. / О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін. ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. 2-е вид., допов. і перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. 736 с.

265. Цивільне та сімейне право України : підруч. / за ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубевої. Київ : Правова єдність, 2009. 968 с.

266. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 14.02.2023).

267. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 12.02.2023).

268. Чернишова Н.В. Кримінальне право України (Загальна частина) : навч. посіб. Київ : Атіка, 2003. 288 с.

269. Чистоклетов Л.Г., Хитра О.Л. Адміністративно-правові засоби у забезпеченні інформаційної безпеки України. URL: <http://aphd.ua/publication-349> (дата звернення: 23.02.2023).

270. Що таке Контент та як правильно його використовувати? URL: <https://rozkrutka.site/shcho-take-kontent-tipi-pravilne-vikoristannya/> (дата звернення: 12.02.2023).

271. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології : монографія / за заг. ред. проф. К.І. Белякова. Київ : КВІЦ, 2019. 344 с.

272. Яриш О.М. Правове регулювання цивільних відносин, об'єктом яких є інформація. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 9–2. С. 197–199.

273. 2020 Ranking Digital Rights Corporate Accountability Index. URL: <https://rankingdigitalrights.org/index2020/> (дата звернення: 21.02.2023).

274. A Universal Declaration of Human Responsibilities URL: <https://www.interactioncouncil.org/publications/universal-declaration-human-responsibilities> (дата звернення: 12.02.2023).

275. African (Banjul) Charter on Human and Peoples' Rights. 27 June 1981. URL: <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49> (дата звернення: 17.02.2023).

276. Alexander J.M. Capabilities, human rights and moral pluralism. *The International Journal of Human Rights*, 8(4), 451–469.

277. All the Member states of the UN Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) adopted on Thursday a historic agreement that defines the common values and principles needed to ensure the healthy development of AI. 25 November 2021. URL: <https://news.un.org/en/story/2021/11/1106612> (дата звернення: 23.02.2023).

278. American Convention on Human Rights «Pact of San Jose, Costa Rica» (B-32). URL: https://www.oas.org/dil/access_to_information_American_Convention_on_Human_Rights.pdf (дата звернення: 16.02.2023).

279. American Declaration of the Rights and Duties of Man. URL: <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic2.american%20declaration.htm> (дата звернення: 02.02.2023).

280. Artificial Intelligence and Machine Learning Applied to Cybersecurity The result of an intensive three-day IEEE Confluence 6–8 October 2017. URL: https://www.ieee.org/content/dam/ieee-org/ieee/web/org/about/industry/ieee_confluence_report.pdf (дата звернення: 21.02.2023).

281. Asaro P. Robots and Responsibility from a Legal Perspective. URL: <https://peterasaro.org/writing/ASARO%20Legal%20Perspective.pdf> (дата звернення: 23.02.2023).

282. ASEAN Human Rights Declaration. November 19, 2012 URL: <https://asean.org/asean-human-rights-declaration/> (дата звернення: 23.02.2023).

283. Berners-Lee T. It's time to recognise internet access as a human right. URL: <https://webfoundation.org/2020/10/its-time-to-recognise-internet-access-as-a-human-right/> (дата звернення: 22.02.2023).

284. Bostrom N. How long before superintelligence? Oxford Future of Humanity Institute. University of Oxford. Originally published in Int. Jour. of Future Studies, 1998, vol. 2. URL: <https://nickbostrom.com/superintelligence.html> (дата звернення: 21.02.2023).

285. Carta Portuguesa de Direitos Humanos na Era Digital. Lei n.º 27/2021, de 17 de maio. URL: https://www.parlamento.pt/Legislacao/Paginas/Educacao_Carta-Portuguesa-de-Direitos-Humanos-na-Era-Digital.aspx (дата звернення: 03.02.2023).

286. Celeste E. The Irish Constitution and the Challenges of the Digital Age. Is It Time for a Bunreacht na hÉireann 2.0? URL: <https://ulsites.ul.ie/law/papers-constitution-80-conference> (дата звернення: 13.02.2023).

287. Cerf V. Internet access is not a human right. The New York Times, Jan. 4, 2012. p. A25. URL: <https://www.nytimes.com/2012/01/05/opinion/internet-access-is-not-a-human-right.html> (дата звернення: 17.02.2023).

288. CHAI 2020 Progress Report 9/30. URL: <https://humancompatible.ai/app/uploads/2020/11/CHAI-2020-Progress-Report-public-9-30.pdf> (дата звернення: 23.02.2023).

289. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/C 364/01). URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (дата звернення: 23.02.2023).

290. Cheok A.D., Zhang E.Y. Human – Robot Intimate Relationships. Springer. 2019. 228 p.

291. Commission puts forward declaration on digital rights and principles for everyone in the EU URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_452 (дата звернення: 23.02.2023).

292. Content (media). URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Content_\(media\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Content_(media)) (дата звернення: 12.02.2023).

293. Cosmopolitanism and Human Rights. By Sharon Anderson-Gold. Cardiff: University of Wales Press, 2001. Pp. ix, 166.

294. Copeland B.J. Artificial intelligence (AI). URL: <https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence> (дата звернення: 23.02.2023).

295. Custers B. New digital rights: Imagining additional fundamental rights for the digital era. *Computer Law & Security Review*. 2022. Vol. 44. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364921001096#cit_17 (дата звернення: 21.02.2023).

296. Digital democracy with a purpose. Lisbon declaration. URL: <https://www.lisbondeclaration.eu/> (дата звернення: 21.02.2023).

297. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/contenu/menu/droit-national-en-vigueur/constitution/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> (дата звернення: 02.02.2023).

298. Declaration of the Committee of Ministers on human rights and the rule of law in the Information Society. CM(2005)56. URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Public_participation_internet_governance/Declaration-Information-Society/011_DeclarationFinal%20text_en.asp (дата звернення: 13.02.2023).

299. Declaration of Principles “Building the Information Society: a global challenge in the new Millennium”. URL: <https://www.itu.int/net/wsis/docs/geneva/official/dop.html> (дата звернення: 13.02.2023).

300. Declaration on Human Rights and the Rule of Law in the Information Society. May, 13, 2005. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805da1a0 (дата звернення: 04.02.2023).

301. De Hert P., Kloza D. ‘Internet (access) as a new fundamental right. Inflating the current rights framework?’, *European Journal of Law and Technology*, Vol. 3. No. 3. URL: <https://ejlt.org/index.php/ejlt/article/view/123/268> (дата звернення: 16.02.2023).

302. Digital Democracy with a Purpose. Lisbon declaration. URL: <https://www.lisbondeclaration.eu/> (дата звернення: 16.02.2023).

303. Domaradzki S., Pupovac D. Karel Vasak’s Generations of Rights and the Contemporary Human Rights Discourse. *Human Rights Review* (2019) 20:423–443. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12142-019-00565-x> (дата звернення: 21.02.2023).

304. Donnelly M., White F. Digital content and consumer protection: An empirical study of supplier compliance with consumer information obligations.

Computer Law & Security Review. Volume 35. Issue 6. November 2019. URL: <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2019.105343> (дата звернення: 22.02.2023).

305. European Court of Human Rights. Case of Ahmet Yildirim v. Turkey. (Application no. 3111/10). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itimid%22:%22001-115705%22>} (дата звернення: 18.02.2023).

306. European Court of Human Rights. Case of Brambilla and Others v. Italy. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164526> (дата звернення: 18.02.2023).

307. European Court of Human Rights. Case of Oleksandr Volkov v. Ukraine (Application no. 21722/11). 9 January 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115871> (дата звернення: 18.02.2023).

308. European Court of Human Rights. Case of Oleksandr Volkov v. Ukraine (Application no. 21722/11). 9 January 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115871> (дата звернення: 18.02.2023).

309. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade. Brussels, 26.1.2022 COM(2022) 28 final. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/declaration-european-digital-rights-and-principles#Declaration> (дата звернення: 22.02.2023).

310. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103 (INL)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html#title1 (дата звернення: 23.02.2023).

311. Finland makes broadband a 'legal right'. URL: <https://www.bbc.com/news/10461048> (дата звернення: 21.02.2023).

312. Four in Five Regard Internet Access as a Fundamental Right: Global Poll. 2010. URL: http://news.bbc.co.uk/2/shared/bsp/hi/pdfs/08_03_10_BBC_internet_poll.pdf (дата звернення: 23.02.2023).

313. G20 Ministerial Statement on Trade and Digital Economy. URL: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2019/june/tradoc_157920.pdf (дата звернення: 23.02.2023).

314. General Data Protection Regulation. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016. URL: <https://gdpr.eu/tag/gdpr/> (дата звернення: 23.02.2023).

315. How «human rights by design» can save us from AI misuse. URL: <https://thenextweb.com/news/how-human-rights-by-design-can-save-us-from-ai-misuse-syndication> (дата звернення: 23.02.2023).

316. Improving the protection of social rights in Europe. Volume I. Analysis of the legal framework of the Council of Europe for the protection of social rights

in Europe. URL: <https://rm.coe.int/droits-sociaux-volume-i-eng/1680a0770a> (дата звернення: 23.02.2023).

317. International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict. United Nations. New York and Geneva, 2011. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/HR_in_armed_conflict.pdf (дата звернення: 13.02.2023).

318. Internet access as a fundamental right. Exploring aspects of connectivity. URL: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_STU\(2021\)696170](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_STU(2021)696170) (дата звернення: 22.02.2023).

319. Janssen A., Howells G. Information rights and obligations: a challenge for party autonomy and transactional fairness. Routledge. 2016. 248 p.

320. Jensen S. Putting to rest the Three Generations Theory of human rights. URL: <https://www.openglobalrights.org/putting-to-rest-the-three-generations-theory-of-human-rights/> (дата звернення: 18.02.2023).

321. Jones C. 'Basic Human Rights: The Moral Minimum' Global Justice: Defending Cosmopolitanism (Oxford, 2001; online edn, Oxford Academic, 3 Oct. 2011).

322. Jones C. Human rights and moral cosmopolitanism. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 13(1), 115–135.

323. Jorgensen R.F. Framing the Net: The Internet and Human Rights, Edward Elgar Pub. Limited. 262 pp.

324. Karppinen K. Human rights and the digital. *The Routledge Companion to Media and Human Rights* (2017), edited by H.Tumber & S.Waisbord. URL: https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/231230/preprint_Human_rights_and_the_digital.pdf?sequence=1 (дата звернення: 16.02.2023).

325. Kee. J. On Freedom, the Law, and Human Obligations. URL: <https://theimaginativeconservative.org/2014/07/freedom-rule-of-law-human-obligations.html> (дата звернення: 02.02.2023).

326. Keeping the Internet up and running in times of crisis. URL: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/keeping-the-internet-up-and-running-in-times-of-crisis-4017c4c9/> (дата звернення: 21.02.2023).

327. Kerikmäe T., Määrsepp P., Särav S., Chochia A. Ethical Lawyer or Moral Computer – Historical and Contemporary Discourse on Incredulity between the Human and a Machine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. № 2(89). 2017. P. 27–42.

328. Leitsätze zum Urteil des Ersten Senats vom 27. Februar 2008. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2008/02/rs20080227_1bvr037007.html (дата звернення: 22.02.2023).

329. Leitsätze zum Urteil des Ersten Senats vom 9. Februar 2010. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/ls20100209_1bv1000109.html (дата звернення: 22.02.2023).

330. Mathiesen K. Human Rights for the Digital Age, *Journal of Mass Media Ethics*, 29:1, 2–18. URL: https://www.academia.edu/31963932/Human_Rights_for_the_Digital_Age (дата звернення: 19.02.2023).

331. Maydanyk R.A., Maydanyk N.I., Velykanova M.M. Liability for damage caused using artificial intelligence technologies. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. № 28(2). 150–159.

332. Motilal. S. 'Human Moral Obligations, Dharma, and Human Rights', in Ashwani Peetush, and Jay Drydyk (eds), *Human Rights: India and the West* (Delhi, 2015; online edn, Oxford Academic, 18 June 2015).

333. Motilal S. Human Rights, Human Moral Obligations and Moral Cosmopolitanism. URL: https://www.geisteswissenschaften.fu-berlin.de/v/dchan/termine/shashi-motilal_human-rights1.pdf (дата звернення: 22.02.2023).

334. Okinawa Charter on Global Information Societ. URL: <https://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit/2000/documents/charter.html> (дата звернення: 04.02.2023).

335. Oladejo S. Digital right: Nigeria and the world. URL: https://www.academia.edu/34004022/DIGITAL_RIGHT_NIGERIA_AND_THE_WORLD (дата звернення: 24.02.2023).

336. One Hundred Year Study on Artificial Intelligence (AI100). 100 Year Study on AI released its 2021 Report. URL: https://ai100.stanford.edu/sites/g/files/sbiybj18871/files/media/file/AI100Report_MT_10.pdf (дата звернення: 23.02.2023).

337. Portugal's Constitution of 1976 with Amendments through 2005. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005.pdf (дата звернення: 22.02.2023).

338. Raz J. Human Rights Without Foundations (March 2007). *Oxford Legal Studies Research Paper* No. 14/2007.

339. Recommendation CM/Rec(2022)11 of the Committee of Ministers to member States on principles for media and communication governance. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a61712 (дата звернення: 23.02.2023).

340. Redeker G., Gasser U. «Towards Digital Constitutionalism? Mapping Attempts to Craft an Internet Bill of Rights.» *Berkman Klein Center for Internet*

& Society Research Publication 2015-15. URL: <http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:28552582> (дата звернення: 23.02.2023).

341. Report of the social and human sciences commission (shs). 41 c/73. 22 november 2021. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379920> (дата звернення: 22.02.2023).

342. Report of the special rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Frank La Rue, A/HRC/ 17/27, Human Rights Council, 16 May 2011. URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/A.HRC.17.27_en.pdf (дата звернення: 23.02.2023).

343. Report with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103 (INL)). Committee on Legal Affairs. 27.01.2017. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0005_EN.html#title2 (дата звернення: 21.02.2023).

344. Rola Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych w rozwoju międzynarodowych stosunków gospodarczych i politycznych/ pod red. A. Pawłowskiej. Lublin : Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Administracji, 2009. 148 s.

345. Rouland N. Introduction historique au droit. Droit fundamental. *Presses Universitaires de France*, 1998. 750 p.

346. Samuel D. Warren, Louis D. Brandeis. The Right to Privacy. URL: https://www.jstor.org/stable/1321160#metadata_info_tab_contents (дата звернення: 02.02.2023)

347. Sánchez O.A. Some Contributions to a Universal Declaration of Human Obligations. URL: <https://www.interactioncouncil.org/publications/some-contributions-universal-declaration-human-obligations> (дата звернення: 08.02.2023).

348. Saudi Arabia Gives Citizen shipto a Non-Muslim, English-Speaking Robot. URL: <https://www.newsweek.com/saudi-arabia-robot-sophia-muslim-694152> (дата звернення: 21.02.2023).

349. Singh. A.K. Universal Declaration of Human Responsibilities: A Distant Dream in 21st Century. *Pen Acclaims*. Volume 9, April 2020.

350. Stefanchuk M.O., Muzyka-Stefanchuk O.A., Stefanchuk M.M. Prospects of legal regulation of relations in the field of Artificial intelligence use. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. № 28(1). 157–168.

351. Suggestions Submitted by the Representative of France for Articles of the International Declaration of Human Rights, the “Cassin Draft”, Art. 3, in *A WORLD MADE NEW*, Mary Ann Glendon 74 (2001).

352. Szoszkiewicz Ł. Internet Access as a New Human Right?, *Adam Mickiewicz University Law Review*, Vol. 8, 2018. URL: <https://www.researchgate.net/>

publication/328290234_Internet_Access_as_a_New_Human_Right_State_of_the_Art_on_the_Threshold_of_2020 (дата звернення: 21.02.2023).

353. The Bill of Rights: A Transcription. America's Founding Documents URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/bill-of-rights-transcript> (дата звернення: 02.02.2023).

354. The Charter of Digital Rights: A guide for policy-makers. *The EDRi papers*. URL: https://edri.org/wp-content/uploads/2014/06/EDRi_DigitalRightsCharter_web.pdf (дата звернення: 15.02.2023).

355. The Constitution of Georgia. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/30346?publication=36> (дата звернення: 23.02.2023).

356. The Constitution of Greece – Hellenic Parliament. URL: <https://www.hellenicparliament.gr/en/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/> (дата звернення: 22.02.2023).

357. The English Bill of Rights, 1689 URL: <https://www.ssc.wisc.edu/~rkeyser/wp/wp-content/uploads/2015/06/English-Bill-of-Rights1.pdf> (дата звернення: 04.02.2023).

358. The evolution of human rights. COMPASS: Manual for Human Rights Education with Young people. URL: <https://www.coe.int/en/web/compass/the-evolution-of-human-rights> (дата звернення: 02.02.2023).

359. The EU should regulate AI on the basis of rights, not risks. URL: <https://www.accessnow.org/eu-regulation-ai-risk-based-approach/> (дата звернення: 23.02.2023).

360. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet. UN. General Assembly Resolution A/HRC/RES/32/13. URL: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=a/hrc/res/32/13 (дата звернення: 23.02.2023).

361. The right to Internet access. Parliamentary Assembly Resolution 1987 (2014). Final version. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML-2HTML-en.asp?fileid=20870&lang=en> (дата звернення: 23.02.2023).

362. Tomalty J. Is There A Human Right To Internet Access? URL: https://philosophynow.org/issues/118/Is_There_A_Human_Right_To_Internet_Access (дата звернення: 21.02.2023).

363. Towards Knowledge Societies. UNESCO WORLD REPORT. UNESCO Publishing, 2005. 226 p. P. 27-29. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000141843> (дата звернення: 12.02.2023).

364. Trajkovic M. Moral values as the binding force of the human rights. *Annals Fac. L. Belgrade Int'l Ed.*, 127.

365. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda> (дата звернення: 19.02.2023).

366. Tully S. 'A Human Right to Access the Internet? Problems and Prospects' *Human Rights Law Review*. 14 (2014), 175.

367. United Nations General Assembly: Resolution A/RES/59 (I) (14.12.1946) Calling of an International Conference on Freedom of Information. URL: [https://undocs.org/en/A/RES/59\(I\)](https://undocs.org/en/A/RES/59(I)) (дата звернення: 02.02.2023).

368. United Nations General Assembly Human Rights Council: Resolution A/HRC/20/L.13 (05.07.12) The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet. URL: <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=A/HRC/RES/20/8&Lang=E> (дата звернення: 02.02.2023).

369. United Nations General Assembly Human Rights Council: Resolution A/HRC/RES/32/13 (01.08.16) The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet. URL: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=a/hrc/res/32/13 (дата звернення: 02.02.2023).

370. Urban T. The AI Revolution: The Road to Super intelligence. January 22, 2015. URL: <https://waitbutwhy.com/2015/01/artificial-intelligence-revolution-1.html> (дата звернення: 19.02.2023).

371. Vasak K. A 30-Year Struggle: the Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights. *The UNESCO Courier*, November 1977. 29–32. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000074816> (дата звернення: 21.02.2023).

372. Velykanova, M.M. Artificial intelligence: legal problems and risks. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2020. № 27(4). P. 185–198.

373. White paper. On Artificial Intelligence – A European approach to excellence and trust. Brussels, 19.2.2020 COM (2020) 65 final. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_en.pdf (дата звернення: 23.02.2023).

374. Wijesuriya J.A., Walker D. Duty of candour: a statutory obligation or just the right thing to do?. *BJA: British Journal of Anaesthesia*. 2017. 119(2). 175–178.

375. Wilman F.G. Two emerging principles of EU internet law: A comparative analysis of the prohibitions of general data retention and general monitoring obligations. *Computer Law & Security Review*. Volume 46. September 2022. 105728. URL: <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2022.105728> (дата звернення: 22.02.2023).

ДОДАТКИ

Додаток А. Інформаційні права в міжнародних домовленостях з прав людини

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Блок пріоритетів (цінностей)	Інформаційні права людини	Американська Декларація про права і обов'язки людини	ОАД, 1948	ст. IV												
		Загальна Декларація прав людини	ООН, 1948	ст. 18	ст. 19											
		Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод	РЄ, 1950	ст. 9	ст. 10											
		Американська конвенція з прав людини + Сан-Сальвадорський протокол	ОАД, 1969, 1981, 1988	ст. 12	ст. 13											
		Африканська хартія прав людини і народів	ОАС, 1981	ст. 8	ст. 9											
		Хартія основних прав Європейського Союзу	ЄС, 2000	ст. 10	ст. 11, 27											
		Арабська хартія прав людини	ЛАД, 2004	ст. 30	ст. 32											
		Декларація про права людини та верховенство права в інформаційному суспільстві	РС, 2005	розділ 1 п. 1	розділ 1 п. 1											
		Декларація прав людини Асоціації держав Південно-Східної Азії	АСЕАН, 2012	ст. 22	ст. 23											
		Резолюція про право на доступ до Інтернету	РЄ, 2014	ст. 5.2	ст. 5.2											
		Резолюція щодо заохочення, захисту та реалізації прав людини в Інтернеті	ООН, 2016		розд. 1 п. 1											
		Португальська хартія прав людини в цифрову епоху	Португалія, 2021	ст. 4	ст. 4, 5											
		Лісабонська Декларація – Цифрова демократія з метою	ЄС, 2021	п. 5.1	п. 5.1											
		Європейська Декларація про цифрові права та принципи цифрового суспільства	ЄС, 2022	розділ 4 п. 1	розділ 4 п. 1											

Продовження Додатку А

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
	Право на свободу вибору онлайн-сервісів і інформації													п. 5.3	розділ 3 п. 2
	Право на багатоманітність												ст. 3, 10, 16	п. 3.2	розділ 4 п. 1
Інформаційна приватність	Право на приватність (конфіденційність)	ст. V	ст. 12	ст. 8	ст. 11		ст. 7	ст. 16, 21	розділ 1 п. 2	ст. 21	п. 5.4	розд. 1 п. 2	ст. 8	п. 2.1, 2.2	розділ 5 п. 1
	Право на таємницю кореспонденції	ст. X	ст. 12	ст. 8	ст. 11		ст. 7	ст. 21	розділ 1 п. 2	ст. 21					
Інформаційна приватність	Право на захист персональних даних						ст. 8		розділ 1 п. 2	ст. 21		розд. 1 п. 2	ст. 12, 14		розділ 5 п. 2
	Право бути забутим												ст. 13		
Індивідуальність і самовизначення	Право на захист від зловживання геолокацією												ст. 17		
	Право на ім'я, ідентифікаційність → цифрову ідентичність, ідентифікацію				ст. 18								ст. 12	п. 1.1	розділ 2 п. 4
Індивідуальність і самовизначення	Право на повагу і захист репутації	ст. V	ст. 12		ст. 13			ст. 21		ст. 21		розд. 1 п. 2			
	Право на цифрову волю, спадщину (на розпорядження власним контентом, даними)												ст. 18	п. 11	розділ 5 п. 2
Розвиток	Право на освіту → набуття цифрових навичок	ст. XII	ст. 26		ст. 13 (ДП)	ст. 17	ст. 14	ст. 41	розділ 1 п. 3	ст. 31		розд. 1 п. 3	ст. 11	п. 8	розділ 2 п. 2
	Право на об'єкти культурної, наукової творчості	ст. XIII	ст. 27		ст. 14 (ДП)	ст. 17	ст. 13	ст. 42	розділ 1 п. 6	ст. 32			ст. 4, 16	п. 11	

Продовження Додатку А

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Доступ до технологій	Право на доступ до Інтернету								розділ 1 п. 1		п. 5.1		ст. 3	п. 2.1, 3	розділ 2 п. 1
	Право на доступність і надійність цифрових технологій												ст. 3, 14	п. 1.2, 2.1, 2.2, 2.3, 5.2	розділ 2 п. 1
	Право на доступ до ключових державних послуг онлайн												ст. 19	п. 10	розділ 2 п. 3
Безпека і захист	Право на кібербезпеку												ст. 15		розділ 5 п. 1
	Право на використання і безпеку технологій ШІ												ст. 9	п. 4	розділ 3 п. 1
	Право на безпечне цифрове середовище												ст. 3		розділ 4 п. 1
	Право на захист від дезінформації, маніпулювань												ст. 6	п. 5.3	розділ 4

Додаток Б. Інформаційні обов'язки в міжнародних домовленостях з прав людини

Документ	Американська декларація прав і обов'язків людини	Міжнародна хартія прав людини	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод	Американська конвенція з прав людини + «Сан-Сальвадорський протокол»	Африканська хартія прав людини і народів	Хартія основних прав Європейського Союзу	Арабська хартія прав людини	Декларація прав людини Асоціації держав Південно-Східної Азії	Декларація про права людини та верховенство права в інформаційному суспільстві	Резолюція щодо заохочення захисту та реалізації прав людини в Інтернеті	Європейська декларація про цифрові права та принципи цифрового десятиліття
Інформаційний обов'язок людини у тексті	ОАД, 1948	ООН, 1948/1966	РС, 1950	ОАД, 1969/1988	ОАС, 1982	ЄС, 2000	ЛІАД, 2004	АСЕАН2012	РС, 2005	ООН, 2016	РС, 2022
Навність обов'язків і відповідальності щодо права на вираження поглядів		+	+	+	+		+				
Рамки обмежень права на вираження поглядів		+	+	+	+						
Обов'язковість початкової освіти	+	+		+		+		+			
Заборона пропаганди війни, насильства, національної, расової чи релігійної ненависті		+		+				+			
Заборона незаконного (шкідливого) контенту									+		+
Заборона дезінформації, маніпулювання											+
Заборона залякування											+

НОТАТКИ

Наукове видання

ТИХОМИРОВ Олександр Олександрович

**ПРАВА ЛЮДИНИ:
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВИМІР**

Монографія

Технічне редагування	<i>Т. Єжова</i>
Обкладинка	<i>В. Савельєва</i>
Верстка	<i>Н. Ковальчук</i>

ЮРИДИКА
ВИДАВНИЦТВО

Підписано до друку 03.04.2023 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Droid. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 17,67. Наклад 300.
Замовлення № 031/0523.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавництво «Юридика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@juridica.od.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7653 від 18.08.2022 р.